

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Selçuklu Hatunları

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HANEDAN ÜYELERİNİN
SİYASİ EVLİLİKLERİ

BÜLENT KAÇIN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ra>

SELÇUKLU HATUNLARI
Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin
Siyasî Evlilikleri

YAYIN NO: 807

SELÇUKLU HATUNLARI
Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Siyasî Evlilikleri
Bülent Kaçın

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım: Ocak 2017

ISBN: 978 - 605 - 9521 - 07 - 9

Genel Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*

Kitap Editörü: *İsa Kayaalp*

Kapak: *Kenan Özcan*

Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*

Baskı: *Zafer Matbaası*

Maltepe Mah. Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/117 Topkapı / İstanbul

Tel: (0212) 612 24 31

Kapak Baskı: *Azra Matbaacılık*

Cilt: *Zafer Ciltevi*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74

bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

SELÇUKLU HATUNLARI
Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin
Siyasî Evlilikleri

BÜLENT KAÇIN

David Collection Museum, Kopenhag

Bülent Kaçın

1978 yılında Edirne’de doğdu. İlk ve ortaöğretimini burada tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldu (2000). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü’nde “Büyük Selçuklu Devletinde Hanedan Üyelerinin Evlilikleri” adlı çalışmasıyla yüksek lisansını tamamladı (2004). Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullarda öğretmenlik yaptı (2000-2013). Halen Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde fakülte sekreteri olarak görev yapmaktadır (22 Mart 2013 →).

Eşim Nagihan ve oğlum Yusuf'a

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
KISALTMALAR	13
GİRİŞ	15

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU HATUNLARININ EVLİLİKLERİ

A) HANEDAN İÇİ EVLİLİKLER

1. Gevher Hatun	23
2. Zübeyde Hatun	26
3. Melikşah'ın Kızı	32
4. Gevher Hatun	34
5. Mâh-Melek Hatun	37
6. Gevher Nesibe Hatun	39
7. Zübeyde Hatun	41
8. Kavurd'un Torunu	42
9. Seyyide Hatun	44

B) DUL HATUNLARLA YAPILAN EVLİLİKLER

1. Çağrı Bey'in Dul Hatunu	44
2. Akke Hatun	46
3. Gürcü Prensesi	46
4. Tutuş'un Dul Hatunu	49
5. Saffetülmülk Hatun	50
6. Muhammed Tapar'ın Dul Hatunu	51
7. Sercihan Hatun (Mengü Bars ile)	52
8. Sercihan Hatun (Aksungur ile)	54
9. Mü'mine Hatun	55

C) CÂRİYELERİYLE YAPILAN EVLİLİKLER

1. Seferiye Hatun	57
2. Sercihan Hatun	61
3. Fâtıma Hatun'un Annesi	62

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

A) SELÇUKLU HATUNLARI

1. Arslan Hatun	65
2. Alparslan'ın Kızı	72
3. Mâh-Melek Hatun	74
4. Seyyide Hatun	83
5. Emîre Hatun	85
6. Fâtıma Hatun	88

B) ABBÂSÎ MELİKELERİ

1. Seyyide Hatun	91
2. Muktefi-Liemrillâh'ın Kızı	103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK HANEDANLARIYLA YAPILAN EVLİLİKLER

A) KARAHANLILAR'LA YAPILAN EVLİLİKLER

1. Terken Hatun	107
2. Seferiye Hatun	108
3. Şah Hatun	111
4. Âişe Hatun	113
5. Terken Hatun	114
6. Şemsülmülk Nasr'ın Kız Kardeşi	125
7. Fülâne Hatun	128
8. Terken Hatun	129
9. Melikşah'ın Kızı	132

B) GAZNELİLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

1. Çağrı Bey'in Kızı (Mevdûd ile)	133
2. Çağrı Bey'in Kızı (Ali ile)	135
3. İbrâhim'in Kızı	136
4. Gevher (Mehd-i Irak) Hatun	138
5. Cevher Hatun (Nasr ile)	140
6. Cevher Hatun (Mesud ile)	142

C) HÂRİZMŞAH HANEDANIYLA YAPILAN EVLİLİKLER

1. Altuncan Hatun	144
2. Atsız'ın Kızı	148

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER HANEDANLAR, DEVLET ADAMLARI VE MENSUBİYETİ
BİLİNMEYEN HATUNLARLA YAPILAN EVLİLİKLER

A) DİĞER HANEDANLARLA YAPILAN EVLİLİKLER

1. BÜVEYHÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER	153
a) Ebû Kâlicâr'ın Kızı	153
b) Çağrı Bey'in Kızı	154
c) Fülâne Hatun	156
2. KIPÇAKLAR'LA YAPILAN EVLİLİKLER	158
a) Ümmü Kıpçak Hatun	158
3. AHVAZ VE BASRA EMİRLİĞİ İLE YAPILAN EVLİLİKLER	159
a) Safiye Hatun	159
b) Ebû Kâlicâr Hezâresb'in Kızı	163
4. GÜRCÜLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER	164
a) Gürcü Prensesi	164
b) Gürcü Prensesi (Mesud ile)	166
c) Gürcü Prensesi (Süleyman Şah ile)	167
5. UKAYLÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER	167
a) Safiye Hatun (Müslim ile)	167
b) Safiye Hatun (İbrâhim ile)	170
c) Züleyha Hatun	173
6. KÂKÛYÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER	174
a) Arslan Hatun	174
b) Sitâre Hatun	176
7. BÂVENDÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER	177
a) Melikşah'ın Kızı	177
8. NÎMRÛZ MELİKLİĞİ İLE YAPILAN EVLİLİKLER	178
a) Safiye Hatun	178
9. MEZYEDÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER	180
a) Seferî Hatun	180

B) DEVLET ADAMLARIYLA YAPILAN EVLİLİKLER	181
1. Sencer'in Kız Kardeşi	181
2. Ummiha Hatun	182

C) MENSUBİYETİ BİLİNMEYEN HATUNLARLA YAPILAN EVLİLİKLER	183
1. Süleyman'ın Annesi	183
2. Akke Hatun	183

3. Tekiş'in Annesi.....	184
4. Sultan Şah'ın Annesi.....	184
5. Fülâne Hatun.....	185
6. Rıdvan'ın Annesi.....	185
7. Ertaş'ın Annesi.....	186
8. Saffetülmülk Hatun.....	187
9. Melikşah'ın Annesi.....	187
10. Kutluğ Hatun.....	188
11. Emîr Sitti Hatun.....	188
12. Fülâne Hatun.....	188
13. Mü'mine Hatun.....	189

BEŞİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA EVLİLİK

A) EŞ SEÇİMİ.....	193
B) EVLENİLECEK KİŞİNİN GÖRÜLMESİ.....	197
C) NİŞAN.....	198
D) MEHİR.....	198
E) ÇEYİZ.....	200
F) SÜT HAKKI.....	201
G) NİKÂH.....	201
H) DÜĞÜN.....	203
İ) BOŞANMA.....	206
K) ÖLÜM.....	207

SONUÇ.....	210
KAYNAKÇA.....	213

TABLolar

1. Büyük Selçuklu Devleti Sultanlarının Yaptıkları Evlilikler.....	223
2. Büyük Selçuklu Devleti Hanedanının Erkek Üyelerinin Yaptıkları Evlilikler.....	224
3. Büyük Selçuklu Devleti Hanedanının Kız Üyelerinin Yaptıkları Evlilikler.....	225
4. Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Dul Hatunlarının Hanedan Dışı Yaptıkları Evlilikler.....	226
5. Büyük Selçuklu Devleti Hanedan Üyelerinin Evliliklerinin Dağılımı.....	227

DİZİN.....	229
------------	-----

ÖNSÖZ

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Büyük Selçuklu tarihi ile ilgili hanedan üyelerinin evlilikleri hakkında genel bilgiler verilmiş, fakat bu konu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri olarak, siyasî tarih çalışmalarında evliliklerin tâli bir konu olarak görülmesi ve evlilikler üzerinde gerekli hassasiyetin gösterilmemesi söylenebilir. Bu araştırma sayesinde Selçuklu hanedan üyelerinin yaptıkları evliliklerle ilgili kaynaklarda yer alan pek çok bilgiyi bir araya getirerek tahlil etme imkânı buldum. Böylece onların evlilikleri hakkında bilinmeyen veya yanlış bilinen bazı hususları gün yüzüne çıkartmaya çalıştım.

Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanlarının, onların kız ve erkek çocukları ve devlet yönetimindeki etkin konumu dolayısıyla Çağrı Bey'in ve onun kız ve erkek çocukları ile bunların dul eşlerinin hanedan içi, komşu hanedanlarla, câriyelerle, devlet adamlarıyla ve mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evlilikler bu kitabın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada Selçuklu hanedan mensuplarının kimlerle, niçin evlendikleri, evlilik hayatları ve evliliklerinin sonucunda neler elde ettikleri, devletin siyasî beklentilerinin ne düzeyde gerçekleştiği gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde Selçuklular'ın evlilik yaptıkları kişiler mensubiyetlerine göre tasnif edilerek incelendi. Son bölümde ise Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinin genel bir değerlendirmesini yapıldı.

Bu çalışmanın kitaplaşmasında en büyük pay sahibi olan **Yrd. Doç. Dr. İsa Kayaalp**'e, tez safhasındaki çalışmalarım sırasında her türlü desteği veren danışman hocam **Yrd. Doç. Dr. Sadi Kucur**'a, çalışmanın "tamamı"nı okuyarak uyarılarda bulunan **Yrd. Doç. Dr. Emre Dağtaşoğlu**'na, "Karahanlılar'la Yapılan Evlilikler" kısmını okuyarak önemli uyarılarda bulunan **Prof. Dr. Ömer Soner**

Hunkan'a, kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan **Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e**, **Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a**, **Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer'e** ve **Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'ye**, Arapça metinlerin tercümesinde yardımcı olan **Ahmad Alsyouf'a**, imkânlarından sonuna kadar yararlandıran **İSAM Kütüphanesi** yetkili ve görevlilerine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Tahsil hayatım boyunca maddî ve mânevî desteklerini esirgemeyen biricik **anneme, babama, Hüseyin ve Levent** ağabeylerime, çalışmalarım sırasında hep yanımda olan ve bana destek olan sevgili eşim **Nagihan Hanım'a** ve biricik oğlumuz **Yusuf'a** gönülden teşekkür etmeyi de bir borç bilirim. Ayrıca bu eserin ortaya çıkmasına vesile olan kişilerle beni buluşturan Rabbime hamdederim.

06 Ocak 2016, Edirne,
Bülent Kaçın

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	<i>Adı geçen eser</i>
a.g.m.	Adı geçen makale, madde
b.	İbn
bk.	Bakınız
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
ed.	Editör
<i>DİA</i>	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
haz.	Hazırlayan
<i>İA</i>	<i>İslam Ansiklopedisi</i>
krş.	Karşılaştırınız
nşr.	Neşir, neşreden
s.	Sayfa
<i>TA</i>	<i>Türk Ansiklopedisi</i>
<i>TDA</i>	<i>Türk Dünyası Araştırmaları</i>
vb	ve benzeri
vd	ve devamı
yay.	Yayınlayan

GİRİŞ

Aile kurumu insanlığın ilk dönemlerinden günümüz toplumlarına kadar geçen süreçte, çeşitli değişimlere uğrayarak varlığını sürdüröregelmıştır. Aile oluşumunun vazgeçilmez şartı olan evlilik de tarihin her döneminde insanların paylaşımını ön planda tutan, toplumların devamını sağlayan sosyal bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Evlilik, aile kurumunu meşrulaştırmış ve bu kuruma toplumsal bir değer, sosyolojik bir kimlik kazandırmıştır.

Türkler’de ataerkil aile yapısı hâkim olmakla birlikte çağdaşı olan toplumlardan farklı olarak kadının daha iyi bir konuma sahip olduğu görölmektedir. Hatun devlet yönetiminde hakan-dan sonra söz sahibi olan en önemli kişidir. Kocasından ayrı olarak mal edinme hakkı olan kadın siyasî, sosyal ve dinî hayatta da önemli roller üstlenmiştir.¹ Türkler’in evliliklerinde genellikle “tek eşlilik” (monogami) uygulanmışsa da bazı durumlarda “çok eşlilik” (poligami) uygulaması da görölmektedir. Türkler’de “dıştan evlenme” (ekzogami) daha fazla yapılmakla birlikte miras ve siyasî gücün paylaşımını önlemek amacıyla “iç evlilik” (endogami) ve “yenge evliliği” de (leviratus) yapılmıştır.²

- 1 Ömer Faruk Harman, “İslâm Öncesi Dinlerde ve Toplumlarda Kadın”, *DİA*, XXIV, 83-84. Ömer Soner Hunkan, hatunun hizmetine ve buyruğuna girmenin itibarlı olduğunu, Türk Hakanlığı’nın merkezi olan Semerkant’ta şehir meydanının “Melike” veya “Türkân” adıyla anılmasının, onların sarayda olduğu kadar şehrin ve günlük hayatın içinde de etkili olduklarını, malları ve mülkleriyle varlıklı hayatı temsil eden kadınlara “oglagu kâtûn” denildiğini, hakanın kâtûnunun dışında başka eşleri varsa bu durumda “terken kâtûn, arslan kâtûn, han kâtûn, şah kâtûn” unvanlarıyla anılan kadının, başhatun ve veliaht annesi konumunda olduğunu, veliaht annesi veya oğlunu veliaht tayin ettirmek arzusunda olan hatunların saray içi entirikalarda rol alarak büyük sonuçları olan olaylara müdahil olduklarını belirtmiştir (“Türk Hakanlığı’nda (Karahanlılar) Kadın”, *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 376).
- 2 M. Akif Aydın, “Aile”, *DİA*, II, 199; Ali Erkul, “Eski Türkler’de Evlenme Gelenekleri”, *Türkler*, III, 58-60, 65; Sadri Maksudi Arsal, “Eski Türkler’in Hususi

Türkler'in geleneginde kız isteme, başlık (kalın), nişan, nikâh, çeyiz, düğün, saçığ ve hediyeleşme gibi hususlar evliliğin oluşması için gerekli asgari şartlardandı. Bunların yerine getirilmesinde bütün aile fertlerinin üstlenmesi gereken sorumluluklar vardı. İlk olarak, genellikle görücüler vasıtasıyla kız istenir, daha sonra bu isteğe olumlu cevap verilmesi halinde, kız ailesine verilen başlıkla tarafların birbirlerine evlenmeyi vaat etmeleri anlamına gelen nişan ile hayatlarını birleştirmek yolunda attıkları adım nikâh akdi, kız ailesi tarafından özenle hazırlanan çeyizin erkek evine taşınması ve düğün merasimiyle evlilik tamamlanmış olurdu.³

Dede Korkut hikâyeleri, Türkler'in aile yapısı ve evlilikleriyle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Dede Korkut, kadınları "solduran soy, dolduran soy, bayağı kadın" ve "evin dayacağı" olmak üzere dörde ayırmıştır. Bunlardan ilk üçüyle evlenmenin uygun olmayacağını, ama "evin dayacağı kadın" ile evlenmenin ise insana mutluluk getireceğini belirtmiştir.⁴ Ayrıca kızların evlenecekleri damatlardan çeşitli isteklerde bulunabileceklerini ve yine kızların tasvip etmedikleri evliliklerin gerçekleşmemesi için damat tarafının yapamayacağı şartlar öne sürebildiğini bildirmiştir.⁵

Selçuklu hanedan üyelerinin yaptığı evlilikler hakkında sağlıklı bilgiye ulaşabilmek, ancak Selçuklular öncesi Türkler'in evliliklerini ve bu evliliklerin tarihî süreçteki gelişimini takip etmekle mümkün olabilir. Bu sebeple Selçuklu öncesi Türk hanedan mensuplarının yaptıkları evliliklere değinmek yerinde olacaktır.

Devletler arasında yapılan barış anlaşmalarının uzun süreli olmasını sağlamak için en sık başvurulanan yöntemlerden biri de

Hukuku", *Türkler*, III, 90-91. M. Akif Aydın, Türkler'de babanın veya ağabeyin ölümünden sonra üvey anne veya yenge ile evlenmenin belirli bir yaygınlığa sahip olduğunu, dul eşin ve çocukların aile içerisinde kalarak bakımlarının ve gözetimlerinin daha iyi sağlanması, mirasın aile dışına çıkmaması ve bunlar kadar önemli olmasa da aile içerisinde kalan eşin, yeni kocasıyla birlikte eski kocasının ruhuna da hizmet edebileceği inancının bu uygulamada rol oynadığını belirtmiştir (s. 199).

- 3 Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997, s. 56 vd.; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001, s. 253 vd.; Sevim Can, *Selçuklular Döneminde Kadın (1040-1308)*, basılmamış yüksek lisans tezi, 1997, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 129.
- 4 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, I, Ankara 1989, s. 76-77; Abdurrahman Kurt, "Tarihi Süreçte Türk Kadınları", *Türkler*, V, 400-401.
- 5 Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul 1976, s. 56-61.

hanedan üyelerinin evlendirilmesi olmuştur. Milâttan önce 198 yılında Hunlar ile Çinliler arasında yapılan anlaşmaya göre, Hun imparatoru ile Çinli bir prensesin evlendirilmiş olması, bu yöntemin iki devlet tarafından hayata geçirildiğini göstermektedir.⁶

Çin imparatoru Kao'un milâttan önce 188 yılında ölümünden sonra iktidara küçük yaşta ki oğlu geçince imparatoriçe, üvey oğlunun küçük yaşta olmasından yararlanarak yönetimi ele almıştır. Bu durumdan faydalanmak isteyen Hun hükümdarı Mete Han ise, imparatoriçeye bir mektup yazarak onunla evlenmek istediğini bildirmiştir.

“Ben sazlıklar arasında doğup sığır ve at topraklarının vahşi bozkırlarında büyütülmüş yalnız dul bir hükümdarım. Çin'e seyahat etmek özlemiyle çok defa sınır bölgesine gelmişimdir. Zatı şahaneleri de yalnız bir yaşam süren dul bir hükümdardır. İkimiz de zevklerden mahrum bir yaşam sürmekte olup kendimizi eğlendirme imkânımız yoktur. Ümidim, ikimizin birbirimizde olanları, olmayan eksiklerimiz için değiş tokuş etmemizdir.”⁷

Mete Han'ın, gerçekleşmesini istediği bu evlilikle Çin topraklarını ve yönetimini kendi idaresine geçirmeyi amaçladığı, imparatoriçenin verdiği cevaptan da anlaşılmaktadır. İmparatoriçe Mete Han'a gönderdiği mektubunda,

“Yaşım ilerlemiş ve gücüm zayıflamaktadır. Saçlarım ve dişlerim dökülmekte, düzgün ve dengeli bir şekilde dahi yürüyememekteyim. Şan-yü herhalde çok abartılmış haberler duymuş olmalı. Ben kendisinin bu kadar alçaltılmasına lâyık değilim. Ancak ülkem hiçbir yanlış yapmadı ve ümidim, kendisinin ülkeme zarar vermesinden sakınmasıdır”⁸

şeklinde cevap vererek hem Mete Han'ın evlenme teklifini geri çevirmekte hem de onun tarafından ülkesine yapılacak herhangi bir saldırıyı önlemeyi amaçlamıştır.

Evlilikler, devletler arası ilişkilerde önemli bir araç olarak da kullanılmaktaydı; Çin hükümdarının, Hunlar'ın müttefiki olan Vu-sun Kralı Kun-mo ile kızını evlendirmesi üzerine, kendisine karşı

6 Yng-Shih, “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul 2000, s. 173.

7 Yng-Shih, a.g.m., s. 174; Salim Koca, “Büyük Hun Devleti”, *Türkler*, I, 701-702.

8 Yng-Shih, a.g.m., s. 174; Salim Koca, a.g.m., s. 701-702.

yapılmak istenen hareketi anlayan Hun hükümdarı da kendi kızını Kun-mo ile evlendirerek Çinliler'in girişimini sonuçsuz bırakmıştır.⁹

Türkler'in evlenmek için büyük çaba harcadıkları Çinli prenseslerin ise onlarla evliliğe pek sıcak bakmadıkları, ancak bu evlilikleri devletlerinin menfaatleri için yaptıkları anlaşılmaktadır. Bir Hunlu ile evlenen Çinli prenses:

“Yurdumdan ayrıldım, karalar bağlarım
Şimdi de Hunlar'ın çadırı yerim.
Ocağım kül oldu, ona ağlarım,
Dünyaya gelmemiş olmak isterim.
Yapağı eğirir, keçe giyerler,
Gözüme bet gelir, gönlüme kötü.
Koyunun o kokmuş etini yerler,
İçemem bakırla sunulan sütü.
Davulu her gece durmaz döverler,
Dönerler ta güneş doğana kadar.
Fırtına bozkırda gök gibi gürler,
Yolları toz duman boğana kadar”

diyerek kendileri için Hunlar'la yapılan evliliğin ne ifade ettiğini duyugusal bir şekilde anlatmıştır.¹⁰

Hunlar'dan sonra hüküm sürmüş olan Göktürkler'in de komşu devletlerle evlilikler yaptıkları görülmektedir. İstemi Han kızını Sâsânî Şehinşahı Enûşirvan'a verirken¹¹ Taspar Kağan'ın saldırılarından kurtulmak isteyen Çinliler onu bir Çinli prensesle evlendirerek Göktürk akınlarından kurtulmuşlardır.¹² Türk hükümdarlarla evlenen Çinli prenseslerin, kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri anlaşılmaktadır. İşbara Kağan'ın hanımı İçen, kocasının kendi hanedanı olan Choular'ın yönetime yeniden gelmeleri için Sui hanedanının üzerine sefer yapmasını sağlamıştır. Ayrıca Shih-pi Kağan'ın Çinli eşi İçen Konçuy, kocasının Çin üzerine yapacağı seferle ilgili bilgileri savaş öncesinde Çinliler'e bildirmiştir.¹³

9 Ying-Shih, a.g.m., s. 185; Cevat Türkeli, “Çin-Hun Evlilik İttifakları”, *TDA*, 44 (İstanbul 1986), s. 327-28. Çinliler ile evlenen Türk hatunları hakkında daha fazla bilgi için bk. Baykuzu, Tilla Deniz, “Çin Saraylarında Türk İmparatoriçeler (VI-VIII. Yüzyıl)”, *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011.

10 L. Liğeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986, s. 45.

11 Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1997, s. 32.

12 Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1997, s. 26

13 Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 31.

Göktürkler Çinliler'den kız aldıkları gibi gerektiğinde onlara kız da vermişlerdir. Kapgan Kağan Çin ülkesinde söz sahibi olmak için kızının Çinli bir prensle evlenmesini teklif etmiştir. İmparatoriçe bu teklifi olumlu karşılayarak onu Huai-yang bölgesi prensi Wu Yen-hsiu ile evlendirmeye karar vermiştir.¹⁴

Hakanların devletin buhran içinde olduğu zamanlarda veya taht değişikliğine gidildiğinde otoritesini arttırmak amacıyla ölen kardeşinin veya amcasının eşiyle de evlendiği görülmektedir. Göktürk Hakanı İl-Kağan ağabeyi Çor Kağan'ın öldürülmesinden sonra iktidara geldiğinde yaptığı ilk iş ağabeyinin eşi İçen Hatun'la evlenmek olmuştur.¹⁵

Uygurlar da Hunlar ve Göktürkler gibi siyasî evliliklere büyük önem vermişlerdir. Uygur hakanlarının yedi tanesinin başkadını Çinli idi. Moğ-yü Kağan tahta geçmeden evlendiği Çinli eşi 768'de ölünce, ertesi yıl onun kız kardeşiyle evlenmiştir. Tun Bağa'nın eşi olan Çinli prenses ise kocasının ölümünden sonra onun halefiyle evlenmiştir.¹⁶

Selçuklu öncesindeki Türk hanedan mensuplarının evleneceği kişiyi seçerken devlet menfaatlerini göz önünde bulundurdıkları anlaşılmaktadır. Onlar evliliklerini genellikle iki devlet arasındaki bozuk ilişkileri düzeltmek, iyi olan ilişkileri muhafaza edip daha da güçlendirmek, toprak kazanmak ve otoritelerini arttırmak amacıyla yapmışlardır. Türkler, tarih boyunca başta Çinliler olmak üzere İranlılar, Bizanslılar, Abbâsiler gibi komşu oldukları diğer devletler ve mahallî hanedanların üyeleriyle bu amaç doğrultusunda akrabalık bağları kurmuşlardır.

- 14 Ahmet Taşağıl, "Kapgan Kağan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri", *TDA*, 44 (İstanbul 1986), s. 312.
- 15 Taşağıl, *Kök Türk Tarihi*, s. 72; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 33. Gömeç bu tip evliliklerin dul kalan kadınları tek başına bırakmamak için yapıldığını ve ayrıca bunun bugün anladığımız mânada evlilikler olmadığını belirtmiştir (s. 33, dipnot 122). Türk Kültüründe levirat evlilikleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Musa Şamil Yüksel, "Türk Kültüründe "Levirat" ve Timurlularda Uygulanışı", *Turkish Studies*, volume 5/3 Summer 2010, s. 2028-2058.
- 16 Colin Mackerras, "Uygurlar", çev. Şinasi Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2000, s. 436; Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 15, 21; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akara 1997, s. 42, 45.

BİRİNCİ BÖLÜM
BÜYÜK SELÇUKLU HATUNLARININ EVLİLİKLERİ

Washington D. C. Freer Gallery of Art

A) HANEDAN İÇİ EVLİLİKLER

1. Gevher Hatun

Büyük Selçuklular tarih sahnesine çıktıklarında, çevrelerindeki devletler onlarla akrabalık ilişkisine girmeyi pek fazla tercih etmemişlerdir. Hanedanlar arasında yapılan evliliklerde çıkarların ön planda olduğu dikkate alınacak olursa Selçuklular'ın çağdaşı olan devletlerin onlarla evlilik yapmayı kendileri için faydalı bulmadıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple Selçuklular'ın ilk dönemlerindeki evliliklerin bir kısmı kendi hanedan üyeleri arasında yapılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunların ilki Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in kızı Gevher Hatun ile Yûsuf b. Selçuk'un oğlu¹⁷ Erbasan'ın* evliliğidir.¹⁸ Evliliğin ne zaman gerçekleştiği hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Ancak Erbasan'ın Tuğrul Bey döneminde üstlendiği görev¹⁹ dikkate alındığında bu evliliğin 451'de (1059–1060) veya daha önceki bir tarihte yapılmış olması muhtemeldir.

17 Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri (Devletler ve Hanedanlar)*, I, Ankara 1989, 478; Erdoğan Mercil, “Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, *Selçuklular –Makaleler–*, İstanbul 2011, s. 335. Osman Turan ise Erbasan'ın babasının Yûnus Bey olduğunu belirtmiştir (*Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 87).

* Gevher Hatun'un eşi olan Erbasan'ın ismi kaynaklarda “El-basan, Er-Basgan, Erisığı, Chrisoskûl, Güedriç ve Kurtçu” vb. şekillerde geçmektedir (Mercil, “Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, s. 335).

18 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alparslan Dönemi”, çev. Ali Sevim, *Belgeler*, XIX/23 (Ankara 1999), s. 11; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Mercil, I, İstanbul 1977, s. 81. Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 157; Erdoğan Mercil, “İslam'dan Sonra Türklerde Kadın”, *Tercüman Gazetesi Kadın Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1984, s. 473.

19 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, çev. Ali Sevim, *Belgeler*, XVIII/22 (Ankara 1998), s. 57.

Erbasan'ın, bu evlilikten sonra Tuğrul Bey üzerindeki nüfuzu- nu arttırdığı ve kendisine önemli görevleri yürütme yetkisinin verildiği anlaşılmaktadır. Erbasan bunlardan biri olan Vâsıt'ın alınması görevini başarıyla yerine getirmiş ancak sultan buraya geldiğinde şehrin askerler tarafından yağmalandığını görünce buna izin verdiği için Erbasan'a kızmıştır.²⁰ Bu olaydan sonra kaynaklarda Erbasan'ın Tuğrul Bey'in iktidarı dönemindeki faaliyetleriyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Erbasan, Tuğrul Bey dönemindeki durumunu Sultan Alparslan zamanında da sürdürerek sultanın sevdiği emîrler arasında yer aldı, ancak daha sonra araları bilinmeyen bir sebepten dolayı açıldı ve Erbasan, Alparslan'ın kardeşi Kavurd'un yanına gitti. Alparslan bunun üzerine onlarla birlikte olan kız kardeşi Gevher Hatun'u yanına çağırdı ve onu kocasının yanına göndererek Erbasan ve Kavurd'un niyetleriyle ilgili bilgi elde etmek istedi. Ancak Alparslan, Erbasan'ın Kavurd'un yanından ayrılarak Kirman'a gittiğini öğrenince bu girişiminden vazgeçti (456/1063–1064).²¹ Alparslan'ın böyle davranması Erbasan ve Kavurd'un kendisine karşı isyan hareketine girişeceklerinden kuşkulanasının bir sonucudur. Daha sonra Kavurd ile Erbasan'ın sultana karşı birlikte hareket edip etmediği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Alparslan'ın iktidarının son yıllarında, Erbasan ile arasının daha fazla açılmasından, onun sultana karşı isyan hareketine giriştiği anlaşılmaktadır. Çünkü Sultan Alparslan Anadolu seferinde, kendisinden kaçan Erbasan'ı yakalayıp getirmesi için Emîr Afşin'i görevlendirdi. Erbasan Selçuklu askerlerine yakalanmamak için Bizans ülkesine girdi ve Afşin'e teslim edilmemek

20 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 57.

21 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 11; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, s. 81. Sibt İbnü'l-Cevzî ve Ahmed b. Mahmûd, Alparslan ile Erbasan'ın arasının bilinmeyen bir sebepten ötürü açıldığını, Osman Turan, Alparslan'ın Kavurd ile Erbasan'ın mektuplaşmaları sebebiyle bir emniyet tedbiri olarak Gevher Hatun'u yanına getirttiğini (*Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 157), Erdoğan Merçil ise Erbasan'ın 1067'de Alparslan'a karşı isyan eden Kavurd'un öncü kuvvetlerinin başında olduğunu belirtmektedir ("Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 335). Kaynaklarda belirtilmese de Alparslan ile Erbasan'ın arasının açılma sebebi Alparslan'ın iktidarında devlet teşkilâtında uygulanmaya başlanan Türkmenler'in tasviye edilip yerine İranlılar'ın getirilme politikası olmalıdır.

konusunda Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'den güvence alarak İstanbul'a kadar gitti. Afşin imparatorundan Erbasan'ın kendisine teslim edilmesini istedi ancak imparatorun Erbasan'ı teslim etmek istememesi üzerine Afşin bazı şehirleri yağma ederek Ahlat'a çekildi (463 / 1071).²²

Alparslan döneminde Erbasan ile bozulan ilişkiler, Sultan Melikşah'ın iktidarında Erbasan'ın eşi olan Gevher Hatun'la da bozuldu. Gevher Hatun, Vezir Nizâmülmülk'ün kendisinden Sultan Melikşah için borç olarak aldığı 50.000 altını ödeme zamanı geldiği halde geri ödememesi üzerine, veziri tehdit ederek kendisine yapılan kötü muamelelere karşılık, Anadolu'da kocasının başında bulunduğu Türkmenler'e katılacağını söyledi. Kavurd'un öldürülmesinden sonra, sıranın kendisine geldiğini düşünerek endişeye kapılan Gevher Hatun, Nişâbur'dan etrafı yağmalayarak ayrılıp Rey'e doğru hareket etti.²³ Onun bu yolculuğu sırasında Nişâbur ve çevresini yağmalamasında, yanında çok sayıda asker bulunduğu anlaşılmaktadır.

Nizâmülmülk yaşanan bu gelişmeler üzerine Melikşah'a giderek Gevher Hatun arasında yaşananları aynen aktardı ve "Onu öldür, aksi takdirde o bizim başımıza büyük belâ açar" diyerek Gevher Hatun'un durdurulmasının, devletin geleceği için gerekli olduğu yönünde tavsiyelerde bulundu. Sultan vezirinin tavsiyesine uyararak hatunun peşinden 200 asker gönderip onun öldürülmesini istedi. Bunun üzerine harekete geçen Melikşah'ın askerleri Gevher Hatun'u izlemeye başladılar. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin dindar ve iffetli bir hanım olarak nitelediği Gevher Hatun, korkudan yanlarından ayrılmak istediği kendi askerleri tarafından 467'de (1075) öldürüldü. Daha sonra Melikşah'a bağlı askerler Gevher Hatun'un otağındaki mal ve paralarını câriyelerinden

22 Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 37; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, s. 88-90; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 175-76; Faruk Sümer, "Afşin", *DLA*, I, 440. Sümer, Erbasan'ın Alparslan'ın Tuğrul Bey'in halefi olması için çalıştığını belirtmektedir. Erbasan'ın Bizans İmparatorluğu'ndaki durumu hakkında daha fazla bilgi için bk. Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 335-337.

23 Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX/24 (Ankara 2000), s. 11,14; Merçil, "İslâm'dan Sonra Türklerde Kadın", s. 473.

alıp sultana götürdüler. Melikşah, Gevher Hatun'un daha önce kendisine söylediği söz üzerine bunlardan değerli olanlarını kendisine aldı.²⁴

Tuğrul ve Çağrı beylerin bu evlilikle otoritelerini kuvvetlendirmeyi, Erbasan'ın ise devlet içindeki nüfuzunu yükseltmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in iktidarında Erbasan'ın kendi emirleri doğrultusunda hareket etmesi ve Erbasan'ın da Tuğrul Bey zamanında aldığı önemli görevler sebebiyle tarafların evlilikten beklentilerini elde ettiklerini söylememiz mümkündür. Ancak Erbasan, Alparslan ve Melikşah ile iyi ilişkiler kuramadığı için isyancı durumuna düştü ve onların iktidarları döneminde Anadolu'da sürgün hayatı yaşadı.

2. Zübeyde Hatun

Sultan Alparslan kendisinden sonra Büyük Selçuklu tahtına en sevdiği oğlu Melikşah'ın geçmesini istiyordu. Bunun için oğlunu veliahdı ilân ederek adına hutbe okutulmasını sağlamıştı.²⁵ Ayrıca oğlunun iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla Melikşah'ı Selçuklu hanedanının güçlü üyelerinden biri olan kardeşi Yâkûti'nin kızı Zübeyde Hatun'la evlendirmiş²⁶ veya Mâverâünnehir seferi

24 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 11,14; Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 201. Sibt İbnü'l-Cevzî, eserinin 11. sayfasında Nizâmülmülk tarafından Gevher Hatun'dan 50.000 altının borç olarak alındığını (muhtemelen taht mücadelelerinde kullanılmak üzere [BK]), 14. sayfada ise Gevher Hatun'dan değerli mücevher, para ve malların müsadere yoluyla alındığını belirtmektedir. Gevher Hatun'un ölüm haberi Bağdat'a ulaşınca halk, Nizâmülmülk'ü kötüleyip, "Nizâmiye Medresesi'ni yaptırmak onun için yeterli değildir, zira o, medresenin inşası sırasında halkın arazisine el koymuş, böylece onların âdeta kanlarına girmiştir. Ayrıca o, Sultan Melikşah'ın amcası Kavurd Bey'i, yayının kirişiyle öldürtmeye ve çocuklarının gözlerine mil çektirip kör ettirmeye ve son olarak da halası Gevher Hatun'u öldürtmeye teşvik edip kıskırtmıştır" diyerek Gevher Hatun'un öldürülmesinden Nizâmülmülk'ü sorumlu görmüştür (Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 14).

25 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özeydin, X, İstanbul 1987, s. 75-76; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II, 528; Abdülkerim Özeydin, "Melikşah", *DİA*, XXIX, 54.

26 Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügâl, Ankara 1999, s. 52; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Âlâmeti)*, I, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 131; İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 185; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 2014, s. 44. Urfalı Mateos, Zübeyde Hatun'un

sırasında yaralanınca bu evliliğin yapılmasını tavsiye etmiş olması muhtemeldir. Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak Sultan Alparslan'ın kendinden sonra yerine oğlu Melikşah'ı geçirme isteğini ve Zübeyde Hatun'un öldüğünde (492/1099) kırk iki yaşında²⁷ olduğunu dikkate aldığımızda, bu evliliğin 1070'li yılların başlarında veya ortalarında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Zübeyde Hatun'la Sultan Melikşah'ın evliliğinden ilk olarak bir kız çocuğu dünyaya geldi. Bu kız, önce Gazneli Sultanı İbrâhim'in oğlu Nasr'la, daha sonra onun öldürülmesinin ardından, istememesine rağmen kocasının kardeşi Mesud'la evlendirildi.²⁸ Zübeyde Hatun bu kızdan sonra Muharrem 474'te (Haziran-Temmuz 1081) Berkyaruk'u dünyaya getirdi.²⁹ Bu Selçuklu meliki ise babasının ölümünden sonra Selçuklu tahtına oturdu. Böylece Zübeyde Hatun kızının Gazneli Sultan'ın eşi ve oğlunun da Selçuklu Sultanı olma bahtiyarlığını elde etti.

Zübeyde Hatun'nun Melikşah'la olan evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur. Bunda Melikşah'ın diğer eşi olan Terken Hatun'un kocası üzerindeki nüfuzu dolayısıyla Zübeyde Hatun'un devlet işlerine pek fazla müdahil olamamasının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zübeyde Hatun oğlu Berkyaruk döneminde devlet işlerinin yürütülmesinde ön plana çıktı. Hatun, kocasının ölümünün ardından taht için mücadele eden Mahmud'un annesi Terken Hatun'un Berkyaruk'a bir kötülük yapmasından korktu, ancak İsfahan'da bulunan Berkyaruk'a Nizâmülmülk'ün adamlarının sahip çıkmaları üzerine Zübeyde Hatun rahatladı

babasının Alparslan'ın akrabası büyük emîr Argun olduğunu belirtmiştir (*Urfalı Mateos Vekayinâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), çev. Hrnt D. Andreasyan, Ankara 2000, s. 179).

27 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 238; Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, *Câmiü'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay. Ali Öngül, İzmir 2000, s. 80.

28 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 402.

29 Râvendî, s. 135; Reşîdüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2011, s. 135; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi* (485-498/1092-1104), İstanbul 2001, s. 15. İbnü'l-Esir ise Berkyaruk'un 471 (1078-1079) yılında doğduğunu belirtmiştir (s. 108). Ancak yine İbnü'l-Esir Berkyaruk'un 498 (1104-1105) yılında öldüğünde yirmi beş yaşında olduğunu belirterek Berkyaruk'un doğum tarihi olarak 473 (1079-1080) yılını vermektedir (s. 309).

ve böylece oğlu da Selçuklu tahtının en güçlü adaylarından biri haline geldi.³⁰

Berkyaruk, Mahmud'la yaptığı taht mücadelesi sırasında en büyük ihaneti dayısı Azerbaycan Meliki İsmâil b. Yâkûtî'den gördü. İsmâil, Terken Hatun'un kendisiyle evlenip ülkeyi beraber yönetme teklifini kabul ederek Berkyaruk'a karşı cephe aldı. Türkmenler'den ve diğer milletlerden oluşan büyük bir ordu topladı. Serheng Savtegin'in adamları da atlı birlikleriyle ona katıldılar. Ayrıca Terken Hatun da Kürboğa ve diğer emirlerini büyük kuvvetlerle ona yardımcı olmak üzere görevlendirdi. Berkyaruk da askerlerini toplayıp dayısına karşı harekete geçti. Bunun üzerine Berkyaruk ve İsmâil arasında Kerec yakınlarında yapılan savaşta İsmâil yenilince Terken Hatun'un yanına gitti. İsmâil, Terken Hatun tarafından çok iyi karşılandı ve adına hutbe okutulup Mahmud'dan sonra paralara adı konuldu.³¹

Terken Hatun'la İsmâil'in evliliği gerçekleşmek üzereyken emîrler İsmâil aleyhine tavır alınca, Terken Hatun'un yanından ayrılmak zorunda kaldı. İsmâil daha sonra kardeşi Zübeyde Hatun'dan yanına gelmek için izin istedi. Zübeyde Hatun'un bu isteği olumlu karşılaması üzerine İsmâil onlara katıldı (Receb 486 / Ağustos 1093). Ancak İsmâil burada Berkyaruk'a bağlı emirlere tahtı ele geçirmek için yeğenini öldürmek niyetinde olduğunu söyledi. Bunun üzerine İsmâil emîrler tarafından öldürüldü. Zübeyde Hatun ise kardeşinin, oğluna karşı yaptığı planları öğrenince onu öldürenlere kızmadı.³²

30 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 185. Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un da Selçuklu hanedan mensubu olmasına rağmen kaynaklarda Melikşah'ın ölümünden sonra devlet adamlarının Terken Hatun'un Efrâsiyâb (Alper Tunga) soyundan gelmesi ve hükümdar çocuğu olması sebebiyle oğlu Mahmud'u sultan olarak kabul ettileri belirtilmiştir (Hüseynî, *a.g.e.*, s. 52; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvâmüddin Burslan, Ankara 1999, s. 83).

31 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 191-192. İsmâil b. Alp Sungur (Yâkûtî) Bey'in "es-sultânü'l-'a'zam" unvanıyla Sultan Mahmud'a tâbi olarak 486 yılında İsfahan'da bastırıldığı bir dinar bulunmaktadır (bk. Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 501).

32 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 192; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 139. Urfalı Mateos ise İsmâil'in kendisine düşmanlık besleyen Emîr Bozan ve Aksungur tarafından öldürüldüğü ve bunun haberini alan Sultan Berkyaruk'un çok üzüldüğünü bildirmektedir (s. 182). Râvendî ise İsmâil'in Berkyaruk'un emri ile öldürüldüğünü belirtmektedir (s. 138).

Terken Hatun'a karşı yürüttüğü taht mücadelesini kazanan Berkyaruk, Bağdat'a giderek Halife Muktedî-Biemrillâh'tan hutbenin kendi adına okutulmasını istedi ve 487'de (1094) adına hutbe okunarak Rükneddin lakabıyla Selçuklu sultanı ilân edildi.³³ Berkyaruk Bağdat'ta iken kendisine karşı tahtta hak iddia eden Suriye meliki olan amcası Tâcüddevle Tutuş ile mücadele etmek için gönderdiği Halep Emîri Kasımüddevle Aksungur ve Urfa Emîri Bozan'a yardım etmek üzere Musul Emîri Kürboğa'yı görevlendirdi.³⁴

Berkyaruk'u destekleyen emirlerle Rûyân köyü yakınlarında yapılan savaşı Tutuş kazandı ve Berkyaruk'tan kısa bir süre sonra Bağdat'ta "Selçuklu sultanı" sıfatıyla hutbenin kendi adına okunmasını sağladı. Bu başarısı sonrasında Tutuş'la Terken Hatun Berkyaruk'a karşı birlikte hareket etme konusunda anlaştılar. Ancak Tutuş'un Berkyaruk'a karşı harekete geçtiği sırada Terken Hatun 487'de (1094) ölünce³⁵ bu ittifakın sonucunu göremedi. Tutuş'la yaptığı mücadeleyi kaybeden Berkyaruk ise Terken Hatun'un oğlu Mahmud'un hâkimiyetindeki İsfahan'a sığınmak zorunda kaldı. Kardeşi Mahmud tarafından çok iyi karşılanmasına rağmen Berkyaruk, Emîr Üner ve Bilge Bey tarafından meydan

33 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 195; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi* (485-498/1092-1104), s. 27.

34 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 197; Işın Demirkent, "Kürboğa", *DİA*, XXVI, 562; Çoşkun Alptekin, "Aksungur", *DİA*, II, 296. Kaynaklarda Sultan Berkyaruk'un şarap içmekle meşgul olduğu, Zübeyde Hatun ve Vezir Gümüştegin el-Candar arasında ise aşk ilişkisi olduğu gerekçesi ile Tutuş'a karşı mücadele eden Halep Emîri Kasımüddevle Aksungur ve Urfa Emîri Bozan'ın yardım taleplerinin dikkate alınmadığını belirtmiştir. Yani Zübeyde Hatun'u Vezir Gümüştegin el-Candar ile gayrimeşru ilişki kurmakla itham etmişlerdir (Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 52-53; Bondâri, *a.g.e.*, s. 85; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 33). İbnü'l-Kalânîsi Kasımüddevle Aksungur'un Sultan Melikşah'ın üvey annesi ile evlendiğini belirtmiştir ("İbnü'l-Kalânîsi'nin *Zeylû Tarih-i Dimaşk* Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45 -1106/07)", çev. Ali Sevim, *Belgeler*, XXIX /33 (Ankara 2008), s. 15). Ancak Kasımüddevle Aksungur'un evlendiği kişinin İbnü'l-Adîm ve İbnü'l-Esir'in, belirttiği gibi Melikşah'ın dadısı olma ihtimali daha gerçekçi gözükmektedir (*Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, Ankara 1989, s. 70; *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular* (H. 447-521=1055-1227), seçme, tercüme ve değerlendirmek: Ali Sevim, Ankara 2014, s. 65; *a.g.e.*, X, 146).

35 İbnü'l-Kalânîsi, *a.g.e.*, s. 20; Azimî, *Azîmî Tarihi*, nşr. ve çev. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 29; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 52; Râvendî, *a.g.e.*, s.139; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 203; İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, XII, İstanbul 1995, s. 292, Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 140.

köşkünde hapsedilerek gözlerine mil çekilmek istendi. Ancak bu sırada Mahmud'un çiçek hastalığına yakalanması üzerine doktor Emînüddevle b. Tilmîz onlara,

“Melik Mahmud şu anda çiçek hastalığına yakalanmış bulunuyor, kurtulacağı da benzemiyor. Görüyorum ki siz de Tutuş'un hükümdar olmasını ve ülkeyi ele geçirmesini istemiyorsunuz. O halde Berkyaruk'un gözlerine mil çekmekte acele etmeyiniz. Eğer Mahmud ölürse onu sultan yaparsınız. Eğer Mahmud hastalıktan kurtulursa Berkyaruk'un gözlerine mil çekmek takdiri yine sizindir”

demesi üzerine emîrlere beklemeyi uygun gördüler. Mahmud'un yakalandığı çiçek hastalığından kurtulamayarak ölmesi üzerine emîrlere Berkyaruk tarafına geçtiler ve onu 487'de (1094) hapishaneden çıkartarak tahta oturtular.³⁶ Ancak daha sonra Berkyaruk da kardeşi Mahmud gibi çiçek hastalığına yakalandı.

Tutuş, Berkyaruk'un hastalığını kendi lehine çevirmek için hemen harekete geçti ve Berkyaruk'a bağlı emîrlere haberleşerek onları kendi yanına geçmeye davet etti. Emîrlere Berkyaruk'un durumunun belli olmaması sebebiyle Tutuş'a olumlu cevap verdiler, Berkyaruk hastalıktan kurtulunca da Tutuş'a, “Aramızda kılıçtan başka bir şey yoktur” diye haber gönderdiler. Bunun üzerine Berkyaruk'la Rey yakınlarında yapılan savaşı kaybeden Tutuş, Halep Emiri Aksungur'un adamlarından biri tarafından öldürüldü.³⁷ Böylece Berkyaruk, Terken Hatun ve Mahmud'un ölümünden sonra saltanat mücadelesindeki önemli bir rakibini ortadan kaldırarak iktidarını sağlamlaştırdı.

Zübeyde Hatun küçük yaştaki oğlu Berkyaruk'un iktidarının ilk yıllarında ülke yönetiminde önemli bir güce sahip oldu. Onun bu gücünden faydalanmak isteyen Müstevfi Mecdülmülk onunla iyi ilişkiler kurarak devlet yönetimindeki nüfuzunu arttırdı. Berkyaruk amcası Tutuş'a karşı yaptığı mücadeleyi kazandıktan sonra bir adamını İsfahan'da bulunan Zübeyde Hatun'u yanına getirmek üzere oraya gönderdi. Zübeyde Hatun ve çevresindeki emîrlere sultan üzerindeki nüfuzundan ve devlet işlerine müdahalelerinden rahatsız olan Vezir Müeyyidülmülk ve bazı emîrlere, sultana annesini terketmesinin iyi olacağına söylediler.

36 Azimî, *a.g.e.*, s. 29; Hüseyinî, *a. g. e.*, s. 52; Râvendî, *a.g.e.*, s. 139; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 207-208; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 292; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 32.

37 İbnü'l-Esîr, *a. g.e.*, s. 207-208; Ahmed b. Mahmûd, *a.g. e.*, II, 34.

Ancak Berkyaruk'un "Ben hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum" demesi üzerine bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Zübeyde Hatun İsfahan'dan oğlunun yanına gittiğinde olanları öğrenince Müeyyidülmülk'ü azledip onun yerine kardeşi Fahrülmülk'ün vezir olmasını sağladı. Bu değişiklikte Müeyyidülmülk'ün idaresi altında bir şey yapamayacağını bilen Müstevfî Mecdülmülk ve babası Nizâmülmülk'ün bıraktığı miras sebebiyle aralarında husumet olan Müeyyidülmülk'ün kardeşi Fahrülmülk, Zübeyde Hatun üzerinde etkili oldu.³⁸

Zübeyde Hatun'un Sultan Berkyaruk'un iktidarında yapılan seferlerinin pek çoğuna iştirak ettiğini söyleyebiliriz. Zübeyde Hatun, oğlu Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine giren Alparslan'ın oğlu Arslan Argun üzerine yapılan sefere de katıldı. Bu savaşta öldürülen Arslan Argun'un kimsesiz kalan oğlu Alp Argun'u yanına alarak onun hizmet ve terbiyesini sağlayacak kişileri görevlendirdi.³⁹

Müstevfî Mecdülmülk'ün devlet yönetimindeki etkisi bazı emîrler arasında rahatsızlık yarattı. Bâtınî fedailerinin Berkyaruk'un emîrlerini birbiri ardınca öldürmelerinin sorumluluğu Mecdülmülk'e yüklendi. Emîr Porsuk'un öldürülmesinden sonra oğulları Zengî, Akbörü ve diğerleri, babalarının ölümünden Mecdülmülk'ü sorumlu tuttular. Berkyaruk'un kendisine karşı isyan eden kardeşi Muhammed Tapar'la mücadele etmek üzere Zencan'a gittiği sırada, Mîrâhur İnanç Yabgu, Bilge Bey, Togayürek ve diğer emîrler Porsukoğulları'na bağlı emîrlere haber göndererek Mecdülmülk'ün kendilerine teslim edilmesi hususunda onlarla birlikte hareket etmeye davet ettiler. Onlar da bu davete uyarak Hemedan yakınındaki Sicas'ta bulunan Berkyaruk'a,

"Eğer Mecdülmülk bize teslim edilirse, hizmete âmâde kullanınız olmaya devam ederiz; eğer bize mani olunursanız biz de bırakır gideriz ve onu zorla ele geçiririz"

dediler. Bunun üzerine Berkyaruk istememesine rağmen askerlerini yatıştıramadığı için Mecdülmülk'ü teslim etmek zorunda kaldı. Askerler sultanın otağı ile birlikte Mecdülmülk'ün hâmisî

38 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 212. Bondârî, *a.g.e.*, s. 86-87. Fahrülmülk bu makama gelebilmek için çok miktarda para harcamak zorunda kalmıştır.

39 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 221-222; Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 50.

olarak gördükleri Zübeyde Hatun'un da çadırını yağmaladılar. Yaşanan bu olaylardan sonra Berkyaruk sadece 200 süvari ile birlikte İsfahan'dan ayrılıp Rey'e gitmek zorunda kaldı.⁴⁰

Zübeyde Hatun 2 Zilkade 492'de (20 Eylül 1099) Berkyaruk'la birlikte Rey'e gitmeyip İsfahan'da kaldı. Muhtemelen Zübeyde Hatun, Mezdülmülk'ün askerlere teslim edilmesi sürecinde yaşananlar sebebiyle oğluna darıldığı için Rey'den ayrılmamış olmalıdır. Muhammed Tapar ise Berkyaruk ayrıldıktan sonra şehre giderek Zübeyde Hatun'u esir aldı. Berkyaruk'un görevine son vermesinin ardından Tapar'ın veziri olan Müeyyidülmülk Zübeyde Hatun'u daha önce kendisine yaptığı kötü muameleler yüzünden hapsedip, ona kendisine 5000 dinar vereceğine dair bir senet imzalattı. Vezir bunları yaptıktan sonra adamlarının, "Askerler onun oğlunu seviyorlar. Onlar Zübeyde Hatun'u sevmedikleri için ondan ayrılıyorlar. Sen ne zaman onu öldürsen askerler derhal Berkyaruk'un tarafına geçer. Sen bu askere güvenme, çünkü onlar kendilerine iyilik ve ih-sanda bulunan şahsa onlara en fazla güvendiği anda ihanet ettiler" şeklindeki itirazlarına rağmen Zübeyde Hatun'u boğdurarak öldürdü. Zübeyde Hatun öldürüldüğünde kırk iki yaşında idi. Berkyaruk daha sonra annesinin intikamını Müeyyidülmülk'ü öldürerek aldı.⁴¹

Melikşah bu evlilikle Yâkütioğulları'nın desteğini alarak otoritesini arttırmayı, Yâkütioğulları ise bu evlilikle devlet içerisinde mevkilerini yükseltmeyi amaçlamışlardır. Melikşah'ın iktidarında taraflar arasında iyi ilişkilerin kurulmasından ve sultan tarafından İsmâil'e Arrân ve Kafkasya'daki tâbi bölgelerin idaresinin verilmesinden,⁴² tarafların evlilikten bekledikleri sonucu elde ettikleri anlaşılmaktadır.

3. Melikşah'ın Kızı

Kirman Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kavurd, Büyük Selçuklu sultanı olan kardeşi Alparslan'ın iktidarında sık sık isyan ederek devleti zor durumda bıraktı, fakat Sultan Alparslan onu

40 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 239, 240; Bondârî, *a.g.e.*, s. 88.

41 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 238; Bondârî, *a.g.e.*, s. 88-89; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 306; Ahmed b. Mahmûd, Zübeyde Hatun'un vezir Müeyyidülmülk tarafından değil de bizzat Muhammed Tapar tarafından Gümüştegin el-Candar ile olan ilişkisi sebebiyle öldürüldüğünü belirtmiştir (II, 38).

42 İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, 671; Özeydin, "Melikşah", s. 56.

her seferinde bağışladı. Alparslan ölürken Kavurd'un oğlu Melikşah'ın iktidarını tanınması amacıyla Fars ve Şîraz'ın ona bırakılmasını, ayrıca eşi Seferiye Hatun'la evlendirilmesini vasiyet etti. Ancak Kavurd'un Selçuklu tahtını ele geçirmek için harekete geçmesi üzerine sultanın isteği uygulanamadı. Melikşah, kendisine isyan eden amcasını yakalayarak öldürdü. Kavurd'un ölümünün ardından Kirman Selçukluları'nın başına oğlu Sultan Şah geçti.⁴³ Melikşah amcasıyla yaşadığı sorunları onun oğluyla yaşamak istemediği için adını bilmediğimiz kızını Sultan Şah'la evlendirdi. Melikşah'ın Sultan Şah'a karşı 473'te (1080) yaptığı Kirman seferi sırasında taraflar arasında nikâh akdinin gerçekleştirildiğini,⁴⁴ düğünün ise daha sonraki bir tarihte yapıldığını söyleyebiliriz.

Sultan Şah, Melikşah'ın kendisine karşı sefere çıktığını duyunca onu hediyelerle karşıladı, önünde saygı için yeri öperek kendisine tâbi olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Melikşah, Sultan Şah'ı yanına oturarak onun Kirman hâkimiyetini onayladı. Melikşah, Sultan Şah'la kurulan iyi ilişkiyi kızını onunla evlendirerek sürdürmek istedi. Sultan nikâh akdi gerçekleştikten sonra Kirman'dan İsfahan'a döndü (Muharrem 473 / Haziran-Temmuz 1080).⁴⁵

- 43 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 7; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 126. Melikşah kendisine isyan eden amcası Kavurd'u boğdurduktan sonra çocukların da gözlerine mil çektirmiştir. Sultan Şah ve iki kardeşi gözlerine mil çekildikten sonra sağ kalırken diğer iki kardeşi vefat etmiştir. Sultan Şah ve kardeşleri Melikşah tarafından Hemedan'da hapsedilmiştir. Sultan Şah, Melikşah'ın kardeşi Ayaz'ın ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklara son vermek üzere Horasan'a gittiği sırada kardeşleriyle birlikte Hemedan'dan kaçarak Kirman'a gitmiştir. Sultan Şah kendisinin ve kardeşlerinin kurtulması sebebiyle Ebû'n-Nadr el-Esterâbâdî'yi Mekke'ye yollayarak onunla; Mescid-i Haram'da yıkılmış yerlerin onarımı için 30.000 altın, Hint yapımı beyaz bir Kâbe örtüsü, Mekke ve Medine'deki yoksullara bir yıl yetecek para göndermiştir (Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 6-8). Ahmed b. Mahmûd ise Kavurd'un oğullarının gözlerine mil çeken kişinin onların gözlerinin daha sonra görmesini sağlayacak şekilde mil çektiğini (s. 124) ve Melikşah'ın Sultan Şah'ın Hemedan'dan kaçıp Kirman'a gitmesinden rahatsız olmadığını, Umman ve Kirman'ın yönetimini Sultan Şah'a verdiğini belirtmiştir (s. 126).
- 44 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 39; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 45-46.
- 45 Bondârî, *a.g.e.*, s. 72; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 39. İbnü'l-Esir ise Melikşah'ın Kirman seferi hakkında bilgi verirken Sultan Şah ile Melikşah'ın kızı arasında yapılan evlilikten bahsetmemiştir (s. 111) Melikşah'ın Kirman seferi hakkında daha fazla bilgi için bk. Kafesoğlu,

Melikşah'ın kızının evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak onun, kocasının babasına tâbi olması dolayısıyla devlet işlerinin yürütülmesinde etkin rol aldığını, Sultan Şah'ın ölümünden sonra oğlu Turan Şah'ı Kirman tahtına çıkartmak isteyen kayınvâli-
desiyle birlikte 476'da (1083 / 1084) babasının yanına gittiğini⁴⁶ ve sonrasında da Kirman'a dönmeyip Selçuklu başşehirinde kaldığını söyleyebiliriz.

Melikşah ve Sultan Şah bu evlilikle aralarındaki tâbi-metbû ilişkisini sağlamlaştırmayı amaçlamışlardır. İktidarları süresince aralarında herhangi bir çatışma yaşanmamasını dikkate aldığımızda onların beklentilerini elde ettiklerini söylemek mümkündür.

4. Gevher Hatun

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünün ardından oğulları Mahmud ve Berkyaruk arasında tahtını ele geçirme mücadelesi başladı. Terken Hatun, oğlu Mahmud'un Selçuklu sultanı olması için büyük çaba harcamasına rağmen önce kendisinin daha sonra da oğlunun ölümü neticesinde Terken Hatun'un oğlunun saltanatı ele geçirme düşüncesi son buldu. Ardından ise taht mücadelesi Berkyaruk ile Melikşah'ın diğer oğlu Muhammed Tapar arasında yaşandı. Bu dönemde Berkyaruk'un Terken Hatun'un yanında yer alan dayısı İsmâil b. Yâkûtî'yi Şâban 486'da (Ağustos-Eylül 1093) öldürmesi⁴⁷ sebebiyle, İsmâil'in çocuklarıyla Muhammed Tapar arasında bir yakınlaşma meydana geldi. Bunun neticesinde Muhammed Tapar ile İsmâil b. Yâkûtî'nin kızı Gevher Hatun'un evliliği gerçekleşti.⁴⁸ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak Mevdûd b. İsmâil ile Muhammed Tapar'ın Muharrem 496'da (Kasım 1102) ittifak yaptıklarını⁴⁹ dikkate aldığımızda bu evlilik bu tarihte veya bundan kısa bir süre sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, s. 54-55; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 45.

46 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 56; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 142; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 47. Merçil ise Sultan Şah'ın ölüm tarihi olarak 477 (1085) yılını vermektedir.

47 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 191-192.

48 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 293; Bondârî, *a.g.e.*, s. 102; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 262.

49 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 293; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 39.

Mevdûd b. İsmâil, Berkyaruk karşısında yenilgiye uğrayan Muhammed Tapar'a, "Bizim de senin emrine girip kuvvetlerimizi birleştirmemiz ve hasmımızla savaşmamız için yanımıza gelmen gerekiyor" diye haber göndererek Arrân'a gitmesini istedi. Bunun üzerine Muhammed Tapar Mevdûd'un yanına gitmek üzere hareket etti; ancak Arrân'a varmadan önce Mevdûd'un 15 Rebûlevvel 496'da (27 Aralık 1102) ölümünün ardından, askerleri Muhammed Tapar'ın emrine girdi. Böylece Mevdûd'un topraklarının yönetimi de sultanın eline geçerek hâkimiyet sahası genişlemiş oldu.⁵⁰

Gevher Hatun, Muhammed Tapar'ın iktidarı ele geçirmesinden sonra veziri Kemâlülmülk'ün teşvikiyle sultana,

"Azerbaycan askerleri, pederimin nimet ile perverde olan etbâdır. Şimdi bunlar, metbû oldular, evvelce, babamın etbândan idiler. Bunların, benim idarem altında olduklarına, maişet meseleleri, benim emrimle halledileceğine dair, menşur yazmanı isterim"

diyerek ondan ailesine ait olan toprakların idaresinin kendisine verilmesini istedi. Sultan, eşinin bu isteğini olumlu karşılayarak bunun için bir ferman yazdı ve Azerbaycan ümerâsının hatuna hizmet etmesini emretti. Bunun üzerine makam peşinde koşan pek çok devlet adamı, Gevher Hatun'un hizmetine girebilmek için birbirleriyle yarışmışlardır.⁵¹

Gevher Hatun, yönetimine bırakılan yerlerin idaresi için bir divan kurdu ve işlerin yürütülmesini vezirine bıraktı. Bu görevi ilk olarak Muhtas, daha sonra Emîr Amîd⁵² ve son olarak da Emîr Amîd'in nâibi Kemâlülmülk üstlendi.⁵³ İlk iki vezirin yönetimleri sırasında bu divan, sadece hatunun topraklarıyla ilgili meselelerle ilgilenirken Kemâlülmülk'ün zamanında bunun yanı sıra devlet işlerinde de etkili olmaya başladı.⁵⁴ Böylece Gevher Hatun ön plana çıkarak devlet yönetiminde söz sahibi oldu.

50 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 54; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 293; Bondârî, *a.g.e.*, s. 237; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 39.

51 Bondârî, *a.g.e.*, s. 111.

52 Bondârî, *a.g.e.*, s. 102.

53 Bondârî, *a.g.e.*, s. 112.

54 Bondârî, *a.g.e.*, s. 111,112. Selçuklu hatunlarının devlet yönetimine etkileri hakkında daha fazla bilgi için bk. Sevim Can, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması (Toplumsal Cinsiyet Bakışı Açısıyla Büyük Selçuklu Tarihi)" *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011.

Emîr Amîd kendi nâibi Kemâlülmülk'ün Gevher Hatun'un veziri olması sonrasında mevkiinin yükselmesi hoşuna gitmedi ve görevden el çektirilmesi için girişimlerde bulundu. Bunun üzerine Gevher Hatun, Emîr Amîd'e,

“Ben bu nâipten memnunum, bunun hukukuna riayet olunacaktır. Bunu işten el çekirtmeye hakkın yoktur. Belki hakkını itiraf ederek kendine denk görün (insaf etmen) lâzımdır. Eğer, iyice düşünecek olursan, o senin nâibin değil, belki şerikindir. Eğer tarafınızdan ona bir fenalık kastedilirse yahut incitilirse, seni red hususunda emir vermemiz karibdir. Ey Amîd! Sen bilirsin ki harem daireleri muh-kem olup taarruzdan masûndur, sağlam olup büyüklük kaideleri vardır. Binaenaleyh her saatte, başka bir yabancı gelip orasının vazifesini, deruhte etmesi câiz değildir. İşte sana bu kadar izah ettim. Evlâ olanı, onu vazifesinde ibka etmektir. Senin câhın bâki kalmak için, ona, vazifesini vermektir”

diyerek Kemâlülmülk'ün görevinde kalmasını ve daha sonra sultan nezninde aracı olarak devlet kademelerinde önemli görevler almasını sağladı.⁵⁵

Sultan Muhammed Tapar 511 yılının Şâban ayında hastalandı ve hastalığı artarak devam etti. Sultan aynı yılın kurban bayramında (4-7 Nisan 1118) hasta olduğu halde oğlu Mahmud'un da katıldığı bir ziyafet verdi, daha sonra halka sofrasını yağmalattı. Sultan kendinde iyileşme ümidi görmeyince oğlu Mahmud'u yanına çağırarak tahta çıkmasını istedi. Mahmud babasına dönerek, “Bu ne tahlihsiz bir gün!” dedi. Sultan, “Evet doğru söyledin; fakat bu baban için talihsiz bir gün, sana gelince, saltanatın kutlu olsun!” karşılığını verdi.⁵⁶

Gevher Hatun'un devlet işlerindeki etkinliğinin artmasından rahatsız olan emîrlar, Muhammed Tapar'ın hastalanmasını fırsat

55 Bondârî, *a.g.e.*, s. 111 Gevher Hatun'un hizmetinde oluğu için Hatunî lakabıyla anılan Kemâlülmülk, Muhammed Tapar'ın da teveccühünü kazanarak sultanın veziri Hatîre'nin görevinden uzaklaştırılmasını sağlamış ve “Vezirimiz eşek idi, geçti gitti. Fakat onun gitmesiyle devlete hiçbir eksiklik gelmedi. Bununla beraber, devletimizin sadırları içinde bu eşeğin yerini tutacak yoktu” diyerek onu hicvetmiştir (Bondârî, *a.g.e.*, s. 112). Mürsel Öztürk ise Kemâlülmülk'ün devlet adamları ile geçinemeyip onları hicvetmesi sebebiyle Cürcân'a sürüldüğü ve daha sonra ise serbest bırakıldığını belirtmiştir (“Ebû Tâhir-i Hâtûnî”, *DİA*, X, 236).

56 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 417.

bilerek bunun sebebinin Gevher Hatun'un yaptırdığı sihir olduğunu söylediler. Muhammed Tapar bunun üzerine Gevher Hatun'un gözlerine mil çektirerek, onu dar bir odaya hapsedirdi ve daha sonra da onu boğdurttu. Onun ölümünden kısa bir süre sonra da Muhammed Tapar öldü (24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118).⁵⁷

Muhammed Tapar bu evlilikle taht mücadelesi yaptığı kardeşi Berkýaruk'a karşı Yâkütioğulları'nın desteğini almayı amaçlamıştır. Muhammed Tapar'ın Mevdûd b. İsmâil ile kardeşine karşı ittifak yapmasından ve daha sonra Mevdûd'un ölümü üzerine onun askerlerinin ve topraklarının idaresinin kendisine geçmesinden, onun bu evlilikten beklentilerini elde ettiği görülmektedir. Yâkütioğulları ise bu evlilikle varlıklarını sürdürmeyi ve babalarını öldüren Berkýaruk'tan intikam almayı amaçlamışlardır. Nitekim onlar Muhammed Tapar'ın iktidarında Azerbaycan yönetimini ele geçirerek bu isteklerini elde etmişlerdir.

5. Mâh-Melek Hatun

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına oğlu Mahmur geçti. Ancak Sencer, yeğeninin iktidarını tanımayarak onunla mücadeleye girişti ve bunun sonucunda Mahmur'u mağlûp ederek tahta sahip oldu. Sencer, Mahmur'u yanına çağırıp gönlünü aldı ve onu, kızı Mâh-Melek Hatun'la evlendirdi. Bu evlilik, Mahmur'un Sâve savaşında mağlûbiyetinden sonra barış yapmak için amcası Sencer'in yanına gittiği Şâban 513'te (Kasım-Aralık 1119) gerçekleşti.⁵⁸

57 Bondârî, *a.g.e.*, s. 115. Urfalı Mateos ise "Muhammed Tapar'ın öleceğini hisseder etmez, oğullarının menfaatini düşünüp Emîr İsmâil'in kızı olan karısı Gevher Hatun'u saraya çağırdı ve onu askerlerine, gizli olarak kendi gözleri önünde boğazlattı. Sultan, bu işi karısının tekrar evlenip kendi çocuklarını saltanattan mahrum edebilmesi ihtimalini düşünerek yapmıştı. Çünkü o, büyük bir hanedandan inmişti ve büyük bir orduya sahip bulunuyordu. O, muhtelif milletlere mensup 400 güzel kız toplamıştı. Bu kadınlar mücevherler, inciler ve Arap altınıyla fevkalâde süslü, başlarında taç ve saçlarında altınla örülmüş oldukları halde onun önünde rengârenk parlıyorlardı. O, başhatununu, kardeşiyle evlenmemesi için gözlerinin önünde öldürtmüştü" diyerek Gevher Hatun'un öldürülmesi hususunda farklı bir gerekçe ortaya koymuştur (s. 262). Muhammed Tapar'ın ölümü hakkında daha fazla bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, s. 150-151.

58 Azimî, *a.g.e.*, s. 43; İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul 1975, s. 241; Ravendî, *a.g.e.*, I, 198; Bondârî, *a.g.e.*, s. 144;

Seferiye Hatun Sâve savaşıdan sonra oğlu Sencer'den yeğeni Mahmud'la barışmasını ve ona iyi davranmasını istedi. Sencer, annesinin bu isteğini olumlu karşılayarak yeğeniyle barış yaptı. Sultan, oğlu olmadığı için Mahmud'u veliahtı ilân etti ve Horasan, Gazne ve Mâverâünnehir'le hâkimiyetindeki diğer yerlerde onun adına hutbe okutulmasını istedi. Ayrıca Sencer, -Rey hariç- ondan aldığı yerleri de geri verdi.⁵⁹

Sultan Sencer nikâh akdi gerçekleşikten sonra kızı Mâh-Melek Hatun'u devlet adamlarının refakatinde mükemmel çeyizler, altın ve değerli taşlarla süslü mahfe ve filler eşliğinde Horasan'dan Irak'a gönderdi. Sultan Mahmud'un sarayı 515'te (1121-1122) yandığında Mâh-Melek Hatun'un çeyizine ait olan çok sayıda mücevherat, ziynet eşyası, halı, elbise zarar gördü. Altınları kurtarmak için adam görevlendirilmesine rağmen hatuna ait kırmızı mücevher hariç bütün mücevherat mahvoldu.⁶⁰

Hatunun evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak onun, Mahmud'un faaliyetleri hakkında babasına haber gönderdiğini biliyoruz. Onun babasının tâbii olan eşinin üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğu açıktır. Mâh-Melek Hatun Mahmud'la evliliğinin üçüncü yılında 516'da (1122-1123) on yedi yaşında öldü.⁶¹

Sencer bu evlilikle Irak bölgesinin hâkimi olan Mahmud'un tâbiyetinin devamını sağlamayı gaye edindi. Mahmud, iktidarı süresince kendisine tâbi kaldığına göre, Sencer'in bu evlilikten beklediği sonucu elde ettiği anlaşılmaktadır. Mahmud ise bu evlilikle Irak'taki hâkimiyetini sürdürmek istedi, nitekim o, Sencer'in de desteğini alarak bölgesindeki hâkimiyetini devam ettirdi.

Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal, II, İstanbul 1977, s. 187. Devletşah, Sultan Sencer'in Sâve savaşıdan sonra Mahmud ile evlendirdiği kızının adının Sîti ve evlilik tarihi olarak da 509 (1115-1116) olduğunu belirtmektedir. Hüseyin Kayhan, Devletşah'ı kaynak göstererek Mahmud'un Sitti Hatun adında bir eşinin olduğunu bildirmektedir (*Irak Selçukluları* (514-590/1120-1194), Konya 2001, s. 115). Devletşah'ın Mahmud'un ilk eşi olarak belirttiği Sîti Hatun'un Mâh-Melek Hatun, ikinci eşi olarak ifade ettiği Mâh-Melek Hatun'un ise Gevher Nesibe Hatun'dur.

59 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 439.

60 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 470.

61 Râvendî, *a.g.e.*, s. 198; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 478; Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 187.

6. Gevher Nesibe Hatun

Sultan Sencer, Mâh-Melek Hatun'un ölümünden sonra Mahmud'la iyi ilişkilerini sürebilmek için diğer kızı Gevher Nesibe Hatun'u, eşi Emîr Sitti Hatun'un da onayını aldıktan sonra Mahmud'la evlendirdi.⁶² Mahmud böylece Sencer'in ikinci kızıyla evlenmiş oldu. Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Ancak Mahmud'un ilk eşi olan Sencer'in kızı Mâh-Melek Hatun'un vefat tarihini dikkate aldığımızda, evlilik muhtemelen 516 (1122-1123) veya 517 (1123-1124) yılında gerçekleşmiş olmalıdır.

Sencer'le damadı Mahmud arasında kurulan tâbi-metbû ilişkisi bu evlilikle kuvvetlendirilmiş oldu. Bunun bir sonucu olarak Sencer'in kendisine tâbi olan Mahmud'un beğenmediği icraatlarına sık sık müdahalelerde bulunduğunu görmekteyiz. Sultan ilk olarak 517'de (1123-1124) Mahmud'un veziri Şemsülmülk Osman'ın tutuklanmasını istedi ve Mahmud da Sencer'in bu isteğini yerine getirip, onu Halhâl'a gönderip orada hapsedtirdi.⁶³

Dübeys b. Sadaka ve Melik Tuğrul Sultan Sencer'in yanına gidip, Mahmud ve Halife Müsterşid-Billâh'ın kendisine karşı ittifak içerisinde olduklarını söylemeleri üzerine, yeğeni ve damadı olan Mahmud'a bir mektup göndererek,

“Sen benim sağ kolumsun. Halife ise, bana ve sana karşı oyun oynamayı istemektedir. Seninle ittifak ederek, beni tasfiye ettikten sonra sana yönelecektir. Benim erkek çocuğum olmadığını biliyorsun. Benimle savaş yaptın. Seni yendiğim halde sana kötülük yapmadım. Bana karşı savaşmana sebep olanları öldürdüm ve seni yine saltanatına kavuşturdum. Seni kendime veliaht yapıp, kızım ile da evlendirdim. O kızım ölünce, diğerini verdim. Senin hakkında bir babanın düşünce ve kanaatini taşıyorum. Binaenaleyh senin yapman gereken ordunu alarak Bağdat'a gidip, halifenin veziri İbn Sadaka'yı yakalayarak onların emrinde olanları öldürmek, vezirin yaptırdığı askerî binaları, savaş alet ve vasıtalarını ele geçirmek ve halifeye, “Ben senin kılıcın ve hizmetçinim. Sen

62 Râvendî, *a.g.e.*, s. 198; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 517; Bondârî, *a.g.e.*, s. 144; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 187. Gevher Nesibe Hatun'un evlendirilmesinde Râvendî, vâlide sultan Emîr Sitti Hatun, Reşîdüddin ise Gevher Nesibe Hatun'un annesi Emîr Sitti Hatun'un etkili olduğunu belirtmişlerdir.

63 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 486.

babalarının yaptığı gibi evine dön. Ben senin haksızlığa uğramana izin vermem” demektir. Bu söylediklerimi yaparsa iyi olur, yoksa şiddet kullanacağım. Bu takdirde, onunla aramızdaki ilişkiler tamamen kesilecektir.”⁶⁴

ondan halife ile ilişkilerinde mesafeli olmasını istedi ve daha sonra damadının durumunu tahkik etmek için Rey’e gitti. Sultanın elçileri Hemedan’da bulunan Mahmud’un yanına varınca Mahmud hemen amcasının yanına giderek Dübeyş ve Tuğrul’un söylediklerini boşa çıkarttı. Sencer 15 Zilhicce 522’ye (10 Aralık 1128) kadar burada kaldı⁶⁵ ve daha sonra Horasan’a gitti. Sultan giderken Mahmud’un kardeşleri Tuğrul ve Mesud’u yanında götürerek Irak’ın yönetimini Mahmud’a bıraktı.⁶⁶ Böylece Sencer damadını kendisine karşı gösterdiği olumlu tutumu sebebiyle ödüllendirmiş oldu.

Sencer, Rey’de yaptığı görüşmede Mahmud’dan Dübeyş’i yanına alıp ona iyi davranmasını, topraklarını iade etmesini ve ayrıca veziri Ebü’l-Kâsım el-Enesâbâdî’yi serbest bırakmasını istedi. Mahmud, Sencer’in isteklerini olumlu karşılayıp yerine getirdi. Sencer ise serbest bırakılan Ebü’l-Kâsım’ı kızı Gevher Nesibe Hatun’a vezir tayin etti.⁶⁷ Bundan, hatunun nüfuzu dolayısıyla devlet işlerine müdahil olduğu ve neticesinde işleriyle ilgilenen kişilerle ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır.

Gevher Nesibe Hatun, babasının topraklarının iade edilmesini istediği Dübeyş’in durumuyla yakından ilgilenerek onu eşi Mahmud karşısında müdafaa etti. Gevher Nesibe Hatun’un kocasının yanında babası Sencer’in politikaları doğrultusunda hareket ettiği anlaşılmaktadır. Hatun, Mahmud’la birlikte Rey’e, babasının yanına gitti ve buradan Hemedan’a döndükten kısa bir süre sonra da orada vefat etti (523 /1128-1129).⁶⁸

Sultan Mahmud’un veziri Dergezînî rakibi olarak gördüğü Aziz adıyla meşhur Ebü Nasr Ahmed’i tutuklatmak için Gevher Nesibe’nin ölümünden yararlanmak istedi. Vezir Mahmud’a, “Amcan

64 M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V: *İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, s. 86-87; Kayhan, *a.g.e.*, s. 68.

65 İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, s. 515.

66 Bondârî, *a.g.e.*, s. 146.

67 Azimî, *a.g.e.*, s. 49; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, s. 515.

68 İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, s. 517. İbnü’l-Esîr yine eserinin başka bir yerinde (s. 525) hatunun 524 (1129-1130) öldüğünü belirtmektedir.

Sencer iki kızının mirasını ve mücevherlerini istemek için elçi göndermiş” dedi.

Yine vezir maddî açıdan sıkıntı içinde bulunan ve mücevherleri verme niyeti olmayan sultana, “Sencer senin mazeretini kabul etmez, güvene lâıyk bir adamdır diye Aziz’in tanıklığını ister. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için onu tutuklatmak gerekir” dedi ve onu tutuklattığı zaman kendisine 300.000 altın vereceğini söyledi. Mahmud, Vezir Dergezîni’nin isteği doğrultusunda Aziz’i tutuklattı, ancak Sencer’in elçisi gelince vezirin söylediklerini doğrulayacak hiçbir talepte bulunmadı. Bunun üzerine Mahmud kendisine yalan söyleyen vezirine haber göndererek vaat ettiği parayı istedi. Dergezîni parayı Hemedan’da verebileceğini bildirdi. Ancak Sultan Mahmud, Bağdat’tan Hemedan’a giderken 10 Şevval 525’te (10 Eylül 1131) vefat etti.⁶⁹

Tarafların bu evlilikten beklentileri, Mahmud’un Mâh-Melek Hatun ile yaptığı izdivaçla aynı olmuş ve daha önce sağlanan iyi ilişkiler sağlamlaştırılmak istenmiştir. Sencer ile Mahmud arasındaki tâbi-metbû ilişkisinin devam etmesi sebebiyle evlilikten beklenen sonucun elde edildiği anlaşılmaktadır.

7. Zübeyde Hatun

Selçuklu sultanlarının ölümü sonrasında hanedan üyeleri arasında yaşanan taht mücadelelerinde devlet adamlarının tutumu belirleyici rol oynamaktaydı. Bu sebeple Sultan Muhammed Tapar’ın oğlu Mesud da babasının ölümü sonrasında yaşanması muhtemel taht mücadelelerinde kendisine üstünlük sağlamak amacıyla Sultan Berkıyaruk’un kızı Zübeyde Hatun’la evlendi.⁷⁰ Evliliğin ne zaman gerçekleştiği hakkında bilgi yoktur. Ancak Zübeyde Hatun’un babası olan Sultan Berkıyaruk’un öldüğünde yirmili yaşlarda olduğunu⁷¹ dikkate aldığımızda, bu evliliğin muhtemelen Muhammed Tapar’ın iktidarının son yıllarında veya onun ölümünden kısa bir süre sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

69 Bondârî, *a.g.e.*, s. 144; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 211. İbnü’l-Esîr, Aziz’in tutuklandıktan sonra Tikrit’te öldürüldüğünü belirtmiştir (X, 528).

70 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 74; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 66; Bondârî, *a.g.e.*, s. 162.

71 Râvendî, *a.g.e.*, s. 135; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, 309.

Zübeyde Hatun'un hayatıyla ilgili olarak elimizde yeterli bilgi yoktur. Ancak Zübeyde Hatun'un sultan üzerinde ve devlet işlerinde büyük nüfuzu olduğu anlaşılmaktadır. Bunu çok iyi anlayan ve biraz da hatundan korkan Atabeg Kara Sungur onunla iyi geçinip, ona hediyeler vererek sultan üzerindeki itibarını arttırmak suretiyle mevkiini yükseltti. Bu durum Sultan Mesud üzerindeki daha önce itibarı olan Bâzdâr Yarınkuş'ın isyan etmesine sebep oldu.⁷²

Hatun Cemâziyelevvel 532'de (Ocak-Şubat 1138) vefat etti.⁷³ Sultan Mesud'un ilk eşi Zübeyde Hatun'dan çocuğu olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak Mesud, Irak Selçuklu tahtına oturduğu Muharrem 529'da (Kasım 1134) Melik Dâvud'la evlendirdiği kızı Gevher Hatun'un muhtemelen Zübeyde Hatun'dan dünyaya geldiğini söyleyebiliriz.⁷⁴ Mesud'un, tespit edebildiğimiz diğer evliliklerinin hepsi Zübeyde Hatun'un ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Bu sebeple hatunun sultan tarafından çok sevildiğini ve onun üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Sultan Mesud, Berkayaruk'un kızıyla evlenerek nüfuzunu arttırmayı amaçlamıştır. Bunun bir göstergesi olarak Zübeyde Hatun'un emîrler üzerindeki etkisini dikkate alığımızda Mesud'un Zübeyde Hatun'un sultan kızı olmasından fazlasıyla yararlandığı anlaşılmaktadır. Zübeyde Hatun ise bu evlilikle geleceğini garanti altına almayı amaçlamış olmalıdır. Zübeyde Hatun'un, Sultan Mesud'un iktidarındaki nüfuzu dikkate alınırca, bu evlilikten beklentilerini elde ettiği görülmektedir.

8. Kavurd'un Torunu

Irak Selçuklu Sultanı Mesud ile Kirman Selçuklu Sultanı Arslanşah arasında iyi ilişkiler kurulmuştu. Tarafların aralarındaki ilişkilerini daha da pekiştirmek istemelerinin neticesinde Muhammed

72 Hüseyinî, *a.g.e.*, s.74; Bondârî, *a.g.e.*, s. 162; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 61

73 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 66.

74 Râvendî, *a.g.e.*, s. 218; Reşidüddin ise Mesud'un Irak Selçuklu tahtına oturduktan sonra Sencer'in kızı Gevher Hatun ile evlendiğini (s. 196) ve ondan daha sonra Melik Dâvud ile evlenecek olan Güher Hatun'un dünyaya geldiğini belirtmiştir (s. 208,214). Ancak Mesud'un 529'daki (1134) evliğinden dünyaya gelen Gevher Hatun'un 541'den (1146-1147) öncesinde Melik Dâvud'la evlendiğini (Engin Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 2008- I, 158) dikkate aldığımızda bu bilginin doğru olmadığını söyleyebiliriz.

Tapar'ın oğlu Mesud ile Kirman Selçukluları'ndan Kavurd'un adını bilmediğimiz torununun evliliği yapılmıştı. Bu evlilik 532'de (1138) Bağdat'ta gerçekleştirildi ve düğün için şehir üç gün süreyle kapatılıp eğlenceler düzenlendi.⁷⁵

Evlilikle Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları arasında daha önce tesis edilen iyi ilişkiler pekiştirildi. Mesud'un hatunla evlenmesinden sonra Arslanşah, Mesud'a bir elçilik heyeti göndererek ondan Halife Müstazhir-Billâh'ın dul eşini istedi. Sultan, Arslanşah'ın isteğini kabul etti ve ayrıca çeyiz olarak 100.000 dinar verdi.⁷⁶

Hatunun yanında bulunan kardeşi evlilik sonrasında Sultan Mesud üzerindeki nüfuzunu arttırdı ve devlet işlerinin yürütülmesinde söz sahibi oldu. Ancak sultanın bu iyi niyetini Kirman meliki kötüye kullandı ve Bağdat'ta karışıklık çıkaran ayyârlarla iş birliği yaparak onların el koydukları mallardan pay aldı. Bağdat şahneliğine vekâlet eden İldeniz vasıtasıyla durumdan haberdar olan Sultan Mesud, Kavurd'un torunu olan kayınbiraderini yakalatarak idam ettirdi.⁷⁷

Hatunun çok güzel olması ve Mesud'dan bir erkek çocuk dünyaya getirmesi dışında bir bilgi yoktur. Bağdat'ta bu Selçuklu melikin doğumu münasebetiyle tören ve eğlenceler düzenlenmişse de (534/1139-40) çocuk kısa bir süre sonra öldü.⁷⁸

Mesud ve Arslanşah bu evlilikle iyi ilişkiler kurmayı amaçlamış olmalıdır. Nitekim evlilikle Irak Selçukluları ile Kirman Selçukluları arasında kurulan iyi ilişkiler daha da geliştirildi.

75 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 66. İbnü'l-Esir sultanın eşinin Kavurd'un kızı olduğunu belirtmektedir. Ancak Kavurd'un 3 Şâban 465 (14 Nisan 1073) tarihinde öldüğünü dikkate aldığımızda hatun, Kavurd'un kızı değil de torunu, hatunun yanında bulunan Kavurd'un oğlu ve Sultan Mesud'un kayınbiraderi olarak belirtilen kişi de yine Kavurd'un torunu olmalıdır. İbn Kesir'e göre Mesud 532'de (1138) amcasının kızı ile evlendi. Fakat sultanın amcası Sencer'in kızı ile değil de İbnü'l-Esir'in belirttiği gibi Kavurd'un torunu ile evlenmiş olması, kaynaklardaki bilgiler dikkate alındığında daha gerçekçi gözükmektedir.

76 Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 61.

77 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 91,92. Sultan Mesud Bağdat'a gelip ayyârların karışıklık çıkardıklarını görünce Bağdat şahnesi Kızıl Emîrâhur yerine daha önce Bağdat şahneliği görevini yapan Bihrûz'u tekrar bu göreve getirdi. Ancak Bihrûz, ayyârların arkasında vezirin oğlu ile Kavurd'un torunu olan Sultan Mesud'un kayınbiraderinin olması sebebiyle istenilen neticeyi elde edemedi.

78 Kayhan, *a.g.e.*, s. 190.

9. Seyyide Hatun

Seyyide Hatun, ilk kocası Halife Müstazhir-Billâh'ın 16 Rebîülâhîr 512'de (6 Ağustos 1118) ölümünden sonra İsfahan'a ailesinin yanına döndü ve yaklaşık olarak yirmi yıl burada yaşadı. Ardından Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un Kirman Selçuklu Sultanı Kavurd'un torunuyla evliliğinin karşılığı olarak Kirman Selçuklu Sultanı Arslanşah, Mesud'a bir elçilik heyeti göndererek ondan Seyyide Hatun'u kendisine eş olarak istedi. Arslanşah'ın bu isteğinin Mesud tarafından kabul edilmesiyle Seyyide Hatun'un ikinci evliliği 18 Safer 533 (25 Ekim 1138) tarihinde gerçekleşti.⁷⁹

Halife Müstazhir-Billâh ile 504'te (1111) evlendiği⁸⁰ bilgisini dikkate aldığımızda Seyyide Hatun Arslanşah ile evlendiğinde muhtemelen kırklı yaşlarda olmalıdır. Seyyide Hatun'un yaşı yeni bir evlik için uygun görünmüyor olmasına rağmen dul hanım sultanların az da olsa kırklı yaşlarda evlendiklerini dikkate aldığımızda, bu evliliğin gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Seyyide Hatun'un Arslanşah'ın yanına gittikten kısa bir süre sonra vefat etmesi de⁸¹ bu evliliğin yapıldığını destekler mahiyettedir.

Bu evlilikle Kirman Selçukluları ile Irak Selçukluları'nın Mesud ile Kirmanlı hatunun evliliğinde olduğu gibi aynı beklenti içinde olduklarını ve aynı neticeleri elde ettiklerini söyleyebiliriz.

B) DUL HATUNLARLA YAPILAN EVLİLİKLER

1. Çağrı Bey'in Dul Hatunu

Devletin buhran içinde olduğu veya taht değişikliğine gidildiği zamanlarda hakanın otoritesini arttırmak amacıyla ölen kardeşinin veya amcasının eşiyle de evlenmesi Türk töresinde görülen bir uygulamadır, çünkü dul kalan hatunun tek başına bırakılması veya hanedan dışından biriyle evlenmesi ilerideki evliliklerde de görüleceği gibi devletin devamlılığı açısından tehlike teşkil edebilmektedir.

79 Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 61; Kayhan, *a.g.e.*, s. 186.

80 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 387; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 330.

81 Kayhan, *a.g.e.*, s. 186. Merçil, Seyyide Hatun'un yaşının yeni bir evlilik için uygun düşmediğini ve Arslanşah'ın evlendiği Selçuklu hatununun Muhammed Tapar'ın kızı olduğunu belirtmiştir (s. 61-62).

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey kardeşi Çağrı Bey öldükten sonra onun dul eşi olan hatunla evlendi. Tuğrul Bey'in kardeşinin karısıyla evliliği eski Türkler'de görülen levirat evliliğinin Selçuklu hanedan üyeleri arasındaki ilk örneğini teşkil etmiştir.⁸² Bu tip evliliklere yalnızca Selçuklu hanedan üyeleri arasında değil, onlarla aynı dönemde hüküm süren Gazneliler ve Kâkûyîler'de de raslanmaktadır. Evlilik Çağrı Bey'in Receb 451'de (Ağustos-Eylül 1059) ölümünün ardından gerçekleşti.⁸³

Bu evlilikten kısa bir süre sonra Tuğrul Bey'in diğer eşi Altuncan Hatun'un ölümüyle Çağrı Bey'in dul eşi olan hatunun sultan üzerindeki ve devlet işlerindeki etkisi arttı. Tuğrul Bey'in Halife Kâim-i Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'la evlenmek üzere Bağdat'a giderken, hatunun Çağrı Bey'den doğan oğlu Süleyman'ı veliaht ilân etmesi bu düşüncemizi destekler mahiyettedir.⁸⁴

Hatunun sultanla yaptığı evlilikte mutlu bir hayat sürdüğü, kocasının halifenin kızıyla evlenmesini Altuncan Hatun gibi devletin çıkarı için gerekli gördüğü ve karşı çıkmayarak desteklediği anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455'te (4 Eylül 1063) Rey'de ölümü üzerine, cenazenin yıkama ve defin işlerini hatunun bizzat kendisinin yürütmesi⁸⁵ görüşümüzü teyit etmektedir. Bu olaydan sonra kaynaklarda hatun hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun sultanın ölümünden sonra Süleyman'la birlikte İsfahan'dan başşehir Rey'e gidip iktidarı ele geçirdiğini⁸⁶ ve daha sonra Çağrı Bey'in diğer oğlu Alparslan'la Süleyman arasındaki taht mücadelesinde etkin bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

82 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 26. Türkler'de levirat evliliği hakkında daha fazla bilgi için bk. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 45; Erkul, *a.g.m.*, s. 60. Bu evliktan önce Selçuklu hanedan üyelerinden Mikâil b. Selçuk'un eşi ve aynı zamanda Tuğrul ve Çağrı Bey'in anneleleri kocasının ölümünden sonra onun kardeşi Yûsuf Yinal ile evlendirilmiştir (Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yinal" *Türkiyat Mecmuası*, 23/Güz, 2013, s. 117-143). Ancak bu evlilik çalışmamızın kapsamına girmediği için Tuğrul ve Çağrı Bey'in dul hatunu arasında gerçekleşen bu evlilik Selçuklu hanedan üyeleri arasında yapılan levirat evliliklerinin ilki olarak nitelendirilmiştir.

83 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 26; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 192, 201.

84 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 43; Bondârî, *a.g.e.*, s. 24-25; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 83; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 192-201.

85 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 85.

86 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 89.

Tuğrul Bey bu evlilikle Selçuklu hanedan üyeleri arasında kendisinden sonraki en güçlü şahsiyet olan Çağrı Bey'in dul eşiyle evlenmekle, otoritesini arttırmayı amaçlamış olmalıdır. Çağrı Bey'in oğullarının kendisinin yanında yer almaları, onun beklentilerinin gerçekleştiğini göstermektedir. Çağrı Bey'in eşi olan hatun ise kendisinin ve oğlu Süleyman'ın siyasî geleceğini garantilemeyi amaçlamıştır. Hatun, bunu Tuğrul Bey'e oğlunu veliaht ilân ettirerek gerçekleştirdi.

2. Akke Hatun

Sultan Tuğrul Bey ölünce, yerine daha önce veliaht ilân edilen Çağrı Bey'in oğlu Süleyman, Vezir Amîdülmülk'ün de desteği ile tahta çıkarıldı. Ancak Çağrı Bey'in diğer oğlu Alparslan kardeşinin iktidarını tanımayarak onunla mücadele etti ve bunun sonucunda Alparslan, Süleyman'ı yenerek Büyük Selçuklu sultanı oldu. Alparslan yaptığı taht mücadelesini kazanmasından kısa bir süre sonra başşehir Rey'e gitti ve burada Tuğrul Bey'in eşi Akke (Ukke) ile evlendi (457 / 1065).⁸⁷ Böylece Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in dul eşiyle evlenmesinden sonra Alparslan'ın da amcasının eşiyle evlenmesiyle Selçuklu hanedan üyeleri arasında ikinci defa levirat evliliği yapıldı. Alparslan'ın bu evliliği yapmasında Tuğrul Bey'in babası Çağrı Bey'in dul eşiyle evlenmiş olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Alparslan bu evlilikle iktidarının ilk yıllarında otoritesini arttırmayı amaçlamış olmalıdır. Onun bu beklentisine ulaşip ulaşmadığı hakkında bilgi yoktur. Akke Hatun ise geleceğini garanti altına almayı amaçlamış olmalıdır. Hatunun evlilik sonrasındaki hayatı hakkında bilgimiz olmadığı için onun evlilikle emelini elde edip etmediği konusunda değerlendirmede bulunma imkânımız yoktur.

3. Gürcü Prensesi

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan, Ani seferi sonrasında evlendiği Gürcü prensesini bir süre sonra bilemediğimiz bir sebepten ötürü boşadı, ancak sultan, onu ülkesine geri göndermeyip Selçuklu Devleti'nin kendinden sonraki en güçlü adamı olan veziri

87 Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15.

Nizâmülmülk'le evlendirdi.⁸⁸ Bu evliliğin muhtemelen Alparslan'ın 460'ta (1068) Gürcistan'a yaptığı seferden önce veya hemen sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu sultanları Alparslan ve onun oğlu Melikşah'ın iktidarında vezirlik makamında bulundu ve bu dönemlerde devlet yönetiminde etkin rol oynadı.⁸⁹ Bu durumdan rahatsız olan devlet adamları, özellikle oğlu Mahmud'un veliaht ilân edilmesi hususunda Nizâmülmülk'ü en önemli engel olarak gören Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un da teşvikiyle, onun ülke yönetiminde tek başına söz sahibi olmasını ve çocuklarının devlet yönetiminde önemli mevkileri ele geçirmelerini bahane ederek veziri sultana şikâyet ettiler. Sultan Melikşah şikâyetler üzerine Nizâmülmülk'ü dinleyerek her seferinde haklı buldu ve onu görevinin başında bıraktı.

Merv'e Melikşah tarafından şahne olarak tayin edilen Emîr Kodan'ın Nizâmülmülk'ün oğlu Osman tarafından tutuklanması olayını kullanan Nizâmülmülk'ün muhalifleri, sonunda Melikşah ile Nizâmülmülk'ün arasını açmayı başardılar. Bunun üzerine vezire mektup gönderen sultan,

“Eğer sen saltanatı şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır; fakat benim nâibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde nâiplik ve tâbilik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istilâ etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler, şunu şunu yapmaya kalkıştılar”

diyerek vezir ve oğullarının yetkilerini aştığını belirtmiştir.

Nizâmülmülk, Melikşah'ın mektubunu getiren heyettekilere,

“Sultana deyiniz ki: Eğer benim saltanatı ve mülkünde ortağı olduğumu bilmiyor idiysem, bil. Bugün bulunduğum mevki ve ikbale benim re'yim ve tedbirimle geldin. Babası öldürüldüğü gün işleri nasıl idare ettiğini hanedandan (ailesinden) ve başkalarından ki onlar falan falan şahıslardır' dedi ve ona karşı çıkan bir zümreyi saydı.

88 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 238; Bondârî, *a.g.e.*, 31; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 110. Sibt İbnü'l-Cevzî ise hatunun Alparslan'dan boşandıktan sonra Gence hâkimi Fazlûn ile evlendiğini ve onun tarafından Gence'ye götürüldüğünü (“Sultan Alparslan Dönemi”, s. 25), İbnü'l-Esir ise Alparslan ile Gürcü prensesinin evliliğinden bahsetmemiş ancak Nizâmülmülk'ün Ahbâz kralının kızından bir çocuğu olduğunu belirtmektedir (X, 238).

89 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 177.

Ona isyan edenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırlamaz mı? O zaman bana sımsıkı sarılır ve muhalefet etmezdi. Ne zaman ki işleri yoluna koydum, herkesi ona itaat arzetti, işte o zaman işlemediğim günahları bana isnat etti, hakkımdaki jurnalleri iştir oldu. Benim adıma ona deyiniz ki: Başındaki o tacın (kalensüve) varlığı bu divite bağlıdır. Bu ikisinin iş birliği ve ittifakı istenilen her şeyin bağı ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağını kapatırsam onun tacı da yok olur. Eğer bir tağyir ve tebdile karar verdiyse değişiklik vuku bulmadan gerekli tedbirleri alsın. Kapiyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün de dikkatli olsun”

diyerek Melikşah’ın tehdit ve kınamalarına cevap verdi.⁹⁰

Sultan Melikşah, yaşadıkları sorunlara rağmen Nizâmülmülk’ü azletmedi ve görevinin başında bıraktı. Bu olaydan kısa bir süre sonra Nizâmülmülk, Abbâsî halifesi üzerine yapılan Bağdat seferi sırasında Nihâvend yakınlarında Sehne köyünde Ebû Tâhir-i Er-rânî isminde Deylemlî bir Bâtınî fedaisi tarafından 10 Ramazan 485’te (14 Ekim 1092) öldürüldü. Nizâmülmülk’ün kimin tarafından öldürtüldüğü hususunda kaynaklarda ihtilâf vardır. Katili azmettiren, kimilerine göre vezirin devlet yönetimindeki etkisinden rahatsız olan Sultan Melikşah, kimilerine göre oğlu Mahmud’un tahta çıkmasının önündeki en büyük engel olarak Nizâmülmülk’ü gören Terken Hatun, kimilerine göre de Nizâmülmülk’ün Bâtınî düşüncesiyle mücadeleyi devlet politikası haline getirmesi sebebiyle Hasan Sabbâh’tır.⁹¹

Hatunun Nizâmülmülk’le evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak bu dönemde vezirin Selçuklu Devleti’ndeki konumunu dikkate aldığımızda Gürcü prensesinin Nizâmülmülk’le evliliğinden olan oğlu İzzülmülk Mansûr’la rahat bir yaşam sürdüğünü söyleyebiliriz. Gürcü prensesi kocasının ölümünden sonra da ülkesine dönmeyip Selçuklu ülkesinde kaldı ve oğluyla birlikte mevki elde etme peşinde koştu. Bunun için hatun ve oğlu, yanlarındaki askerlerle birlikte Muhammed Tapar’la yaptığı ilk taht mücadelesinde

90 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 177-78. İbrahim Kafesoğlu, Melikşah’ın gönderdiği heyetin içinde Tâcülmülk ve Mecdülmülk gibi Nizâmülmülk’ün muhaliflerinin bulunduğu ve bunların Terken Hatun’un da etkisiyle Nizâmülmülk’ün cevabını Melikşah’a abartarak aksettirmiş olabileceklerini belirtir (*Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 203).

91 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 203 vd.

yenilen Berkyaruk'un yanına giderek hizmetine girdi (492/1099).⁹² Hatunun bundan sonraki hayatı hakkında bilgi yoktur.

Sultan Alparslan hatunu boşadıktan sonra onu ailesinin yanına göndermeyip veziri Nizâmülmülk'le evlendirerek Gürcüler'e, Selçuklu Devleti'ne denk bir siyasî teşekkül olmadıklarını, onların ancak emrindeki bir vezire denk olarak gördüğünü belirtmeyi amaçlamış olmalıdır.

4. Tutuş'un Dul Hatunu

Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Tutuş'un Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'la yaptığı taht mücadelesini kaybedip ölümünden sonra, oğulları Rıdvan ve Dukak babasının hâkimiyetindeki topraklara sahip çıkamayarak devletin küçülmesine sebep oldular. Rıdvan Halep, Dukak ise Dimaşk'ta Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Rıdvan Halep'e giderek yönetimi ele almasından kısa bir süre sonra uzun yıllar kendisinin atabegliğini yapan Cenâhüddevle Hüseyin'le annesini evlendirdi.⁹³ Bu evliliğin muhtemelen Hüseyin'in Rıdvan tarafından vezirliğe atandığı 488'de (Nisan/Mayıs 1095)⁹⁴ tarihinden kısa bir zaman sonra gerçekleşmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Cenâhüddevle Hüseyin bu evlilikten bir müddet sonra, Rıdvan'ın küçük yaşta olması sebebiyle nüfuzunu arttırarak devlet idaresini ele geçirdi ve Rıdvan'ın iktidarında bütün yaşanan sorunlarda onun yanında yer alarak en önemli destekçisi oldu. Bundan rahatsız olan emîrlerin Rıdvan'ı onun aleyhine kışkırtmaları üzerine, Hüseyin hayatından endişe ederek Rıdvan'ın annesi olan eşini ve adamlarını alıp Halep'ten ayrılarak Humus'a gitti. Bu olaydan sonra Hüseyin ile Rıdvan arasında bir yumuşama meydana geldiye de ilişkiler eski düzeyine asla ulaşmadı.⁹⁵

Hatunun evlilik hayatı hakkında Cenâhüddevle Hüseyin'le birlikte Halep'ten Humus'a gitmesi dışında bilgi yoktur. Hatun, kocası

92 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 238.

93 İbnü'l-Kalânîsî, *Tarihü Dimaşk*, nşr. Dârü Hassân, Dimaşk 1983, s. 216; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 77.

94 İbnü'l-Kalânîsî, *Tarihü Dimaşk*, s. 216. Tutuş'un 26 Şubat 1095'te öldüğünü dikkate aldığımızda hatunun yeniden evlenmesi için beklemesi gereken iddet müddeti 1095 yılının Temmuz ayının başında bitmektedir. İddet müddeti hakkında daha fazla bilgi için bk. H. İbrahim Acar, "İddet", *DİA*, XXI, 466-471.

95 İbnü'l-Kalânîsî, *Tarihü Dimaşk*, s. 216-17; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 77-78.

Hüseyin'in Humus'ta 496'da (1103) bir Bâtınî tarafından öldürülmesinden⁹⁶ sonra oğlu Rıdvan'ın yanına, Halep'e gitmiş olmalıdır.

Hatun bu evlilikle kendisinin ve oğlu Rıdvan'ın geleceğini garanti altına almayı amaçlamış olmalıdır. Cenâhüddeve Hüseyin, Rıdvan'ın iktidarının güçlenmesi yönünde katkılar yaptığı için, hatunun evlilikten beklediği sonucu elde ettiğini söyleyebiliriz. Hüseyin ise bu evlilik sayesinde bölgedeki hâkimiyetini arttırmayı amaçlamıştır. Onun Rıdvan'ın veziri olarak devlet idaresini eline geçirmesiyle kısa vadede bu evlilikten beklediği sonucu elde ettiğini söyleyebiliriz.

5. Saffetülmülk Hatun

Suriye Selçuklu Devleti Sultanı Tutuş, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünün ardından Terken Hatun'la anlaşarak tahtı ele geçirmek için harekete geçti, ancak Sultan Berkjaruk yaptığı mücadeleyi kaybederek vefat etti. Bu sırada babası Tutuş'un yanında bulunan Dukak, Atabeg Cenâhüddeve Hüseyin ve diğer bazı kumandanlarla birlikte kardeşi Rıdvan'ın hâkimiyetindeki Halep'e gittiler. Daha sonra Dukak, Emîr Savtegin'in daveti üzerine Dimaşk'a giderek Suriye Selçuklu Devleti'nin Dimaşk kolunu kurdu. Dukak esaretten kurtularak yanına giden atabegi Tuğtegin'i annesi Saffetülmülk Hatun'la evlendirdi.⁹⁷ Bu evlilik, muhtemelen Tuğtegin'in Dukak'ın yanına gittiği 488'de (1095) gerçekleşmiş olmalıdır.

Atabeg Tuğtegin, annesi Saffetülmülk Hatun'la evli olduğundan Dukak'ın Suriye Selçuklu sultanı olması için çaba sarfetti ve bunun için de Dukak ile Rıdvan arasında yaşanan taht mücadelesinde etkin rol oynadı. Tuğtegin, Dukak'ın iktidarında Saffetülmülk'le evli olmasının da etkisiyle ülke yönetiminde söz sahibi oldu.

Dukak'ın hastalığı sonrasında yaşamından ümit kesilince annesi Saffetülmülk Hatun'un, "düşündüğü vasiyetini yapmasını, böylece devlet işleriyle oğlunun durumunun ne olacağı hususunu

96 Azimî, *a.g.e.*, s. 33; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, s. 78.

97 İbnü'l-Kalânîsi, İbnü'l-Kalânîsi'nin Zeylû Târih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45 -1106/07)", s. 22; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 209-210. Tutuş oğlu Dukak'ı kardeşi Sultan Melikşah'ın yanına Bağdat'a gönderdi ve sultanın kızını Dukak'a istedi. Ancak bu evlilik girişimi Sultan Melikşah'ın ölümü sebebiyle gerçekleşemedi.

belirtmesini” istemesi üzerine Dukak, “Atabeg Tuğtegin’in kendisinden sonra yine devlet işlerini yürütmesini, henüz bir yaşındaki oğlu Tutuş’un tahta çıkarılmasını, onun yetişmesine ihtimam gösterip himaye etmesini” vasiyet etti.

Dukak’ın ölümünün ardından vasiyeti gereği ve annesi Saffetülmülk Hatun’un da etkisiyle oğlu Tutuş melik ilân edildi, ancak daha sonra Tuğtegin, Tutuş’un küçük yaşta olması sebebiyle kendisine gelebilecek tepkileri önlemek için Dukak’ın kardeşi Ertaş’ı melik ilân etti. Ertaş’ın annesinin, Saffetülmülk Hatun’un kocasıyla iş birliği yaparak kendisini öldürtüp torunu Tutuş’un yeniden Dımaşk tahtına geçmesini sağlayacağı hususunda yönlendirmesiyle Ertaş, Tuğtegin’in kendine kötülük yapmasından korkarak Dımaşk’tan ayrılınca hutbe tekrar Tutuş adına okunmaya başladı.⁹⁸

Tuğtegin, Melik Tutuş’un ölümünün ardından taht vârisi olan bir melikin bulunmamasından da yararlanarak Tuğteginliler Atabegliği’ni kurdu. Büyük Selçuklu Devleti’nin zayıflamaya başladığı bu süreçte özellikle Haçlılar’a karşı önemli mücadeleler veren Tuğtegin 8 Safer 522’de (12 Şubat 1128) Dımaşk’ta öldü.⁹⁹

Saffetülmülk Hatun bu evlilikle Cenâhüddeve Hüseyin ve Rıdvan’ın evliliğinde olduğu gibi kendisinin ve oğlu Dukak’ın geleceğini garanti altına almayı amaçlamış olmalıdır. Tuğtegin üvey oğlu Dukak’ın iktidarının güçlenmesi yönündeki olumlu katkıları için, Saffetülmülk Hatun’un bu evlilikten beklediği sonucu elde ettiğini söyleyebiliriz. Tuğtegin ise bu evlilik sayesinde bölgedeki hâkimiyetini arttırmak istemiştir. Dukak’ın iktidarında ülke yönetiminde söz sahibi olması, daha sonra Tuğteginliler Atabegliği’ni kurması onun bu evlilikten beklediği sonucu fazlasıyla elde ettiğini göstermektedir.

6. Muhammed Tapar’ın Dul Hatunu

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar bilmediğimiz bir sebep-ten ötürü kızı Fâtıma’nın annesi olan eşini boşadı ve onu Emîr

98 İbnü’l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 31-32, İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 304-305; Ali Sevîm, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000, s. 259-260. İbnü’l-Esir, Dukak’ın kardeşinin isminin Bektaş olduğunu belirtmiştir. Faruk Sümer ve Gülay Ögün Bezer ise Ertaş’ın (Bektaş) Dukak’ın oğlu olduğunu belirtmişlerdir (Faruk Sümer, “Suriye Selçukluları” *DİA*, XXXVI, 385, Gülay Ögün Bezer, “Tuğtegin”, *DİA*, XLI, 348).

99 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 515.

Karaca es-Sâkî ile evlendirdi.¹⁰⁰ Bu evliliğin, hatunun 508'de (1115) Karaca ile birlikte olduğunu¹⁰¹ dikkate aldığımızda aynı yıl veya daha önceki bir tarihte yapıldığını söyleyebiliriz.

Muhammed Tapar evlilik sonrasında Meyyâfârikîn'i ele geçiren Emîr Karaca'ya Fars ve Şiraz eyaletlerinin yönetimini verdi. Sultan, Emîr Karaca'nın Meyyâfârikîn'den ayrılmasından sonra kölesi Havş'tan onun karısıyla kendi kızı Fâtıma'nın yanına gönderilmesini istedi. Bunun üzerine Havş hatunu ve Fâtıma'yı Musul'a gönderdi (509 / 1116).¹⁰² Bu bilgiden hatunun boşandıktan sonra da sultan tarafından itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Hatunun Musul'a getirtilmesinden sonraki hayatı hakkında bilgi yoktur.

Emîr Karaca, Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Sultan Mahmud tarafından Melik Selçuk Şah'a atabeg tayin edildi ve Fars eyaletinin yönetimi kendisine verildi.¹⁰³ Emîr Karaca daha sonra Selçuk Şah'ı sultan yapmak için Sencer'le yaptığı savaşta kaybetti ve 8 Receb 526'da (25 Mayıs 1132) öldürüldü.¹⁰⁴

Muhammed Tapar bu evlilikle Emîr Karaca'yı onurlandırmak ve kendisine olan bağlılığını kuvvetlendirmek istemiş olmalıdır. Onun iktidarında Karaca'nın emirleri doğrultusunda hareket ettiğini dikkate aldığımızda Muhammed Tapar'ın bu evlilikten beklentilerini elde ettiğini söyleyebiliriz. Emîr Karaca ise bu evlilikle nüfuzunu arttırmak istemiştir. Onun Muhammed Tapar'ın iktidarındaki ve daha sonraki durumunu dikkate aldığımızda onun da bu evlilikten beklentilerini fazlasıyla elde ettiği görülmektedir.

7. Sercihan Hatun

Sultanların ölümünün ardından, oğulları arasında yaşanan taht mücadeleleri devlet adamlarının ön plana çıktıkları zaman dilimleriydi. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından Selçuklu hanedanına mensup Emîr Mengü Bars b. Börü Bars da sultanın yerine tahta çıkan oğlu Mahmud üzerinde baskı kurdu ve Muhammed Tapar'ın eşi ve Melik Mesud'un annesi olan Sercihan Hatun'la iddet müddetinin dolmasını beklemeden

100 İbnü'l Ezrak, *Mervani Kürtleri*, s. 239.

101 İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri*, s. 238-239.

102 İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri*, s. 239.

103 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 63; Bondârî, *a.g.e.*, s. 121.

104 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 70-71; Kayhan, *a.g.e.*, s. 125-127.

evlendi. Bu evlilik iddet müddeti dolmadan gerçekleştiği için Muhammed Tapar'ın 24 Zilhicce 511'de (18 Nisan 1118) ölümünün kısa bir süre sonra yapılmıştır.¹⁰⁵

Mengü Bars bu evlilikle Selçuklu devlet adamları arasında etkin bir konuma geldi ve Sultan Mahmud tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi.¹⁰⁶ Mengü Bars, Melik Mesud'un kardeşi Mahmud'a karşı giriştiği taht mücadelesinde Mahmud'un yanında hareket etti ve daha sonra Mesud'un kardeşine yenilmesinden sonra iki taraf arasında barışın sağlanmasında etkin bir rol oynadı.¹⁰⁷ Mengü Bars'ın bu girişimde bulunmasında karısı ve aynı zamanda Melik Mesud'un annesi olan Sercihan Hatun'un da payı vardır.

Mengü Bars bu olaydan sonra Bağdat'taki kötü yönetimi sebebiyle Sultan Mahmud tarafından yanına çağrıldı. Fakat o, sultanın yanına gitmeyip Bağdat'ı terketti.¹⁰⁸ Muhammed Tapar'ın kardeşi Sencer'in Mahmud'a karşı sefer düzenlemesi üzerine, Mengü Bars tekrar Mahmud'la birlikte hareket etti, fakat Mahmud yenilince Sencer'e sığındı. Ancak Sultan Sencer onu kabul etmeyerek yeğeni Mahmud'a teslim etti. Mahmud ise Mengü Bars'ı babası Sultan Muhammed Tapar'ın eşi ve Melik Mesud'un annesi Sercihan Hatun'la iddet müddeti dolmadan evlenmesi ve kendisi üzerinde tahakküm oluşturmak istemesi gibi sebeplerden dolayı öldürdü (513/1119).¹⁰⁹

Sercihan Hatun'un Mengü Bars'la evlilik safhası hakkında bilgi yoktur. Ancak kaynaklarda Sercihan Hatun'un, sultanın hazinesinden eşine çeyiz olarak pek çok mal götürdüğü kaydı

105 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 442; Bondâri, *a.g.e.*, s. 121.

106 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 425.

107 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 430.

108 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 431.

109 Hüseyin, *a.g.e.*, s. 62; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 441-442; Bondâri, *a.g.e.*, s. 124; Engin Ayan İbnü'l-Esir'i kaynak göstererek, Mengü Bars'ın 513'te (1119-1120) değil de 532'de (1138) öldüğünü belirtmiştir ("Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyasi Evlilikleri" *TDA*, 173, İstanbul 2008, s. 123-124); ancak 513'te (1119) Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından öldürülen Bağdat Şahnesi Emîr Mengü Bars ile 532'de (1138) Irak Selçuklu Sultanı Mesud tarafından öldürülen Fars hâkimi Emîr Mengü Bars farklı kişilerdir (Hüseyin, s. 77; İbnü'l-Esir, XI, 62; Bondâri, s. 169-170). İbnü'l-Esir, Bağdat Şahnesi Emîr Mengü Bars Mahmud tarafından, Bondâri ve Hüseyin ise Sultan Sencer tarafından öldürüldüğünü belirtmişlerdir. Kaynaklarda Fars hâkimi Emîr Mengü Bars'ın Mesud tarafından öldürüldüğü hususunda ise ittifak vardır.

vardır.¹¹⁰ Mengü Bars'ın ölümünden sonra Sultan Mahmud, Sercihan'ı yanında tutarak oğlu Mesud'un yanına gitmesine izin vermedi.¹¹¹ Mahmud böylece kardeşi Mesud'un kendisine karşı isyan etmesini engellemek amacıyla Sercihan Hatun'u elinde koz olarak bulundurdu.

Mahmud'un bu evlilik ile bölgenin önemli emîrlerinden Mengü Bars'ın desteğini sağlayarak iktidarını sağlamlaştırmak istediği anlaşılmaktadır. Mengü Bars'ın Mahmud'la birlikte hareket etmesi ise onun evlilikten beklentisini elde ettiğini göstermektedir. Ancak Mengü Bars'ın bu süreçte aşırı nüfuz kazanması Mahmud'u rahatsız etmiş ve öldürülmesine sebep olmuştur.

8. Sercihan Hatun

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Emîr Mengü Bars'ı öldürdükten sonra onun dul eşi ve aynı zamanda üvey annesi olan Sercihan Hatun'u yanında tuttu ve hatunun oğlu Melik Mesud'un yanına gitmesine izin vermedi. Sultan Mahmud, Sercihan Hatun'u üç yıl yanında tuttuktan sonra onu Musul Emîri Aksungur el-Porsukî ile evlendirdi. Bu evlilik 516 (1122-1123) yılında Porsukî Musul'dan Mahmud'un yanına gittiğinde gerçekleşti.¹¹²

Evlilik sonrasında Mahmud, Porsukî'yi Bağdat şahneliğine tayin edip ona Dübeys'in bölgeye yapacağı saldırıları önleme görevi verdi. O daha sonra Halife Müsterşid-Billâh'ın da isteği ile Dübeys'in üzerine yürüdü ise de başarılı olamadı¹¹³ ve sonraki yıllarda halife ile arası açıldı. Bu sebeple halife sultandan Porsukî'nin Bağdat şahneliğinden azledilip Musul'a gönderilmesini istedi. Mahmud bu isteği kabul ederek onu Musul'a Haçlılar'la mücadele etme gerekçesi ile gönderdi. Porsukî'nin bu görev değişikliği sebebiyle sultan katındaki itibarı azalmadı. Çünkü Porsukî'nin Mesud'la yaptığı taht mücadelesinin kazanılmasındaki katkısı dolayısıyla Sultan Mahmud üzerindeki nüfuzu ve itibarı yüksekti. Bu yüzden Mahmud, onu Musul'a eşi ve küçük oğluyla birlikte göndererek oğluna atabeg tayin etti.¹¹⁴ Porsukî burada,

110 Bondârî, *a.g.e.*, s. 160.

111 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 448.

112 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 473.

113 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 473-474.

114 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 491-492.

8 Zilkade 520'de (25 Kasım 1126) Câmî-i Atîk'te cuma namazında iken bir bâtinî tarafından öldürülene kadar hüküm sürdü.¹¹⁵

Sercihan Hatun'un evlilik hayatı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak onun evliliğinin ilk yıllarında Bağdat'ta, daha sonra eşinin tayin edildiği Musul'da ikamet ettiğini söyleyebiliriz. Sercihan Hatun önce Muhammed Tapar, onun ölümü ardından Mengü Bars ve daha sonra Porsukî ile olmak üzere üç defa evlendi.

Bu evlilikle Mahmud, hâkimiyet alanı içinde yapılan mücadelelerde güçlü bir emîrin desteğini sağlamayı, Porsukî ise bölgede etkinliğini arttırmayı amaçlamıştır. Porsukî'nin hayatı boyunca Mahmud'a bağlı kalmasından ve evlendikten sonra da mevkiinin yükselmesinden tarafların bu evlilikten beklediklerini elde ettikleri anlaşılmaktadır.

9. Mü'mine Hatun

Irak Selçukluları'nın son dönemlerinde sultan çocuklarının eğitimini üzerine almış olan atabegler ön plana çıkmışlardır. Bunda yaşanan otorite boşluğunun, atabeglerin eğitimini üstlendiği hanedan mensuplarının yaşlarının küçük olmasının ve onların annelerinin siyasî nüfuzlarının yeterli olmamasının etkili olduğunu görmekteyiz. Irak Selçukluları'ndaki atabeglerden en önemlisi Şemseddin İldeniz'dir. Muhammed Tapar'ın oğlu Tuğrul'un ölümü sonrasında İldeniz onun dul eşi Mü'mine Hatun'la evlendi.¹¹⁶ Bu evliliğin ne zaman gerçekleştiği hakkında bilgi yoktur. Ancak Tuğrul'un 3 Muharrem 529 (24 Ekim 1134) tarihinde ölmesinden¹¹⁷ sonra Sultan Mesud'un isteği ile bu evliliğin 530 (1135) veya sonrasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Mü'mine Hatun'la Sultan Tuğrul'un evliliğinden dünyaya gelen Arslanşah, amcası Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un iktidarında Tîkrî'te hapis hayatı yaşadı. Irak Selçuk Sultanı Muhammed'in iktidarında ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak üvey babası

115 Azimî, *a.g.e.*, s. 50; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 501; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 133-134.

116 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 94; Râvendî, *a.g.e.*, II, 272; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 211,221; Devletşah, *a.g.e.*, s. 163; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi* (485-617 / 1092-1229), Ankara 1952, s. 64; Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 253; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizler) (1146-1225)", *Türkler*, IV, 871.

117 Râvendî, *a.g.e.*, I, 201.

İldeniz'in yanına götürüldü. İldeniz, Arslanşah'ın Sultan Süleyman'ın iktidarında veliaht ilân edilmesinde ve Irak Selçuklu sultanı olmasında etkili oldu.

Arslanşah'ın tahta çıkmasından sonra İldeniz atabeg-i a'zam, oğulları Cihan Pehlivan emîr-i hâcîp, Kızılarslan emîr-i silâh tayin edildi. Böylece İldeniz Irak Selçukluları Devleti üzerinde önemli bir siyasî aktör olarak ön plana çıktı ve ülke yönetiminde söz sahibi oldu. Bunda sultanın annesi olan eşinin de önemli katkısı vardır. Arslanşah, İldeniz ve oğullarının ülke yönetimindeki etkin konumlarından rahatsız olduğu zamanlarda annesi,

“Bu adama karşı bir şey söyleme, bu adam senin için kendi nefsinin muhataraya koydu, kaç kere harbe girdi, ölümlerle çarpıştı; senin yolunda varını yoğunu sarf, kölelerini ve adamlarını telef etti. Nihayet seni sultan yapmaya muvaffak oldu. Selçuklu sultanlarından o kadar çok kimse var ki yaşça senden büyük oldukları halde hapislerde fena bir maişet içinde yaşıyorlar. Sen saltanat tahtında olduğun için onlar muktedir olamıyorlar. Halbuki Atabeg İldeniz kendisi ve iki oğlu sana hizmet ediyorlar, senin düşmanlarıyla çarpışıyorlar. Sen rahat vakit geçiriyorsun. Atabeg İldeniz ne zaman birine ihsan da bulunursa yahut birini ihsandan menederse o senin devletinin salâh ve mülkünün sebatı içindir. Onun yaptığı işlere karışma, ondan sana bir zarar gelmesinden korkma; o senin memlûkündür”¹¹⁸

diyerek onu yatıştırmıştır.

Mü'mine Hatun'un bu evlilikten Muhammed Pehlivan ve Kızılarslan adında iki çocuğu oldu. Bu çocuklar Arslanşah ile aynı ortamda büyümüşler ve onun iktidarında ve daha sonra Irak Selçukluları'nın yönetiminde önemli roller oynamışlardır.¹¹⁹ Bu süreçte Mü'mine Hatun'un 561 Recebinde olduğu gibi sıklıkla eşi ve oğullarıyla birlikte seferlere iştirak ettiğini söyleyebiliriz.

Mü'mine Hatun oğlu Arslanşah'ın Gürcüler'le savaşmak üzere Azerbaycan'a gitmesinden sonra Hemedan'da bulunan Şeyhülislâm Zahîrüddin Belhî'ye,

“İstiyoruz ki din adamlarının ve İslâm âlimlerinin ayağının uğuru âlemin efendisinin yanında bulunsun. Büyük imamlardan birkaçını seç de, seninle birlikte gelsinler ve gazilerin kazanacağı sevaba onlarda nâil olsunlar”

¹¹⁸ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 117.

¹¹⁹ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 117; Bondârî, *a.g.e.*, s. 264; Kayhan, *a.g.e.*, s. 268-269.

diyerek din âlimlerinin de sefere iştirak etmelerini temin etti. Selçuklu ordusundaki gevşeklik ve kudretsizlik din âlimlerinin telkinleriyle giderilerek savaşın kazanılması sağlandı. Böylece 558'de (1163) Gürcüler'le yapılan Lukri savaşının kazanılmasında Mü'mine Hatun önemli bir rol oynadı.¹²⁰

Sultan Arslanşah'ın iktidarında devlet yönetiminde etkin rol oynayan Mü'mine Hatun yanındaki âlimlere ihsanlarda bulundu¹²¹, ayrıca önemli hayır faaliyetleri de yaptı. Mü'mine Hatun 571'de (1175), ondan bir ay sonra eşi İldeniz de vefat etti. Onlar kendilerinin Hemedan'da yaptırdıkları medreselere defnedildiler.¹²²

Mesud bu evlilikle güçlü bir emîri yanına çekmeyi, hatun ise kendisinin ve oğlunun geleceğini garanti altına almayı istedi. İldeniz'in Arslanşah'ı Irak Selçukluları tahtına çıkarmasıyla onun evlilikten beklentisini elde ettiğini görmekteyiz. İldeniz'in ise bölgedeki hâkimiyetini arttırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Mesud tarafından Azerbaycan'daki bir bölgenin iktâ edilmesi ve Arslanşah'ı tahta çıkarmasından sonra devlet işlerinde söz sahibi olması, onun bu evlilikten beklediklerini fazlasıyla elde ettiğini göstermektedir.

C) CÂRİYELERLE YAPILAN EVLİLİKLER*

1. Seferiye Hatun

Selçuklular'ın iyi ilişkiler kurmak, mevcut ilişkileri pekiştirmek, bozulan ilişkileri düzeltmek, toprak kazanmak, ittifak kurmak, muhtemel bir tehlikeyi önlemek, itibar ve otoritelerini arttırmak

120 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 117; Râvendî, *a.g.e.*, II, 285.

121 Râvendî, *a.g.e.*, II, 286. Kendilerinin yaptırdıkları medrese tamamlanıp, hâce imam Safiyyüddin İsfahânî ders vermek üzere medreseye tayin edilince büyük bir davet verdiler. Şehrin imamları toplandı. Çeşit, çeşit yemek ve tatlılar getirildi; gümüş kâseler içinde yemek konuldu. İmamlardan biri yemek yemek isteyerek, kâseyi yemekle beraber yeninin içine koydu. Görevliler onu bırakmak istemedi. Bu olaya şahit olan Mü'mine Hatun, "Bütün kâseler imamlar için saçıdır, taksim edilsin!" diyerek sofraya eşyalarını din adamlarına dağıttı.

122 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 118; Râvendî, *a.g.e.*, II, 285-286. İbnü'l-Esîr, İldeniz'in ölüm tarihi olarak 568 (1172-1173) yılını vermektedir (XI, 312).

* Selçuklu hanedan üyelerinin câriyelerle ilişkileri onların diğer evliliklerinden farklılık arz etmektedir. Cârîyeler efendilerinden çocuk dünyaya getirerek (ümmüvelet) özgürlüğün elde etmiş olsalar da onlar hür hatunlardan

amacıyla siyasî evlilikler yapmalarının yanı sıra câriyelerle de siyasî amaç taşımayan evlilikler yaptıkları görülmektedir. Câriyeler ikbal peşinde koşmadıkları için Selçuklu hanedan mensupları bu tür evliliklerde daha mutlu olmuşlardır. Selçuklu hanedan üyelerinin câriyelerle yaptıklarını tespit ettiğimiz ilk evlilik Melikşah ile Seferiye Hatun arasında olmuştur.¹²³ 18 Şâban 474'te (21 Ocak 1082) Sultan Melikşah'la Seferiye Hatun'un evliliğinden Muhammed Tapar dünyaya geldi.¹²⁴ Böylece Seferiye Hatun câriyelikten kurtulup "ümmüvelet"¹²⁵ yani "sultanın eşi" olma statüsünü kazandı.

Seferiye Hatun, Sultan Melikşah'la evliliğinde Muhammed Tapar'dan başka 25 Receb 477'de (27 Kasım 1084) Sencer adında bir çocuk daha dünyaya getirdi.¹²⁶ Melikşah, Seferiye Hatun'un Sencer'e hamile iken yanından ayrılmasına müsaade etmediği için, Suriye Seferi'nde iken Sencer, Sincar şehrinde doğdu. Bu durumu dikkate aldığımızda Melikşah'ın hamile olan eşini sefere çıktığı zaman bile yanından ayırmadığına göre Seferiye Hatun'un sultan tarafından çok sevildiğini söyleyebiliriz.

Seferiye Hatun'un Sultan Melikşah'tan olan oğulları Muhammed Tapar ve Sencer'in ikisi de daha sonra Selçuklu tahtına çıkmışlardır. Böylece Seferiye Hatun, iki oğlu da sultan olan ilk ve tek Selçuklu hatunu oldu. Seferiye Hatun Melikşah'tan ayrıca bir

farklı olarak kabul görmüşlerdir (câriyelerin hukukî durumu hakkında bk. M. Akif Aydın – Muhammed Hamîdullah, "Köle", *DİA*, XXVI, 241).

123 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 237; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 11.

124 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 417. Reşidüddin, Muhammed Tapar'ın annesinin adının Belüş olduğunu ve ayrıca Seferiye Hatun'un Melikşah'tan Muhammed ve Sencer'den başka küçük yaşta vefat eden bir erkek çocuğu daha dünyaya getirdiğini belirtmiştir (s. 135). Urfalı Mateos ise eserinin 179. sayfasında Muhammed Tapar'ın annesinin Semerkant sultanının kızı Terken Hatun olduğunu, 226. sayfada ise Kıpçak karısından olduğunu belirtmiştir.

125 Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995, s. 162-165; M. Akif Aydın-Muhammed Hamîdullah, *a.g.m.*, s. 241.

126 Hüseyin, *a.g.e.*, s. 44; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 130. Sencer'in doğum tarihi olarak 479 (1086) yılı da verilmiştir (Râvendî, s. 181; Abdülkerim Özeydin, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 507). Melikin isminin Ahmed olduğu fakat daha sonra doğduğu Sincar şehrinde dolayı Sencer denildiği rivayet edilir (İbnü'l-Esir, s. 130). Ayrıca adının Sencer olduğuna, bu kelimenin Türkçe "saplamak" anlamındaki sançmak kelimesinden türetildiğine dair rivayetler de vardır (Özeydin, s. 507).

de kız çocuğu dünyaya getirdi ve bu kız daha sonra Kâkûyî Emîri Alâüddeve Gerşâsb ile evlendirildi.¹²⁷

Seferiye Hatun kocasının iktidarı süresince ve onun ölümünden sonra oğullarının da dahil olduğu taht mücadeleleri sırasında pek fazla ön plana çıkmamıştır. Bunda rakipleri olan Melikşah'ın diğer eşleri Karahanlı hanedanına mensup Terken Hatun ve Selçuklu hanedanına mensup Zübeyde Hatun gibi olmayıp, kendisinin câriye olmasının önemli etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kaynaklarda Mahmud'un devlet adamları tarafından desteklenmesinin sebebi olarak Terken Hatun'un hükümdar soyundan gelmesi gösterilmiştir.

Muhammed Tapar, babası Melikşah'ın öldüğü sırada üvey annesi Terken Hatun ve Mahmud'la birlikte Bağdat'ta bulunmaktaydı. Terken Hatun oğlu Mahmud'un saltanatına tehdit oluşturmasını engellemek amacıyla Muhammed Tapar'ı da yanına alarak İsfahan'a götürdü. Bu sırada Berkjaruk'un İsfahan'ı kuşatması üzerine Muhammed Tapar, İsfahan'dan kaçarak Berkjaruk ve Zübeyde Hatun'la birlikte bulunan annesi Seferiye Hatun'un yanına gitti. Berkjaruk tarafından çok iyi karşılandı, kendisine Gence ve çevresi iktâ edildi. Ayrıca Berkjaruk Emîr Kutluğtegin'i Tapar'a atabeg tayin edip onunla birlikte gönderdi.¹²⁸ Berkjaruk, Seferiye Hatun'un diğer oğlu Sencer'e de daha sonra Horasan topraklarını iktâ etti. Bu süreçte Seferiye Hatun'un küçük yaştaki oğullarına hâkimiyetleri altındaki bölgelerin yönetiminde etkin rol oynayarak onları yalnız bırakmadığını söyleyebiliriz.

Berkjaruk'un azlettiği veziri Müeyyidülmülk, Melik Muhammed'in yanına giderek onu, kardeşine karşı saltanat mücadelesine girişmesi yönünde teşvik etti. Muhammed Tapar da bu tavsiyeye uyarak Berkjaruk'un kendisine atabeg olarak atadığı Emîr Kutluğtegin'i öldürdü ve Müeyyidülmülk'ü de kendisine vezir tayin etti. Muhammed Tapar yönetimi altındaki yerlerde hutbeyi kendi adına okutarak sultanlığını ilân etti. Böylece kardeşi Berkjaruk'a karşı taht mücadelesine girişen Muhammed Tapar, Berkjaruk'un Rey şehrinden ayrılması üzerine burayı ele geçirdi. Burada bulunan Berkjaruk'un annesi Zübeyde Hatun, Muhammed Tapar'ın veziri

127 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 437.

128 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 237.

olan Müeyyidülmülk tarafından daha önce kendisine yaptığı kötü muameleler sebebiyle boğdurularak öldürüldü.¹²⁹

Muhammed Tapar'a mağlûp olan Berkayaruk asker toplamak için çıktığı yolculukta Horasan, Taberistan ve Cürcân'ın büyük kısmına hâkim olan Emîridâd Habeşî b. Altuntak'ın yönlendirmesiyle Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Horasan Meliki Sencer'in üzerine yürüdü. Berkayaruk'un saldırısı sırasında Sencer'in yanında bulunan Seferiye Hatun esir düştü. Sencer annesinin, Berkayaruk tarafından Zübeyde Hatun'a karşılık olarak öldürülmesinden korktu, ancak Berkayaruk Seferiye Hatun'u yanına çağırarak korkusunu giderdi, "Seni kardeşim Sencer yanındaki esirleri serbest bıraksın diye esir almıştım. Sen benim annemin dengi değilsin ki öldüreyim" demiştir. Yani bir cârîye olması sebebiyle onu annesine denk görmeyip öldürmedi ve Sencer esirleri salıverince onu da serbest bıraktı.¹³⁰

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud Selçuklu sultanı ilân edilip adına hutbe okutuldu. Ancak amcası Sencer de sultanlığını ilân ederek Mahmud'un üzerine yürüdü. Bunu öğrenen Mahmud amcasına kıymetli hediyeler gönderip yıllık 20.000 dinar vergi vermeyi teklif ettiyse de bu teklif kabul görmedi. Bunun üzerine Sâve yakınlarında yapılan savaşta torunu Mahmud'un yenilmesi üzerine, Seferiye Hatun hemen devreye girerek oğluna,

"Gazne çevresini, Mâverâünnehir'i istilâ ettin, pek çok yere hâkim oldun, hepsini sahiplerine verdin, kardeşinin oğlunu da onlardan biri gibi kabul et!"

diyerek tarafların barışmasını ve Sencer'in yeğenine tâbi hükümdar muamelesi yapmasını istedi. Sencer de annesinin isteğine uyarak, Mahmud'la barış anlaşması yaptı. Anlaşmanın şartlarından biri olarak Mahmud itaatini bildirmek için Sencer'in yanına gittiğinde Seferiye Hatun'un yanında kaldı (Şâban 513 / Kasım-Aralık 1119).¹³¹ Bu sırada taraflar arasındaki anlaşmayı pekiştirmek

129 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 238.

130 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 245.

131 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 438-39. Barışın şartları: Mahmud Sencer'in yanında bulunduğu onun yedek atına binecek, kendi saltanat alâmeti olan kırmızı renkten vazgeçip Sencer'in alâmeti olan siyah-beyazı benimseyecekti, huzura girince yer öpecek ve Sencer'i ayakta bekleyecek, rikâbının yanında yayan yürüyecek, otağının arkasındaki çadırda onun aile efradından biri gibi oturacak, amcasının güvenini ve hoşnutluğunu kazanmak için yanında yirmi gün kalacak, bu süre zarfında kendi adına nevbet çaldırmayacaktı

için yapılan Mahmud'la Sencer'in kızı Mâh-Melek'in evliliğinde de Seferiye Hatun'un etkin bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

Seferiye Hatun, Sencer'le Mahmud arasında yaşanan taht mücadelesinden sonra inisiyatifi eline aldı ve tarafların barışmasını temin etti. Böylece iç karışıklığın çıkmasını önleyerek Büyük Selçuklular'ın ve Irak Selçukluları'nın siyasî geleceğinde önemli bir rol üstlendi. Seferiye Hatun 515'te (1121-1122) Merv'de vefat ettiği zaman Sultan Mahmud da babaannesine olan vefasını ve sevgisini gösterdi ve Bağdat'ta tâziyeleri kabul etmek için İbnü'l-Esîr'in, "Böyle bir tâziye merasimi şimdiye kadar görülmemiştir" dediği bir tâziye töreni tertip etti.¹³²

Seferiye Hatun'un bir câriye olması sebebiyle Selçuklular'ın bu evlilikten fazla bir beklentileri olduğunu söyleyemeyiz. Ancak Seferiye Hatun'un amacı sultandan bir çocuk dünyaya getirerek câriyelikten kurtulmak olmalıdır. Seferiye Hatun'un beklentisinin de ötesinde neticeler elde ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü oğulları Muhammed Tapar ve Sencer Selçuklu tahtına oturmuşlardır. Bu evlilikten önce diğer devletlerin hanedan üyeleriyle yapılan pek çok siyasî evliliğin uzun vadedeki amaçlarından biri de Selçuklu tahtına kendileriyle kan bağı olan bir melikin geçmesini sağlamak olmuştur. Selçuklu sultanlarıyla evlenen diğer hanedan mensubu hatunlar bu amaca ulaşmak için çaba harcarken, bu konuda en az emek sarfeden ve bir câriye olan Seferiye Hatun'un iki oğlunun da tahta çıkması Büyük Selçuklu hatunları içerisinde sadece ona nasip olmuştur.

2. Sercihan Hatun

Selçuklu hanedan üyelerinin câriyelerle yaptıkları ikinci evlilik Muhammed Tapar ile Sercihan Hatun arasında olmuştur.¹³³ Tapar'ın câriyelerinden olan Sercihan Hatun 502'de (1108-1109) Mesud adlı bir çocuk dünyaya getirince¹³⁴ "ümmüvelet" olarak câriyelikten kurtuldu ve Tapar'ın eşi oldu.

(Hüseynî, s. 62; Râvendî, s. 144; Abdülkerim Özeydin, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXVII, 371).

132 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 469. Mîrhând ise hatunun cenaze namazını bizzat Sultan Sencer tarafından kaldırıldığını belirtmiştir (*Ravzatu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, tercüme ve notlar: Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 181).

133 Hüseynî, *a.g.e.*, s. 74; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 442; Bondârî, *a.g.e.*, s. 160, 161.

134 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 430; Bondârî, *a.g.e.*, s. 160, 161.

Sercihan Hatun'un Muhammed Tapar tarafından çok sevildiği ve onun üzerinde nüfuz ve itibar sahibi olduğu, onun "nîst ender cihân" (dünyada emsali bulunmayan) diye anılmasından anlaşılmaktadır.¹³⁵ Hatunun sultan üzerindeki etkisini dikkate aldığımızda pek çok mal ve para sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Sultanın diğer eşi Gevher Hatun'un Selçuklu hanedan üyesi olmasına karşılık kendisi câriye kökenli olduğu için devlet işlerine pek müdahil olmadı. Nitekim onun, kocasının ölümünden sonra oğlunu tahta geçirmek için bir mücadeleye girişmediği de görülmektedir.

Mesud'un henüz üç yaşında iken Türk devlet geleneğine uygun olarak Atabeg Mevdûd b. Altuntegin'le birlikte Musul'a gönderildiğinde onlara muhtemelen Sercihan Hatun'un da eşilik ettiğini söyleyebiliriz. Sercihan Hatun'un Mevdûd'dan sonra oğluna atabeg tayin edilen Emîr Aksungur el-Porsukî ve Cüyûş Bey dönemlerinde de Musul'da bulunmuş olmalıdır.¹³⁶

Hatunun câriye olması dolayısıyla Selçuklular'ın bu evlilikten bir beklentilerinin olduğunu söyleyemeyiz. Ancak Sercihan Hatun'un sultandan bir erkek çocuk dünyaya getirmesiyle "üm-müvelet" statüsünü kazanmasının onun erişebileceği en yüksek mevki olduğu âşikârdır.

3. Fâtıma Hatun'un Annesi

Selçuklu hanedan üyelerinin câriyelerle yaptıkları üçüncü evlilik Muhammed Tapar ile adını tespit edediğimiz bir hatun (fûlâne hatun) arasında olmuştur.¹³⁷ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Hatun bu evlilikten Fâtıma adında bir kız çocuğu dünyaya getirmiş ve bu kız daha sonra Halife Muktedî-Biemrillâh ile evlendirilmiştir.

Muhammed Tapar, hatunu muhtemelen 508'de (1115) veya daha önceki bir tarihte Emîr Karaca ile evlendirdiğine¹³⁸ göre, sultanın câriyesini boşadığı anlaşılmaktadır. Yine hatun, câriye kökenli olduğu için Selçuklular'ın ondan bir beklentisi söz konusu değildir. Ancak hatunun sultandan bir çocuk dünyaya getirmesi, onun için büyük bir mutluluk olmuştur.

135 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 74; Bondârî, *a.g.e.*, s. 160.

136 Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXIX, 349.

137 İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri*, s. 239. Kaynaklarda adını tespit edemediğimiz hatunlar için "fûlâne", erkekler için "fûlân" tabirini kullandık.

138 İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri*, s. 239.

İKİNCİ BÖLÜM
ABBÂSÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

Washington D. C. Freer Gallery of Art

A) SELÇUKLU HATUNLARI

1. Arslan Hatun

Selçuklu sultanları çağdaşları olan devletler üzerinde siyasi nüfuzlarını arttıracakları düşüncesiyle Abbâsî hanedan üyeleriyle akrabalık bağı kurmaya büyük önem vermişlerdir. Nitekim Tuğrul Bey de Bağdat'a giderek halifeyi Büveyhîler'in tahakkümünden kurtardıktan sonra bu amaçla çeşitli girişimlerde bulunmuş ve bunun sonucunda iki hanedanın üyesi arasında ilk olarak Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın oğlu Zahîretüddin'in evlendirilmesi kararlaştırılmıştır.¹³⁹ Ancak Zahîretüddin'in ölümü üzerine Arslan Hatun'la halife evlenmek istemiş, buna Tuğrul Bey'in olumlu cevap vermesiyle Arslan Hatun ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın evliliği Muharrem 448'de (Mart-Nisan 1056), Bağdat'ta nikâhın kıyılmasıyla gerçekleşmiştir.¹⁴⁰

139 İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 2; Azimî, *a.g.e.*, s. 13; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'* de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092), seçme tercüme ve değerlendirme: Ali Sevim, Ankara 2014, s. 21; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4; M. Nadir Özdemir, Arslan Hatun ile Zahîretüddin arasındaki nişanın sadece Azimî'de geçtiğini söylemektedir. Ayrıca Arslan Hatun'un babasının Çağrı veya Dâvud olduğu yolunda değerlendirmelerde bulunmuştur (*Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler*, 1998, basılmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 85). Ancak kaynaklarda hatunun babası olarak zikredilen bu isimler aynı şahsa aittir.

140 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 12-13; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 468; Bondârî, *a.g.e.*, s. 8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 168; Gregory Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1999, s. 308; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 37; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 40; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, çev. Ali Genceli, Ankara 1971, s. 195-196; H. Hüseyin Adahoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri*, 1996, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 19.

Nikâhta Nakîbünnükabâ Ebû Ali b. Temmâm, Alevîler'in nakibi Adnân b. Şerîf er-Radî, Kādîkudât Mâverdî, Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr, Hezâresb b. Bengir ve İbn Şevk gibi bölgenin önemli emîrleri, Vezir Amîdülmülk'le diğer devlet adamları da hazır bulunmuşlardır.¹⁴¹ Kız tarafını Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk, erkek tarafını ise halifenin başveziri Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime temsil etmiştir. Beytünnûbe'de bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Halife Kâim-Biemrillâh salona davet edilmiş, halifenin gelmesi üzerine Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime ayağa kalkıp,

“Ey Tanrı'nın ömrünü uzatmasını dilediğimiz imam ve müminlerin emîri olan büyüğümüz, efendimiz! Doğu ülkelerinin büyüklere, size duacı ve müteşekkîr olarak burada hazır bulunuyorlar”

diyerek nikâh merasimini başlatmıştır. Vezir Amîdülmülk de elinde topuzu olduğu halde ayağa kalkarak halifeye döndü ve

“Bizler efendimizin köleleri, hizmetkârları, dikilmiş fidanları ve kendisinin lutuf ve ihsanlarını bekleyen kimseleriz” dedi.

Buna karşılık olarak halife, “Tanrı, bizi sizler için mübarek kıldı” dedi. Bu karşılıklı övgü dolu sözlerden sonra, nikâh merasimi konuşmasında reîsürrüesâ halifeye dönerek,

“Büyüğümüz ve efendimiz, eğer kabulü lutfedip uygun görürlerse nikâhı kıyarım”

demesi üzerine halifenin,

“Bu nikâhı 100.000 altınlık bir mehirle kabul ettik; Tanrı, bize ve sizlere, içinde hayır ve başarı bulunan şeyleri nasip etsin”

sözlerinden sonra nikâh akdi gerçekleşmiştir.¹⁴²

Tuğrul Bey nikâh kıyıldıktan sonra hâdimi Mübârek'i Hemedan'da bulunan Arslan Hatun'u Bağdat'a getirmesi için görevlendirdi

141 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 468; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 4; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 168-169.

142 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 4; Zekeriya Kitapçı, *Abbasi Hilâfesinde Selçuklu Sultanları ve Türk Sultanları*, Konya 1994, s. 29-30. Abû'l-Farac, evlilik sonrasında Tuğrul Bey'in halifenin sarayının yanında bir konak inşa ettirip buraya yerleştiğini (s.308), daha sonra ise bir saray yaptırdığını belirtmiştir (s. 311). Selçuklu sarayları hakkında daha fazla bilgi için bk. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011.

(Safer 448 / Nisan-Mayıs 1056).¹⁴³ Hatun Bağdat'a giderken üzerinde genç kızların bulunduğu yük taşıyan develer, katırlar, mallar, mücevherler, yakutlar, altın ve gümüş kaplar, üzerlerinde halis kumaştan yapılmış kaftanlar ve mücevher kemerler, altlarında nakışlarla benek yapılmış atlar ve Rum katırları olan sekiz cârîye, üzerlerinde mücevher işlenmiş kaftanlar bulunan, katırlara binmiş altı genç kızıdan oluşan pek çok çeyiz de beraberindeydi.

Arslan Hatun Bağdat'a Selçuklular'a ait sultan sarayına gelmesi üzerine Reîsürrüesâ İbnü'l-Müslime, Tuğrul Bey'in yanına giderek halifenin,

"Hiç şüphesiz Tanrı, size, emanetleri ehline teslim etmenizi emreder"

mesajını ilettili. Tuğrul Bey de, "halifenin şerefli emirlerinin başı üstünde olduğu" karşılığını verdi. Daha sonra halifenin annesi Seyyide Hatun bir çektiyiyle Dicle nehri üzerinden sultan sarayına giderek Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun'dan gelini Arslan Hatun'un kendine teslim edilmesini istedi. Bunun üzerine Altuncan Hatun, halifenin annesine gelini kendisi götürmeyip yardımcılarından birisiyle gönderdi.

Sultan sarayından ayrılan Arslan Hatun hilâfet sarayına giderek halifenin bulunduğu odaya girdi ve birkaç defa yeri öptü. Halife, Arslan Hatun'a çok miktarda altın, işlemeli bir ferâce ve mücevherlerle süslenmiş bir taç, ertesi gün ise bir altın tas ve değerli taşlardan yapılmış bir gerdanlık, ayrıca Sultan Tuğrul'a diğer eşi olan Ebû Kâlicâr b. Büveyhî'nin kızına verilmek üzere 10 yük elbise, çeşitli aletlerden oluşan kıymetli eşyaları hediye etti (Şâban 448 / Ekim-Kasım 1056).¹⁴⁴

Evlilik sonrasında Tuğrul Bey Bağdat'ta kaldı ve bu süre zarfında Selçuklu askerlerinin varlığı ile ilgili Abbâsîler'le Selçuklular arasında birtakım sorunlar yaşanmışsa da bunlar aşıldı. Tuğrul Bey, Halife Kâim-Biemrillâh'ın da teşvikiyle Abbâsî hilâfeti üzerinde tahakküm kuran Büveyhî tehdidini ortadan kaldırmak için Bağdat'tan ayrılarak Kuzey Irak'ta bulunan Büveyhîler'in Bağdat valisi Besâsîrî'ye karşı harekete geçti. Tuğrul Bey'in Musul'u ele

143 Azimî, *a.g.e.*, s. 14; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 5.

144 Azimî, *a.g.e.*, s. 14; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 5.

geçirmesi üzerine Besâsîrî Rahbe'ye kaçmak zorunda kaldı. Tuğrul Bey, Besâsîrî karşısında üstünlük sağladıktan sonra Bağdat'a geri döndü.

Burada muhteşem bir törenle Halife Kâim-Biemrillâh tarafından karşılanan Tuğrul Bey'e Şîi Büveyhî tehdidine karşı yaptığı mücadeleden dolayı teşekkür edildi, hil'atler giydirildi, kılıç kuşatıldı ve kendisine, "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" unvanı verildi. Böylece Tuğrul Bey İslâm dünyasının koruyuculuğunu üstlenirken, Abbâsî halifesi de İslâm dünyasının dinî lideri olarak kaldı (449/1058).¹⁴⁵

Tuğrul Bey'in kendisine karşı taht mücadelesine girişen kardeşi İbrâhim Yinal isyanıyla uğraşmasını fırsat bilen Besâsîrî, Hille Mezvedî Emîri Dübeyş ve Ukaylî Emîri Kureyş'in desteği ile 450'de (1058) Bağdat'ı işgal ederek Arslan Hatun ve Halife Kâim-Biemrillâh'ı esir aldı. Arslan Hatun'a çok iyi davranan Besâsîrî onu Ebû Abdullah b. Cerâde'ye teslim etti, daha sonra ise Kureyş onu Tîkrî'te götürdü. Tuğrul Bey, çetin bir mücadele sonrasında İbrâhim Yinal isyanını bastırdı, Besâsîrî ve Kureyş'e elçiler göndererek Arslan Hatun ve Kâim-Biemrillâh'ın serbet bırakılması için girişimlerde bulundu. Bu girişim sonucunda Arslan Hatun ve hali- fe esaretten kurtarıldı.¹⁴⁶

Besâsîrî, Kureyş'e haber göndererek Arslan Hatun'un teslim edilmesini emretti ve ayrıca hatunun yol masraflarında kullanılmak üzere 3000 altın göndermişse de Arslan Hatun, Besâsîrî'nin gönderdiği parayı, "Bu, ancak bir günlük masrafları karşılar" diyerek iade etti. Daha sonra Kureyş, Arslan Hatun'a güzel kumaşlarla işlenmiş prenslik başörtüsü, halis ipek kumaşlar, giysiler, at, katır ve altın vererek onun yolculuğa hazır duruma gelmesini sağladı.

Tuğrul Bey'in hâdimi Zîrek'i, beraberinde giysiler ve Arslan Hatun'a verilmek üzere bir miktar para ile göndermesi üzerine Kureyş, hatunu serbest bırakarak sultanın yanına Rey'e gönderdi. Tuğrul Bey halifenin özgürlüğüne kavuşmasından sonra ona kırk çeşit giysi, ayrıca on kat da özel olarak dikilmiş giysi ve 5000

145 İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 31-34; Abu'l Farac, *a.g.e.*, s. 311. Tuğrul Bey'in Bağdat'ta halife tarafından karşılanması hakkında daha fazla bilgi için bk. Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 26-27.

146 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 37,41,44-46; Abûl-Farac, *a.g.e.*, s. 314-315; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 188-189.

altın, eşi Arslan Hatun ise beş kat özel dikilmiş giysi gönderdi. Halife Kâim-Biemrillâh ile Tellüukberâ'da bir araya gelen Tuğrul Bey ona örülmüş kırmızı yakut ipiyle Arslan Hatun'un gönderdiği on iki adet sekizer köşeli inci hediye etmiştir.¹⁴⁷

Halife Bağdat'a gittikten sonra Rey'de bulunan eşinin yanına gönderilmesi için Tuğrul Bey'e bir heyet gönderdi, ancak Arslan Hatun bu heyetle değil de, -Tuğrul Bey'in halifenin kızı Seyyide Hatun'u istemesinden sonra işleri yoluna koymak üzere- mehir ve çeyizlerle birlikte Bağdat'a giden Vezir Amîdülmülk'le gönderildi.¹⁴⁸ Halife Kâim-Biemrillâh'ın, bu evliliğe olumlu bakmadığı halde eşi Arslan Hatun'un, bunun için çaba harcaması yüzünden ikisinin arası açıldı. Bu yüzden halife, hatuna evlilik hayatı boyunca soğuk davrandı ve ilgi göstermedi.¹⁴⁹ Bunda Arslan Hatun'un bir erkek çocuk dünyaya getirip Abbâsî hilâfetinin Selçuklu hânedanına geçmesini engelleme düşüncesinin de etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Selçuklu devlet adamlarının ve Arslan Hatun'un bu evliliğin gerçekleşmesi için yaptığı çabalar sonuç vermedi. Bunun üzerine önce Vezir Amîdülmülk, Rey'e götürmek için Arslan Hatun'un kendisine teslim edilmesini,¹⁵⁰ daha sonra da Tuğrul Bey reisülirâkeynden onun kendisinin yanına gönderilinceye kadar hilâfet sarayından sultan sarayına götürülmesini istedi.¹⁵¹

Ancak evlilikle ilgili işlerin olumlu yönde gelişmesi üzerine bu girişimlerden vazgeçildi. Fakat halifenin evlilikle ilgili kararını getiren elçi İbnü'l-Mahlebân'ın gecikmesi üzerine, Tuğrul Bey, Arslan Hatun'a bir mektup gönderip, "hilâfet sarayından ayrılıp sultan sarayına gitmesini, daha sonra da çok hoşlandığı Rey'deki saraya gitmeye hazırlanmasını" bildirip hatunun tekrar halifenin yanından ayrılmasını istedi. Halife ise buna izin vermedi ve Tuğrul Bey'in Arslan Hatun'u Rey'e çağırma sebebinin İbnü'l-Mahlebân'ın gecikmesi olduğunu öğrenince, elçinin gecikme sebebi sultana anlatarak onun isteğinden vazgeçmesini sağladı.¹⁵²

147 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 52.

148 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 63, 66.

149 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 83.

150 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 70.

151 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 73.

152 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 77.

Arslan Hatun, gerçekleşmesinde büyük pay sahibi olduğu Tuğrul Bey ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide'nin evlenmesine sevinerek, geline çok değerli iki gerdanlık, altundan yapılmış hüsrevanî bir kâse ve kırmızı büyük bir parça yakut hediye etti.¹⁵³ Ancak Arslan Hatun'un bu evlilik sürecinde etkin rol oynaması, Selçuklu politikaları doğrultusunda sık sık kullanılması sebebiyle halife ile arası açılmış ve evlilikleri olumsuz yönde etkilenmiştir. Halifenin kendisine karşı ilgisi azalmış olan Arslan Hatun, mutsuz olduğu hilâfet sarayından ayrılarak daha huzurlu olduğu Rey'deki saraya gitmek üzere halifeden izin istedi. Halife istememesine rağmen Tuğrul Bey'in, kızı Seyyide ile evliliğinden sonra, Arslan Hatun'un sultanla birlikte Bağdat'tan ayrılmasına müsaade etti.¹⁵⁴

Arslan Hatun, Tuğrul Bey'in ölümünden, 459 (1067) yılına kadar kardeşi Alparslan'ın yanında kaldı. Bu süre zarfında eşi Arslan Hatun'la pek ilgilenmeyen halife, Alparslan'ın iktidarında tekrar güçlenen Selçuklu Devleti ile iyi ilişkiler kurmak için sultana bir elçilik heyeti gönderdi ve ondan Arslan Hatun'un Bağdat'a gönderilmesini istedi. Arslan Hatun istememesine rağmen bozulan Abbâsî-Selçuklu ilişkilerini düzeltmek için Sultan Alparslan'ın da isteği doğrultusunda Bağdat'a tekrar geri dönmek zorunda kaldı. Arslan Hatun şehrin girişinde Selçuklu Devleti'nin itibarına uygun şekilde Vezir İbn Cüheyr ve halk tarafından karşılanarak hilâfet sarayına götürüldü.¹⁵⁵ Arslan Hatun burada halifeye Alparslan'ın "halifeye itaati, yasalara göre halifeye hizmette bulunmayı ve halifenin bütün istek ve emirlerinin yerine getirilmesini" bildiren mektubunu okudu. Böylece Selçuklu Devleti ile Abbâsî hilâfeti arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlamış oldu.

Arslan Hatun Bağdat'taki ikinci ikameti sırasında da, daha önce olduğu gibi Selçuklu çıkarlarını gözetmeye devam etti. Halife Kâim-Biemrillâh'ın, İbn Cüheyr'i vezirlikten azlettikten sonra yerine İbn Abdürrahîm'i getirmek istemesi üzerine, Arslan Hatun

153 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 82.

154 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 41; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 83; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 202.

155 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 63; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 23; Özdemir, Arslan Hatun'un Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'tan ayrılıp Rey'e gitmesiyle halife ile evliliğinin sona erdiğini ve bir daha Bağdat'a geri dönmediğini belirtiyorsa da (s. 86), bunun böyle olmadığı yukarıda zikredilen kayıtlardan anlaşılmaktadır.

ona, “O beni yağmalayıp mal ve paralarını alan, amcam Sultan Tuğrul Bey’in askerleri nerede yakalanırsa orada öldürülsünler diyen bir kimsedir” diyerek halifenin onu vezir tayin etmesini engelledi ve İbn Cüheyr’in tekrar vezirlik makamına gelmesini sağladı.¹⁵⁶ Bu olaydan ve Sultan Alparslan’ın iktidarında Selçuklu Devleti’nin itibarının artmasından hareketle Arslan Hatun’un ülke yönetiminde daha etkili hale geldiğini söyleyebiliriz.

Arslan Hatun, kardeşi Alparslan’ın ölüm haberini Bağdat’ta aldı ve kendisinin en büyük destekçisini kaybetmenin üzüntüsünü yaşadı. Arslan Hatun hilâfet sarayında yas amacıyla oturdu ve câriyelerin saçlarını yoldu, kendi saçını da yolma girişimi ise kocası Halife Kâim-Biemrillâh tarafından engellendi. Arslan Hatun yedi gün süreyle toprak üzerinde oturarak tâziyeleri kabul etti.

Arslan Hatun Bağdat’a geri döndükten sonra da halife ile ilişkileri düzelmedi. Bu sebeple hatun, Sultan Alparslan’ın ölümünden sonra tekrar Bağdat’tan ayrılıp Rey’e gitti. Onu halifenin veziri Amîdüddevle b. Cüheyr ve hâdimler Nehrevan’a kadar uğurladılar.¹⁵⁷ Arslan Hatun kocasından boşanmayıp onun 12 Şâban 467’de (2 Nisan 1074) öldüğü güne kadar Rey’de kaldı. Hatun halifenin ölümünden kısa bir süre sonra Kâkûyî Emîri Ali b. Ferâmurz ile evlendi.¹⁵⁸

Tuğrul Bey bu evlilikle bölgedeki itibarını arttırarak devletinin güçlenmesini ve halife ile sağlanan iyi ilişkileri pekiştirmeyi amaçlamış olmalıdır. Halife Kâim-Biemrillâh’ın Tuğrul Bey’i “Doğu’nun ve Batı’nın hükümdarı” ilân ederek dünyevî yetkilerini ona bırakması dolayısıyla sultan bu evlilikten beklentilerini fazlasıyla elde etmiş oldu. Ayrıca bu evlilik Selçuklular’ın bir nevi devlet politikası haline getirdikleri Abbâsî hanedan üyeleriyle evliliklerinin ilkini teşkil etmesi bakımından önem arz etmektedir.

156 Bondârî, *a.g.e.*, s. 33-34. Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 28
157 Bondârî, *a.g.e.*, s. 52; Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 2.

İmâmüddin’in “Hatun Bağdat’a yüzlendi, istikbali kabul etti, sarayına girdi, halvet etti, saadetini kavuştu” ifadeleriyle Arslan Hatun’un evlilik hayatında iyileşme olduğu bilgisini vermektedir (Bondârî, s. 32). Ancak hatunun Alparlan’ın ölümünden sonra tekrar Rey’e döndüğünü dikkate alırsak bu bilginin gerçeği yansıtmadığını söyleyebiliriz.

158 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 102; Bondârî, *a.g.e.*, s. 53; Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 18.

Halife Kâim-Biemrillâh ise bu evlilikle Selçuklular'la sağlanan dostluğu geliştirerek bölgedeki siyasî geleceğini sürdürmeyi amaçlamıştır. Besâsîrî ve müttefiklerinin esir aldıkları halife ve eşininin Tuğrul Bey'in girişimleri sonucunda kurtarılmalari ve sultanın halifenin isteklerini yerine getirmesi, onun da bu evlilikten beklediğini elde ettiğini göstermektedir. Tarafların bu evlilikten elde ettikleri kazanımların kısa vadeli olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü uzun vadede bu evlilik, özellikle Tuğrul Bey'in halifenin kızını istemesinden sonra taraflar arasındaki ilişkilerde gerginliğe sebep olmuştur.

2. Alparslan'ın Kızı

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ölümü sonrasında yaşanan taht mücadelelerinden galip çıkan Alparslan, Tuğrul Bey'in Seyyide Hatun'la evlenmesinden sonra bozulan Selçuklu-Abbâsî ilişkilerini düzeltmek için yoğun çaba harcadı. İlk olarak Tuğrul Bey'in ölümünden sonra babasının yanına gönderilmeyip Rey'de tutulan Seyyide Hatun'un Bağdat'a gitmesine izin verdi ve daha sonra Halife Kâim-Biemrillâh'ın Rey'de bulunan eşi Arslan Hatun'un yanına gönderilmesi isteğini olumlu karşılayarak onu Bağdat'a gönderdi.

Selçuklu ve Abbâsî devletleri arasında sağlanan bu iyi ilişkiler devletler arası ilişkilerde en önemli enstrümanlardan biri olan evlilik bağı ile pekiştirilmeye çalışıldı. Bunun sonucunda Alparslan'ın Seferiye Hatun'dan dünyaya gelen kızıyla Halife Kâim-Biemrillâh'ın torunu ve daha sonra Muktedî-Biemrillâh adıyla halife olacak olan Uddetüddin'in evliliği yapıldı. Bu evlilik Sultan Alparslan'ın isteği ve halifenin bunu olumlu karşılaması üzerine taraflar arasında Şevval 464'te (Haziran 1072) nikâhın kınlanmasıyla gerçekleştirildi.¹⁵⁹

159 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 76; Bondârî, *a.g.e.*, s. 43; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 45; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. XII, 225; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 57. Bondârî hatunun isminin Seferiye, Kitapçı ise sultanın kızının adının Yılmaz Öztuna'yı kaynak göstererek "fûlâne hatun" olduğunu ve ayrıca onun annesine nispetle Seferî Hatun olarak da anıldığını belirtir (Kitapçı, *a.g.e.*, s. 109). Sibt "Nizâmülmülk, Amîdüddevle'den "fûlâne hatun" ile Uddetüddin'in nikâhı konusunda ilgi göstermesini istediğini, bu konuda Amîdüddevle'nin gerekli hassasiyeti göstermediğini ve daha sonra evlilik isteği kendisine ulaşınca halifenin, sultanın bu akrabalık ipini kendinin de

Nikâh töreni Nîşâbur'da Alparslan'ın huzurunda yapıldı. Sultan tahtta otururken, erkek tarafını temsil eden Amîdüddevle gümüş bir koltuğa oturdu, kız tarafını temsil eden Nizâmülmülk ise sultanın önünde ayakta durdu. Törende ayrıca tâbi emîrler ve komşu devlet elçileri de hazır bulundular. Sultan hukukçulara ve kadılarına,

“Şahit olunuz ki ben, Tuslu Hasan'ı ((Nizâmülmülk) bu evlenme işinde bana vekil yaptım”

sözü üzerine Amîdüddevle'nin de

“Bana bu hususu bildirdiler, ben, şimdi Uddetüddin adına, vekili olarak bu nikâhı kabul ettiğimi ve Uddetüddin'in de rıza gösterip bunu kabul ettiğini, huzurunuzda açıkça ifade ediyorum”

demesiyle nikâh akdi en uğurlu saatte ve en güzel âdetler uygulanarak gerçekleştirildi. Törenden sonra sultan, Türk geleneklerine uygun olarak etrafındakilere inciler saçtı ve mücevherlerle dolu üç torbayı da Amîdüddevle'ye verdi.¹⁶⁰ Sultan daha sonra Amîdüddevle'yi odasına çağırarak içinde mücevher ve altın paraların bulunduğu tabakları almasını istedi. Amîdüddevle değeri 1000 altın olan elbiseleri ve 700 altını alarak odanın dışında bulunanlara saçtı ve dağıttı.

Hatun, nikâhı kıyıldıktan kısa bir süre sonra Bağdat'a gönderildi. Çünkü hatun, babası Alparslan'ın ölümünden sonra Bağdat'ta Arslan Hatun'la birlikte yas tuttu.¹⁶¹ Hatunun evlilik hayatı hakkında Bağdat'ta halasıyla birlikte olduğu ve burada babasının ölümünden sonra yasını tutması dışında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kocasını Halife Muktedî-Biemrillâh'ın 474'te (1082) Melikşah'ın kızı Mâh-Melek Hatun ile evlenmek istemesinden¹⁶², onun bu tarihte veya öncesinde öldüğü tahmin edilebilir.

nübüvvet ipiyle bağlamayı uygun görerek sultanın isteğini kabul ettiğini belirtmiştir. İbnü'l-Esîr ise evlilik isteğinin halife tarafından yapıldığını belirtmiştir.

160 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 76; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 45; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 225; Mevdûdî, *a.g.e.*, s. 251; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 150.

161 İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 227. Kitapçı, “fûlâne hatun”un nikâh töreninden sonra Bağdat'a gidip gitmediği konusuyla ilgili olarak çağdaş kaynaklarda bilgi bulunmadığını belirtmiştir (s. 113).

162 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 44.

Tuğrul Bey'in halifenin kızı Seyyide Hatun'la evlenmesiyle gerginleşen Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin, Alparslan döneminde Seyyide Hatun'un Bağdat'a gönderilmesi,¹⁶³ taraflar arasında bu evliliğin yapılması ve sonra halifenin Alparslan'ın oğlu Melikşah'ın veliahtlığını tasdik etmesi¹⁶⁴ dolayısıyla iyi bir duruma geldiğini söylemek mümkündür.

Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Halife Kâim-Biemrillâh'ın Melikşah'ın saltanatını onaylaması ve Melikşah'ın Kâim-Biemrillâh vefat edince kardeşinin kocası Muktedî-Biemrillâh'ı halife olarak kabul etmesi¹⁶⁵ dolayısıyla Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin Melikşah döneminde de iyi bir durumda olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Muktedî-Biemrillâh'ın halifelîği sırasında Selçuklular halifelîğin iç işlerine karışıp vezirlerin görevden alınmasında ve göreve getirilmelerinde etkili olmuşlardır.¹⁶⁶

Sultan Alparslan ve Halife Kâim-Biemrillâh bu evlilikle Tuğrul Bey döneminde gerginleşen ve daha sonra iyileşme yoluna giren ilişkileri pekiştirmeyi amaçlamış olması muhtemeldir. Bu evlilik süresince Selçuklu ve Abbâsî hanedanları arasında herhangi bir çatışma yaşanmaması ve iyi ilişkiler kurulması tarafların bu evlilikten beklediklerini elde ettiklerini göstermektedir.

3. Mâh-Melek Hatun

Halife Muktedî-Biemrillâh, Alparslan'ın kızı olan eşinin ölmesinden sonra Selçuklular'la sağlanmış olan iyi ilişkilerin sürdürülmesi için Melikşah ve Terken Hatun'un kızı Mâh-Melek Hatun'la evlendi. Bu evlilik 480'de (1087) Melikşah'ın Bağdat ziyareti sırasında gerçekleşti.¹⁶⁷ Muktedî-Biemrillâh böylece Selçuklular'la ikinci defa akrabalık bağı kurmuş oldu.

163 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 47; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 5-6.

164 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 76; Mevdûdî, *a.g.e.*, s. 250. Sultan Alparslan halife ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştıysa da iktidarı süresince halife ile hiç yüz yüze gelmemiştir (Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 369).

165 Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 13.

166 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 106-107; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 30-31, 34.

167 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 145-146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 73-74; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 267; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 157. Kitapçı,

Halife, Mâh-Melek Hatun'u istemek üzere veziri Fahrüddevele'yi 20 milyon değerinde, sultan ve devlet adamları için hazırlanan hil'atler ve armağanlar ile İsfahan'a gönderdi. Fahrüddevele, Melikşah ile Terken Hatun'un oğlu olan Melik Dâvud'un ölümü sebebiyle bir ay bekledikten sonra evlenme konusunu görüşmek için bizzat halife tarafından görevlendirilen Hâdim Muhtas ile birlikte konuyu Nizâmülmülk'e açtılar. Nizâmülmülk'ün,

“Evlenme konusunda bende kararlaştırılmış bir şey yok. Bu sebeple halifeye, kızın annesiyle bu işi görüşüp konuşacak birisini görevlendirip göndermesi hususunda bir mektup yazınız. Ama Dâvud'un ölümüyle ortaya çıkan bu üzücü durum, teselli ile son bulursa o takdirde her şey normale döner”

demesi üzerine Fahrüddevele,

“Bu evlenme hususunda, benim söyleyecek bir şeyim yok. Ancak bu hâdim, ‘bu evlenme işinin, ilk iş olarak herkesi ilgilendiren bir iş olduğunu’ bana söyledi. Esasında halife, beni sultanın eşi olan kızın annesi Terken Hatun’la görüşüp konuşmam için gönderdi, Hâdim Muhtas’ı da evlenme işinin yürütülmesi göreviyle gönderdi” dedi.

Bu sırada Fahrüddevele'nin yanında olan bir görevlinin de Nizâmülmülk'e,

“Biz, ancak bize yazılıp bildirildiği vakit öğrendik ki halife, bu evlenme işini sana bırakmış, bu sebeple neyi uygun görürsen onu yap!”

demesi üzerine Nizâmülmülk bu olayı sahiplenerek Fahrüddevele ile birlikte Terken Hatun'un yanına giderek ondan kızını halifeye istedi.

Terken Hatun onlara,

“Gazne ve Karahanlı hükümdarları kızımı oğullarına almak istiyorlar, buna karşılık da onların her biri, başlık olarak 400.000 altın

Sultan Melikşah'ın saltanat mücadelelerinde düştüğü olumsuz durumdan kurtulmak, rakipleri karşısında üstün duruma gelmek, Halife Muktedî'nin desteğini almak, kızı Mâh-Melek ile halifenin evliliğini istediğini ve bunun gerçekleşmesi için ilk önce Hârizm Başkadısı Nesevî'yi elçi olarak Bağdat'a gönderdiğini, bu girişimin olumsuzlukla sonuçlanması üzerine Nizâmiye Medresesi hocalarından Şîrâzî'nin Bağdat'a gönderildiği ve sağlanan iyi ilişkiler neticesinde Halife Muktedî'nin veziri Fahrüddevele'yi elçi olarak İsfahan'a gönderdiğini belirtmiştir (s. 116-121).

verecekler. Eğer halife, bu miktarı bana verirse, ben onu diğerlerine yeğlerim”

dedi. Bunun üzerine araya Nizâmülmülk ve Arslan Hatun girerek Terken Hatun’a,

“Halife ile evlenmesi kızınız için şeref ve iftihar vesilesi olacaktır. Sizin sözünü ettiğiniz sultan ve hükümdarların hepsi onun (halife) kulu ve hizmetçileridir, üstelik halifeden para istenmez”

diyerek bu evliliğin devlet için yararlı olacağı konusunda Terken Hatun’u ikna etmeyi başardılar. Böylece Terken Hatun 50.000 dinar süt hakkı, 100.000 dinar mehir verilmesi, halifenin kendi kızından başka bir karısı ve câriyesinin olmaması ve her geceyi kızının yanında geçirmesi şartlarıyla bu evliliğin yapılmasını kabul etti.

Bu şartların öne sürülmesinde Arslan Hatun’un Kāim-Biemrillāh ile evliliğinde yaşadığı sorunların etkili olduğu söylenebilir. Bunun üzerine Fahrüddeve, “Şimdi burada 10.000 altın takdim ediyoruz, 40.000 altını da Bağdat’tan göndereceğiz” demesine rağmen 10.000 altının tamamı verilemedi. Sultan Melikşah bu durumu öğrenince, “bütün miktarın Bağdat’tan gönderilmesine kadar ödemenin geri bırakılmasını” istedi. Bu sırada Terken Hatun,

“Eğer halife benim kızıma evlenmek suretiyle sahip olmak istiyorsa, halası, annesi, büyük annesi ve öteki yakınlarıyla halifelik ileri gelenlerini bana göndermesini istiyorum. Ben de Gazne, Semerkant, Horasan hatunlarıyla Selçuklu Devleti ileri gelenlerini toplayıp evlenme işinin onların huzurunda yapılmasını ve gelinle birlikte halifenin ve bizim durumlarımızı iyi bilen ve lâayık olan adamlarımızdan birisini gönderirim”

diyerek isteklerine yenilerini ekledi.¹⁶⁸

Bu evliliğin sultan tarafından da kabul edilmesi üzerine İsfahan’dan Bağdat’a dönen Fahrüddeve’yi burada oğlu Amîdüddeve, hâcipler ve halifeliliğin ileri gelen devlet adamları karşıladılar. Fahrüddeve hemen Bâbülhücre’ye giderek halifeye,

168 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 115; Bondârî, *a.g.e.*, s. 72-73; Sıbt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 47; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 251, 253; Mevdûdî, *a.g.e.*, s. 272-273; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 209. İbrahim Kafesoğlu, halife Mâh-Melek Hatun’u istediği zaman, Terken Hatun’u ikna edenlerden birinin de hadis âlimi Muşattab el-Fergânî olduğunu belirtmiştir (*Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* s. 183).

“Sultan Melikşah ve Vezir Nizâmülmülk’le buluşup görüştüğünü, onların kendisine hil’atler verip ihsanlarda bulunduklarını, ayrıca sultanın, kendisine 2000 altın verdiğini, Bağdat’ta oğlu Amîdûdevle’ye de aynı miktar altını vereceğini, bundan başka sultanın, bayraklar, davullar, altın işlemeli atlar ve ipekli giysiler verdiğini ve sultanın kendisine biz halifenin hizmetinde bulunuyoruz, bu sebeple onun, bizim verdiklerimizin karşılığını vermesi, esasen doğru olmaz. Vezir Ebû Şücâ’nın geri dönmesi için imkân vermesin, fakat onun, orduda kalması hususunda bir buyruk çıkarsın”

şeklindeki sözlerini aktardı.¹⁶⁹

Halife Muktedî-Biemrillâh, Mâh-Melek Hatun’u 474’te (1082) ailesinden istemiş olmasına rağmen bu evlilik, ancak hatunun 480’de (1087) Bağdat’a gitmesiyle gerçekleşebilmiştir. Aradan altı yıllık bir sürenin geçtiğini dikkate aldığımızda Mâh-Melek Hatun’un istendiğinde küçük yaşta olduğunu söylemek mümkündür.

Terken Hatun ve Melikşah 480’de (1087) kızları Mâh-Melek’in düğününü yapmak için Bağdat’a gittiler. Bu ziyaret Tuğrul Bey’den sonra Büyük Selçuklu sultanlarının Bağdat’a yaptıkları ilk ziyaret olması açısından da önem arzetmekteydi. Sultan şehrin girişinde hilâfet veziri Ebû Şücâ, hâdimler ve halifelik ileri gelenleri tarafından karşılandı. Halife, Melikşah için büyük bir şölen tertip etti.

Ebû Şücâ, sultana halifenin, “gelişine sevinip memnun olduğunu” belirten mektubunu takdim etti. Melikşah bunun üzerine halifeyi ululamak için iki dizi üzerine çöktüğü sırada vezir ona üzerinde değerli mücevher bulunan bir tesbih hediye etti ve halifeyi ululamak için “yeri öpmesini” işaret etti. Sultan daha sonra atına binerek sultan sarayına (dârülmemleke) gitti. Nizâmülmülk de şehirde aşayışı sağlamak için askerleri Bağdat’ın dışındaki Zâhir semtinde konaklattırdı.¹⁷⁰

169 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 47. Fahrüddeve ile birlikte Mâh-Melek Hatun’u istemekle görevlendirilen Hâdim Muhtas, Bağdat’a döndükten kısa bir süre sonra tekrar İsfahan’a gitti. Hâdimin gidişi halifenin çok ağrına gitti ve bu olayın sorumlusu olarak da Fahrüddeve’yi gördü.

170 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 70. Sultan Melikşah bu sırada Ebû Hanîfe, Ma’rûf-i Kerhî, Mûsâ b. Ca’fer’in mezarlarını ziyaret etti. Sultan ayrıca Kûfe’de bulunan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin’in türbelerini ziyaret ederek burada bulunanlara para dağıttı, surların yıkılan yerlerinin onarılmasını ve iki ırmağın sularından bu mescitlere su getirilmesini emretti.

Terken Hatun'u daha önceki isteği doğrultusunda halifenin annesi ve halası sultan sarayında ziyaret ettiler. Onlar için Dicle nehrinden saraya kadar özel otağlar kuruldu. Terken Hatun, halifenin annesi ve halasının yanına oturup yeri öptü ve kızı Mâh-Melek Hatun'u onlarla birlikte hilâfet sarayına gönderdi. Bu sırada Melikşah hilâfet sarayına 20.000 altın, 150 tane has ipekten yapılmış giysi ve bir at gönderdi. Melikşah'ın halifenin yanına gönderdiği Nizâmülmülk'ü de, hilâfet veziri Ebû Şücâ, hâdimler ve haslar, mumlar eşliğinde karşıladılar. Nizâmülmülk halifenin yanına girdince birkaç defa yeri öptü, halifenin elini öpmek isteyince kapalı bir kafes içerisinde bulunan halife elini çıkarınca öpüp gözlerine sürdü ve sultanın mektubunu ona takdim etti.¹⁷¹

Halife Muktedî-Biemrillâh, hâdimi Zafer'i gemi ile sultan sarayına gönderip sultanı hilâfet sarayına davet etti. Sultan Melikşah gemi vasıtasıyla hilâfet sarayına gitti ve burada halifenin önünde birkaç defa yeri öptü. Nizâmülmülk ise halifenin ön tarafında ortada bir yerde durarak oradaki emirlere Farsça, "Bu, müminlerin emîridir" dedirtti ve halifeye de, "Bu köleniz falan oğlu falan hâdimdir, ordusu vardır" vb. sözlerle orada hazır bulunan kırk emîri halifeye takdim etti.

Halifenin ön tarafında oturmakta olan Sultan Melikşah'ın dayısı Emîr Ay Tegin halifenin yanında iki rekât namaz kıldı. Bu sırada halifenin, "sultana bol bol hil'at verilmesini" emretmesi üzerine sultana hil'at giydirildi, taç, bilezikler, yakalık ve iki tarafına da iki kılıç takıldı. Sultan, halifenin önünde birkaç defa yeri öptükten sonra elini öpme isteğinde bulundu fakat halife buna müsaade etmedi ve sultana yüzüğünü verdi. Sultan bu yüzüğü öpüp gözlerine sürdü. Bu sırada hilâfet veziri Ebû Şücâ, sultana,

"Ey Celâlüddeve! Bu efendimiz müminlerin emîrini, Tanrı imamlıkla şereflendirip seçmiş ve ümmetin başına getirmiştir. Fakat o, şimdi, bu ilâhî emanetin maddî mevkîini sana vermiş bulunuyorlar. O, ayrıca sana, ulu Tanrı'nın ve senin düşmanlarına karşı olman için sana iki kılıç kuşattı"

demek suretiyle Halife Muktedî-Biemrillâh'ın Melikşah'ı "Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı" ilân ederek dünyevî yetkilerini ona bıraktığını bildirmiştir.¹⁷²

171 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 71.

172 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 73-74.

Sultan Melikşah,

“Ey yüce Allah’ın aziz halifelik ve şeref-i imamlık görevini seçmiş ve İslâm ümmetini kendisine teslim etmiş olduğu efendimiz! Bana bu yüce emaneti tevdi ettiniz. Allah’ın düşmanlarını kahretmem için bana iki kılıç verdiniz. Artık bundan sonra düşmanlarınıza boyun eğdireceğimden emin olunuz! Size bağlananlarla, İslâm dininin yücelmesi için hizmet edeceğime inanınız. Hükümdarlığım altındaki ülkelerde hiçbir kimse bir başkasının hakkını çignemeye gücü yetmeyecektir. Hiçbir güç başka inançta olanları ezemeyecektir. Bize bağlananlara iyilik yarasır. Allah’ın bereketi sizlerin üzerinize olsun, hepimizin üzerine olsun”

diyerek kendisine tevdi edilen bu görevi en iyi şekilde yerine getireceğini belirtti.¹⁷³

Sultan Melikşah, Selçuklu Devleti ile Abbâsî hilâfeti arasındaki ilişkilerde yeni bir döneme kapı aralandığı bugünde, önünde üç bayrak olduğu halde toplantı salonundan etrafına altın ve gümüş saçarak çıktı ve sultan sarayına döndü.

Mâh-Melek Hatun’un çeyizi İsfahan’dan önce sultan sarayına götürüldü; sonra hatun hilâfet sarayına giderken de çeyiz 130 deve ve 74 katırla oraya taşındı. Develerin üzerleri Rum ipeği, katırların ise çeşitli mülkî ipeklerle örtülmüştü. Boyunlarında altından ve gümüşten çanlar ve gerdanlıklar vardı. Yüklerin çoğu altından ve gümüşten oluşmaktaydı. Develerin üzerinde üç tane mahfe ve katırların üzerinde ise içerisinde paha biçilemez ziynet eşyası, elbise ve mücevherat bulunmaktaydı. Katırların takımları çeşitli mücevherlerle süslenmiş, ayrıca altın eğerli otuz üç cins at ve üzerinde pek çok altın bulunan büyük bir beşik vardı.

Selçuklu düğün alayının önünde Sa’düddeve Gevherâyin, Emîr Porsuk, diğer emîrler ve askerler bulunmaktaydı. Halk bunların üzerine altın ve gümüş paralar saçtı. Halife daha sonra veziri Ebû Şücâ ve hâdimi Zafer’i Mâh-Melek Hatun’u hilâfet sarayına götürmek için özel olarak yapılmış mahfe ile birlikte Terken Hatun’un yanına gönderdi.

Vezir Ebû Şücâ, Terken Hatun’a halifenin söylediği, “Allah emanetleri ehline teslim etmenizi emrediyor” âyetini ilerek Mâh-Melek Hatun’un hilâfet sarayına nakledilmesini istedi. Bunun üzerine

173 Kitapçı, *a.g.e.*, s.137.

Terken Hatun, Nizâmülmülk, Selçuklu devlet adamları ve eşlerinin yanlarında fener ve meşaleler eşliğinde daha önce Bağdat'ta benzeri görülmemiş bir törenle Mâh-Melek Hatun'u üzeri örtülü çok sayıda altın ve gümüşle süslemiş bir mahfe içerisinde göz kamaştırıcı bineklere binmiş olan 200 Türk cârîyesinin eşliğinde hilâfet sarayına uğurladı.

Mâh-Melek Hatun burada halife ile gerdeğe girdi (Safer 480 / Mayıs 1087). Halife ertesi gün 40.000 batman şekerin harcadığı bir ziyafet düzenledi ve ziyafete katılan bütün emîr ve ordu içerisinde itibarlı konumda olan askerlere, Terken Hatun ve diğer bütün hatunlara ve evliliğinde emeği geçen devlet adamlarına hil'atler verip hediyeler dağıttı.¹⁷⁴ Sultan Melikşah kızını hilâfet sarayına gönderdikten sonra ava çıkıp üç gününü avda geçirdi. Sultan daha sonra Nizâmülmülk'le birlikte İsfahan'a döndü. Halifenin veziri Ebû Şücâ, onları Nehrevan'a kadar uğurladı.¹⁷⁵ Sultan akrabalık bağı ile sağlanan iyi ilişkiler sonrasında halifeye haber gönderip kendisinden sonra oğlu Ahmed adına hutbe okutulmasını istedi. Bu istek kabul edilerek Veliaht Ahmed'in de adı hutbelerde okundu, hutbeyi okuyan hatiplerin üzerine altın saçıldı.¹⁷⁶

Mâh-Melek Hatun bu evliliğinden 480'de (1088) bir çocuk dünyaya getirdi. Bu sebeple şehir süslenip eğlenceler tertip edildi.¹⁷⁷ Halife 481'de (1088-89) muhtemelen etkinliklerinden rahatsız olduğu için Mâh-Melek Hatun'la birlikte gelen Türkler'i hilâfet sarayından çıkarttı.¹⁷⁸ Bu hoşnutsuzluk tarafların evliliğine de

174 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 145-146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 74; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 267; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 157-158. Kızı Mâh-Melek'in Halife Muktedî ile evliliğinin geçikmesinden rahatsız olan Terken Hatun, Musul seferi sonrasında Melikşah'tan Bağdat'a gidilmesi isteyerek evliliğin gerçekleşme tarihinin daha sonraya bırakılmasını önledi. Hatun ayrıca Musul'dan İsfahan'a bir görevliyi göndererek çeyizin Bağdat'a gönderilmesini de sağladı. Mîrhând, Mâh-Melek Hatun'un İslâm'ın doğuşundan bu zamana kadar görülmemiş çeyiz ve ziynetle Bağdat'a geldiğini belirtmiştir (s. 124).

175 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 146; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 74; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 158.

176 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 146; İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 74

177 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 147; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 267; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, s. 158.

178 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 149; Mâh-Melek Hatun ile birlikte gelen Türkler'den biri hizmetçiden bir meyve almıştı. Fiyat konusunda aralarında çıkan münakaşa kavgaya dönüştü ve halk ile Türkler arasında gerginlik yaşanmasına

yansıdı ve halife hatundan yüz çevirdi. Bunda Mâh-Melek Hatun'un bir erkek çocuk dünyaya getirmesiyle Abbâsî hilâfetine Selçuklu hanedanına geçme tehlikesinin oluşmasının da etkili olması muhtemeldir. Bunun üzerine Mâh-Melek olanları babasına anlatarak kocasından şikâyetçi oldu.

Sultan hemen hâdimi Savab'ı göndererek halifeden kızının yanına gönderilmesini istedi ve hatun böylece halifenin istemesine rağmen Rebûlevvel 482'de (Mayıs-Haziran 1089) oğlu Câfer ile birlikte Sa'düddevele Gevherâyin ve hilâfet sarayının ileri gelenlerinin eşliğinde Bağdat'tan ayrıldı. Hilâfet veziri Ebû Şücâ, Mâh-Melek Hatun'u Nehrevan'a kadar uğurladı. Hatun İsfahan'a gidişinden kısa bir süre sonra da çiçek hastalığından yirmili yaşlarında vefat etti (Zilkade 482 / Ocak 1090). Bunun üzerine halife, Sultan Melikşah ile ilişkilerinin bozulmasını önlemek amacıyla sultanın üzüntüsünü paylaşmak için İsfahan'a tâziye için elçiler gönderdi ve Vezir Ebû Şücâ tâziyeleri kabul etmek için bir hafta hilâfet sarayında oturdu.¹⁷⁹

Sultan Melikşah ile Halife Muktedî-Biemrillâh arasında evlilikle kurulan iyi ilişkiler, Mâh-Melek Hatun'un kocasından şikâyet ederek babasının yanına dönmesiyle bozulma sürecine girdi ve Melikşah halifeden bunun sorumlusu olarak gördüğü veziri Ebû Şücâ'nın azledilmesini istedi. Ancak Muktedî-Biemrillâh, istememesine rağmen onun bu isteğini yerine getirmek zorunda kaldı ve ilişkileri düzeltmek maksadıyla vezirliğine sultanın yanında bulunan Amîdüdevle b. Cüheyr'i tayin etti (Zilhicce 484 / Ocak-Şubat1092).¹⁸⁰

Melikşah 484'te (1091) beraberinde Nizâmülmülk ve torunu Câfer olduğu halde ikinci defa Bağdat'a gitti. Sultan torunu Câfer'i halifenin veliahdı ilân ettirme girişimlerinin sonuç vermemesi

sebeptir. Halife bu olayı gerekçe göstererek Türkler'in saraydan çıkarılmalarını emretti ve yatsı vaktinde bir saat içinde ve çok fena bir şekilde saraydan çıkarıldılar.

179 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 157; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 271-272; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 160-161; Mevdûdî, *a.g.e.*, s. 275; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 147. Râvendî, Câfer'in annesi Mâh-Melek'in Melikşah'ın kız kardeşi olduğunu, annesinin ölümünden sonra Câfer'in Terken Hatun tarafından yetiştirildiğini ve kendisine hatun tarafından babası Halife Muktedî hayatta olduğu halde emîrî'l-müminîn dendiğini belirtmiştir (s. 137).

180 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 165-166; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 275.

üzerine Bağdat'tan ayrılıp tekrar İsfahan'a döndü.¹⁸¹ Sultan Melikşah 484'te (1092) Bağdat'a üçüncü ve son defa gitti ve burada çok iyi karşılanıp onuruna büyük şenlikler düzenlendi. Bunun Halife Muktedî-Biemrillâh'ın Mâh-Melek Hatun'un babasının yanına gitmesiyle Selçuklular'la bozulan ilişkileri düzeltmek için yaptığı son girişim olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Melikşah torunu Câfer'in halife olmasını sağlayacak fırsatı çok iyi değerlendirerek Muktedî-Biemrillâh'tan oğlu Câfer'i veliahdı yapmasını tekrar istedi. O, bunu Selçuklular'ın halifeliği ele geçirecekleri gerekçesiyle kabul etmeyince, Sultan Melikşah, Muktedî'den, Bağdat'ı terketmesini istedi. Ancak Sultan Melikşah, halifeye şehri terketmesi için verdiği süre dolmadan yediği av etinden dolayı ateşli humma hastalığına yakalanarak vefat etti (16 Şevval 485 / 19 Kasım 1092).¹⁸²

Sultan Melikşah'ın kızının ölümünden sonra Abbâsî halifeliğinin yönetimini torunu Câfer'i halife yapmak suretiyle ele geçirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. İsfahan'da Bâzâr-ı Leşker denilen yerde hilâfet binası yapmaları ve Câfer'e babası hayatta olduğu halde "emîrül-mü'minîn" denilmesi¹⁸³ bunun en açık delilleridir. Melikşah Bağdat'a gittiğinde Selçuklu devlet adamlarının burada kalmak için kendilerine konutlar yaptırmaları¹⁸⁴ ve halifeyi

181 Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 162-164.

182 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 186-187; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 187; Abûl-Farac, *a.g.e.*, s. 334; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 277; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 164-165; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 207. Kaynaklarda Melikşah'ın ölümü hakkında şu tespitler yapılmaktadır. İbnü'l-Esir, "Sultan av eti yiyip hummaya yakalandı ve kan aldırdı. Fakat yeteri kadar kan alınamadı ve hastalığı ağırlaştı. Hastalığı ateşli hummâ idi. 15 Şevval Cuma gecesi vefat etti", Ahmed b. Mahmûd, "Halife Bağdat'tan göçmek için hazırlık görür iken, Sultan Melikşah hastalanıp, birkaç gün sonra vefat etti", Urfalı Mateos, "Melikşah, Bağdat şehri içinde Semerkant sultanının kızı olan karısı tarafından ihanetle öldürülmüştür. O, bu muhterem zata zehir içirdi ve bu en büyük hükümdarın canına kıydı", Ebû'l-Ferec, "Sultan halifenin karısı olan kızından doğan çocuğun veliaht ilân olunmasını ve hilâfete geçmesini istediği için halife ile arası açıldı. Halife sultanın talebini reddedince sultan da ona 'Öyle ise Bağdat'tan çık, git' tarzında bir haber gönderdi ve halife şu cevabı verdi: 'Emrinizi yerine getireceğim, yalnız yolculuğa hazırlanma için on gün mühlet veriniz' dokuzuncu gün sultan şiddetli ve yakıcı bir hummaya tutularak ölmüştür. Denildiğine göre kölesi Hudrik ona zehir içirmişti", İbrahim Kafesoğlu ise Melikşah'ın ölümünden Nizâmülmülk'ün adamlarının, Halife Muktedî veya Terken Hatun'un sorumlu olabileceği ile ilgili tespitlerde bulunmuştur (*Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 208).

183 Râvendî, *a.g.e.*, s. 137.

184 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 174; Ocak, *a.g.e.*, s. 380.

Bağdat'tan göndermek istemesi Selçuklular'ın Bağdat'ta kalıcı olmayı düşündüklerini göstermektedir. Ancak onların bu niyeti sultanın ölümüyle sekteye uğramış ve Melikşah'tan sonra oğulları arasında yaşanan taht mücadelesinde Terken Hatun'un oğlu Mahmud adına hutbe okutulması karşılığında Câfer'i babası Muktedî-Biemrillâh'ın yanına göndermesi¹⁸⁵ ve bir yıl sonra da 486'da (1093) Câfer'in ölmesiyle de uygulanma imkânı bulamamıştır.¹⁸⁶

Sultan Melikşah ve Halife Muktedî-Biemrillâh bu evlilikle aralarında daha önce tesis edilen iyi ilişkilerin sürdürülmesini amaçlamış olmaları muhtemeldir. Ancak Muktedî-Biemrillâh'ın siyâsî bağımsızlığını kazanmak istemesi ve Melikşah'ın buna karşı çıkarak kendi torunu Câfer'i halife yapmak istemesi sebebiyle taraflar arasındaki ilişkiler bozuldu. Bu evlilikten tarafların beklentilerine cevap bulamadıkları anlaşılmaktadır.

4. Seyyide Hatun

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünün ardından uzun yıllar devam eden taht mücadelelerinden galip çıkan Muhammed Tapar ile iyi ilişkilerini geliştirmek isteyen Halife Müstazhir-Billâh, Melikşah'ın kızı ve aynı zamanda Muhammed Tapar'ın kız kardeşi Seyyide Hatun'la evlendi. Bu evlilik Şâban 502'de (Mart-Nisan 1109) İsfahan'da nikâhın kıyılmasıyla gerçekleşti.¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr taraflar arasında akrabalık bağının kurulmasını isteyen kişinin Kadı Ebü'l-Alâ Saîd b. Muhammed olduğunu belirtirken onun Muhammed Tapar'ın mı yoksa Müstazhir'in mi adına hareket ettiği hakkında bilgi vermemiştir. Nikâhta halifenin vekilliğini Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Ahmed b. Nizâmülmülk yaptı.¹⁸⁸ Halife Seyyide Hatun'a mehir olarak 100.000 dinar verdi. Kadı Ebü'l-Alâ Saîd tarafından nikâhın kıyılmasından sonra davetlilerin üzerine altınlar ve mücevherler saçıldı, büyük şenlikler düzenlendi ve ziyafetler verildi.¹⁸⁹

185 Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 17.

186 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 194; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 287.

187 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 376; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 327. Kitapçı, Seyyide'nin anesinin Melikşah'ın eşi Seferiye Hatun olduğunu ve dolayısıyla onun Muhammed Tapar ile Sencer'in öz kardeşi olduğunu belirtmiştir (s. 199).

188 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 376.

189 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 376-377; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 327.

Seyyide Hatun halife ile nikâhı kıyıldıktan iki yıl sonra Ramazan 504'te (Mart-Nisan 1111) İsfahan'dan Bağdat'a kadar kendisine refakat etmek amacıyla gönderilen Ebû Saîd el-Herevî ile birlikte gitti. O, ilk önce kardeşi Muhammed Tapar'ın sarayına kaldı ve ramazan ayının 10. gecesinde beraberinde getirdiği 162 deve ve 27 katra yüklü çeyizle birlikte devlet adamlarının refakatinde hilâfet sarayına götürüldü. Seyyide Hatun'un Bağdat'a gidişi sebebiyle şehir süslendi, görülmemiş şenlikler tertip edildi¹⁹⁰ ve ayrıca evlilikte emeği geçen devlet adamlarına hil'atler verilip hediyeler dağıtıldı.

Seyyide Hatun'un 505'te (1111) halifeden bir erkek çocuğu oldu. Bunun için şehirde günlerce süren kutlamalar yapıldı, ayrıca hilâfet veziri, sarayın Firdevs Kapısı'nda oturarak halife adına tebrikleri kabul etti. Ancak halifenin diğer eşinden olan bir oğlunun vefat etmesiyle halife sevinç ve hüznü bir arada yaşadı.¹⁹¹

Seyyide Hatun'un kendinden önce Abbâsî halifeleriyle evlenen Selçuklu hatunlarına nazaran çok daha mutlu bir evlilik hayatı yaşadı. Müstazhir-Billâh eşi Seyyide Hatun için sarayının içerisinde bir köşk yaptırdı ve hatun hizmetinde olan Türkler'le bu köşkte ikamet etmeye başladı.¹⁹² Böylece daha önceki evliliklerde meydana gelen hatunun hizmetinde olan Türkler'le hilâfet sarayı görevlileri arasında yaşanması muhtemel çatışmanın da önüne geçildi.

Seyyide Hatun da kendinden önceki Selçuklu hatunları gibi âlimlere ihsanlarda bulundu ve önemli hayır faaliyetleri yaptı. Seyyide Hatun imar ettiği ribatların ve imaretlerin uzun yıllar ayakta kalması için bu müesseselere gelir getirecek mülkler vakfetti.¹⁹³ Seyyide Hatun'un, kardeşi Muhammed Tapar'ın Bağdat ziyaretleri sırasında sık sık onunla görüştüğünü ve Halife Müstazhir-Billâh'ın

190 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 387; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 330; Hüseyinî, Seyyide Hatun'un Bağdat'a emsali görülmemiş servet, sâ mân ve kimse tarafından işitilmeyen hesapsız köleler, câriyeler, hadımlar ve yiyecek içeceklerle birlikte düğün için geldiğini belirtmiştir (s. 57).

191 İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 332. Kitapçı, Seyyide Hatun'un halifeden bir çocuk dünyaya getirmesiyle ümmüvelet olma şerefine nâil olduğunu belirtmiştir (s. 204). Ancak Seyyide Hatun'un annesi Melikşah'tan çocuk dünyaya getirerek ümmüvelet statüsünü zaten kazandığı için Seyyide Hatun'un hür bir çocuktan hiçbir farkı yoktur. Bu durumda Seyyide Hatun câriye olarak değerlendirilemez.

192 Kitapçı, *a.g.e.*, s. 203.

193 Kitapçı, *a.g.e.*, s. 204.

16 Rebîulâhîr 512'de (6 Ağustos 1118) ölümünden¹⁹⁴ sonra ise İsfahan'a döndüğünü söyleyebiliriz.

Muhammed Tapar ile Halife Müstazhir-Billâh arasında daha önce sağlanan iyi ilişkiler evlilik sonrasında da devam etti, taraflar arasında iktidarları süresince bir çatışma yaşanmadı, Haçlılar'a ve Bâtınîler'e karşı birlikte mücadele edildi.¹⁹⁵ Muhammed Tapar düğünden sonra 506 (1112-1113) ve 509 (1115) yıllarında iki defa Bağdat'ı ziyaret etti.¹⁹⁶ Muhammed Tapar'ın 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) tarihinde ölümünden sonra, halife sultanın kendisinden sonra yerine geçmesini istediği oğlu Mahmud adına hutbe okuttu.¹⁹⁷ Bu durum halife ile Muhammed Tapar arasındaki iyi ilişkilerin bir yansıması olarak kabul edebiliriz.

Muhammed Tapar ve Halife Müstazhir-Billâh bu evlilikle aralarında tesis edilen iyi ilişkilerin devamını sağlamayı amaçlamış olmaları muhtemeldir. Onların iktidarlarında herhangi bir çatışma yaşanmaması ve iyi ilişkilerin sürdürülmesi, evlilikten belediklerini elde ettiklerini göstermektedir.

5. Emîre Hatun

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından oğulları arasında Irak Selçukluları Devleti tahtına hâkim olma mücadelelerinin yaşandığı bir dönemde, Abbâsîler'in Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklular'a devrettikleri dünyevî yetkilerini yeniden kullanmak isteyen Halife Müstersîd-Billâh, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in desteğini elde etmek için onun kızı Emîre Hatun'la evlendi.¹⁹⁸ Halife 518'de (1124) Kadı Ebû Sa'd el-Herevî'yi Sencer'e göndererek kızı Emîre Hatun'u istedi ve sultanın bu isteği kabul etmesi üzerine nikâh akdi gerçekleştirildi. Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen nikâh akdinden sonra Abbâsî hanedan üyeleriyle yapılan diğer evliliklerde olduğu gibi davetlilerin üzerine mücevherler saçıldığını, büyük şenlikler düzenlenip ziyafetler verildiğini söyleyebiliriz.

194 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 425.

195 Abdülkerim Özaydın, "Müstazhir-Billâh", *DİA*, XXXII, 127-128.

196 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 393,408.

197 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 424.

198 İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 365; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 211. Kitapçı Sencer'in kızının adının Emîre Hatun olduğunu belirtmiştir.

Emîre Hatun halifenin 518'de (1124) Merv'e kendisine refakat etmek amacıyla gönderdiği İbnü'l-Enbârî ile birlikte Bağdat'a gitti. Emîre Hatun'un Selçuklu Devleti'nin itibarına uygun görkemli bir çeyizle birlikte devlet adamlarının refakatinde halifenin kendisi için yaptırdığı Dicle nehrinin kıyısında sekiz köşeli saraya¹⁹⁹ götürüldü, hatunun gelişi sebebiyle şehir süslendi, şenlikler tertip edildi, ayrıca evlilikte emeği geçen devlet adamlarına hil'atler verilip hediyeler dağıtıldı.

Emîre Hatun'un evlilik hayatı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak onun, halifenin Selçuklular aleyhindeki faaliyetleri hakkında babasına haber ulaştırdığını ve Selçuklular'la Abbâsîler arasındaki anlaşmazlıkların evliliğine olumsuz yansıdığını söylemek mümkündür. Ancak Kitapçı, Müsterşid-Billâh ile Emîre Hatun'un evliliklerinin mutlu bir şekilde sürdüğünü, bu evlilikten Ebû Ca'fer el-Mansûr ile Ebû Bekir isimli iki çocuğunun dünyaya geldiğini, daha sonra Ebû Ca'fer'in babasının ölümünün ardından Râşid-Billâh lakabıyla halife olduğunu ve ayrıca Emîre Hatun'un Halife Muktefi'nin iktidarında vefat ettiğini belirtmektedir.²⁰⁰ Özaydın ise Halife Râşid-Billâh'ın annesinin Huşf isimli bir câriye olduğunu ifade etmekte²⁰¹, dolayısıyla Râşid-Billâh'ın Müsterşid-Billâh ile Emîre Hatun'un evliliğinden dünyaya gelmediğini söyleyebiliriz.

Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Tuğrul ve Mezyedî Emîri Dübeys'in Bağdat'ı ve Irak Selçuklu tahtını ele geçirmek için yaptıkları girişimi Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, Müsterşid-Billâh ile iş birliği yaparak önledi. Bu süreçte Irak'ta halifenin güçlenmesi, Tuğrul ve Dübeys'in Sencer'in yanına giderek onu halife ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmud aleyhine kışkırtmaları,²⁰² Sencer'in damadı Müsterşid-Billâh'a karşı soğuk davranmasına sebep oldu (519/1125). Bunun üzerine Sencer önce yeğeni Mahmud'a bir mektup yazarak halifeye karşı tutumunu sertleştirmesini isteyince,²⁰³ Mahmud halife ile iş birliğini bozarak ona karşı mücadeleye girişti.

Sencer daha sonra yine Mahmud'un halife ile iş birliği yaptığı haberleri üzerine Horasan'dan Rey'e giderek damadı Mahmud'dan

199 İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 364.

200 Kitapçı, *a.g.e.*, s. 212,214.

201 Abdülkerim Özaydın, "Râşid Billâh", *DİA*, XXXIV, 465.

202 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 495-497.

203 Kayhan, *a.g.e.*, s. 68.

halife ile olan ilişkileri hakkında bilgi aldı (522/1128). Bunun sonucunda Sencer burada halife ile husumeti olan Dübey's'i, topraklarının kendisine iade edilmesi şartıyla Mahmud'un yanına vererek halifenin bölgedeki siyasî faaliyetlerini engellemeyi, aynı zamanda halife ile Mahmud'un arasını açarak, onların kendisine karşı birlikte hareket etmelerini önleyerek bölgedeki hâkimiyetini korumayı amaçladı.²⁰⁴

Sultan Mahmud'un 15 Şevval 525'te (10 Eylül 1131) ölümünden sonra, Irak'ta hâkimiyet kurmayı amaçlayan Melik Dâvud ve Mesud halifeden hutbenin kendi adlarına okutulmasını istedikler. Halife bu konuda kendisinin karar veremeyeceğini, kararın Sencer'e ait olduğunu söyleyerek onları geri çevirdi. Ancak Müsterşid-Billâh, daha sonra Sencer'den hutbenin kendi adına okutulmasını ve Irak'ın hâkimiyetinin kendisine verilmesini istedi. Halifenin bu şekilde davranmasından hoşlanmayan Sencer, halife ile bölgede çıkarlarını zedeleyen bazı kişileri cezalandırmak için Rey'e gitti.²⁰⁵

Mesud bunun üzerine halifeye, amcası Sencer'i Irak'tan çıkarmak için birlikte hareket etmeyi önerdi. Bu teklifin halife tarafından kabul edilmesi üzerine Irak'ta Sultan Sencer adına okunan hutbelere son verildi (Cemâziyelevvel 526 / Mart-Nisan 1132). Taraflar arasında gelişen bu olayların ardından Sencer, Mesud ile halifenin kuvvetlerinin birleşmesine fırsat vermeden Mesud'un üzerine yürüyerek onu mağlûp etti. Sencer daha sonra onu affederek Gence'ye gönderdi ve kendisiyle birlikte hareket eden yeğeni Melik Tuğrul'u da Irak Selçukluları tahtına çıkardı.²⁰⁶

Bunun ardından Sultan Sencer halifenin bölgedeki hâkimiyetini kırmak için İmâdüddin Zengî ile Dübey's'e halifenin topraklarını istilâ etmelerini emretti. Fakat onların halife ile yaptıkları mücadele sonucunda mağlûp olduklarını göz önünde bulundursak, sultanın bu isteğinin gerçekleşmediğini söylemek mümkündür.²⁰⁷

Halife Müsterşid-Billâh Irak'ta kendi otoritesini arttırmak için elinden gelen gayreti gösterdi. Irak Selçuklu hanedan üyelerinin

204 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 515.

205 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 531-532.

206 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 533-534.

207 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 535.

kendi arasındaki taht mücadelelerini çıkarları doğrultusunda kullandı. Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un bölgedeki hâkimiyetini tanımayan Melik Dâvud ve Mesud'un Bağdat'a gitmeleri üzerine halife onlara destek verdi. Müsterşid-Billâh önce Mesud, sonra da Dâvud adına hutbe okuttu ve onlara asker yardımında bulunmayı da taahhüt etti (527 / 1133).²⁰⁸

Halife Müsterşid, bölgedeki siyasî gücünü arttırdıktan sonra Selçuklu emîrlerinden Barankuş Bâzdâr, Kızıl Âhûr, Hemedan Valisi Sungur b. Humâr Tegin, Abdurrahman b. Togayürek'in Sultan Mesud'a karşı kendi yanında yer almaları üzerine, Sultan Mesud ile savaşmaya karar verdi. Taraflar arasında yapılan savaşta halife mağlûp oldu ve esir düştü (Ramazan 529 / Haziran-Temmuz 1138). Sultan Mesud halifenin para ödemesi, bir daha asker toplaması ve sarayın dışına çıkmaması şartlarıyla halifeyi serbest bırakmayı kabul etti. Sencer damadı Müsterşid-Billâh'ın esir düştüğü haberini alınca hemen yeğeni Mesud'a bir mektup göndererek halifenin serbest bırakılarak Bağdat'a gönderilmesini istedi. Halife Müsterşid-Billâh Bağdat'a dönmek için hazırlıklar yaptığı bir sırada Sencer'in elçisinin Mesud'un yanına gelmesi ve halifenin korumasız kalması sebebiyle oluşan boşluktan yararlanan Bâtıniler tarafından öldürüldü ve Merâğa şehrindeki Ahmedek Medresesi'nde defnedildi (17 Zilkade 529 / 29 Ağustos 1135).²⁰⁹

Sultan Sencer ve Müsterşid-Billâh bu evlilikle iyi ilişkiler kurmayı istedi. Ancak sultan bununla halifenin kendisine olan siyasî bağlılığının sürmesini, halife ise Irak bölgesinin hâkimiyetinin kendisine bırakılmasını amaçlıyordu. Halifenin siyasî bağımsızlığını kazanmak için girişimlerde bulunmasından sonra Sencer'in buna karşı damadı Mahmud ile tavır alması sebebiyle tarafların bu evlilikten bekledikleri sonucu elde edemediklerini söyleyebiliriz.

6. Fâtıma Hatun

Müsterşid-Billâh öldürülünce yerine geçen Râşid-Billâh da selefinin uygulamaya çalıştığı Abbâsî halifelığının siyasî otoritesini yeniden tesis etme politikasını devam ettirdi. Ancak onun bu tutumundan rahatsız olan Irak Seçluklu Sultanı Mesud Bağdat'a girerek Râşid-Billâh'ı halifelikten azletti, Muktefî-Liemrillâh'ı

208 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 540.

209 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 33-35.

kendisi aleyhine faaliyette bulunmaması ve dünyevî yetkileri kullanmaması şartıyla Halife Râşid-Billâh'ın yerine getirdi.²¹⁰

Muktefi-Liemrillâh göreve gelmesinden kısa bir zaman sonra Muhammed Tapar'ın kızı ve aynı zamanda Mesud'un kız kardeşi Fâtıma Hatun'la evlendi, Selçuklular'la akrabalık bağı kurarak ilişkileri geliştirmek istedi.²¹¹ Bu evlilik 531'de (1136-1137) Bağdat'ta nikâhın kıyılmasıyla gerçekleştirildi. Törende halifenin vekili, veziri Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî, sultanın vekili ise veziri Kemâl ed-Dergezîni oldu. Sultan Mesud, devlet adamları, vezirler ve ümerâ nikâhta hazır bulundu. Halifenin hatuna 100.000 dinar mehir vermesi kararlaştırıldı. Törende Türk geleneklerine uygun olarak davetlilerin üzerine para, mücevher ve altın saçıldı, devlet adamlarına hil'atler verilip ziyafet sofraları kuruldu.²¹²

Fâtıma Hatun nikâhın kıyılmasından üç sene sonra Cemâziyelâhîr 534'te (Ocak-Şubat 1140) Sultan Mesud ile birlikte Bağdat'a gitti. Hatun sultan sarayından üzerinde değerli taşlar bulunan gösterişli bir elbise olduğu halde devlet adamları ve sultanın iki eşinin refakatinde Selçuklu hanedanının ihtişamına yakışan ve içerisinde som altından yapılmış bir beşik olan çeyizi ile birlikte hilâfet sarayına muhteşem bir törenle götürüldü. Fâtıma Hatun'un gelişi sebebiyle günlerce süren kutlamalar yapıldı ve şehrin kapıları birkaç gün kapatıldı.²¹³

Evlilikten sonra taraflar arasında pek çok gerginlik yaşandı. Bunlardan ilki Sultan Mesud'un veziri Ebü'l-Berekât b. Müslim'in halifenin hazine nâzırı İbn Talha'yı tutuklatmasıdır. Vezir onun serbest bırakılması için halifeden 100.000 dinar kurtuluş akçesi istedi, ancak halife yapılan teklifi kabul etmemesi üzerine

210 Abdülkerim Özaydın, "Muktefi-Liemrillâh", *DİA*, XXXI, 145. Sultan Sencer, halife olmasında etkin rol oynadığı Muktefi-Liemrillâh ile sağlanan iyi ilişkileri geliştirmek için Müsterşid-Billâh'tan aldığı Peygamber efendimizin hırkası ve asâsını Muktefi-Liemrillâh'a iade etti (İbnü'l-Esir, XI, 77).

211 İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısımı)*, çev. A. Savran, Erzurum 1992, s. 68-69; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 51.

212 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 51; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 220.

213 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 76. Kitapçı nikâhın yapılmasından sonra düğün için üç sene beklenilmesinin sebebini Fâtıma Hatun'un nikâh akdi yapıldığında küçük yaşta olmasının göstermektedir (s. 219). Ancak Fâtıma Hatun'un babası olan Muhammed Tapar'ın 511'de (1118) öldüğünü dikkate aldığımızda Fâtıma Hatun'un nikâh akdinin yapıldığı tarihte küçük yaşta olmadığı söyleyebiliriz.

vezir istediği paranın 10.000 dinarını halktan vergi yoluyla topladı ve bu halkta memnuniyetsizlik yaratarak şehirde kargaşaya sebep oldu (531 / 1136-1137).²¹⁴

Halife Muktefi-Liemrillâh, Sultan Mesud'un tayin ettiği veziri Şerefeddin Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî'yi emirlerini dinlemediği ve Selçuklular'ın çıkarına uygun hareket ettiği gerekçesiyle görevinden aldı. Zeynebî bunun üzerine sultan sarayına giderek oraya sığındı (534/1139-1140). Halifenin geri gelmesi yönünde yaptığı bütün çağrılara rağmen o, iki yıl burada kaldı. Sultan Mesud'un Muktefi-Liemrillâh'a vezirin azledilmesi için izin vermesi üzerine onun yerine Sedîdüddeve b. Enbârî nâip olarak atandı.²¹⁵ Sultan Mesud'un Zeynebî'nin affedilmesi için halifeye ricada bulunması üzerine, onun bağışlanarak evine dönmesine izin verildi (Rebiülevvel 536 / Ekim-Kasım 1141).²¹⁶

Halifenin yakın adamlarından ve aynı zamanda Mesud'un sarayında yetişen emirlerden Turşek'in Sultan Mesud tarafından tutuklanması üzerine Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinde yeni bir gerginlik yaşandı. Sultan Mesud gerginliğin büyümesine fırsat vermeden Turşek'i serbest bırakarak halife ile ilişkileri iyileştirme yoluna gitti (537/1142-1143).²¹⁷

Sultan Mesud, Receb 541 (Aralık 1146) tarihinde Bağdat'ta bir darphane kurmasından sonra Halife el-Muktefi'nin burada görev yapan birini tutuklaması üzerine taraflar arasındaki ilişkiler tekrar gerginleşti. Mesud, halifenin yaptığına misilleme olarak Bağdat şahnesine halifenin adamlarını tutuklattı ve adamının bırakılması şartıyla onların serbest kalacaklarını halifeye bildirdi (Şâban 541/Ocak 1147). Ancak halife kendisine yapılan davranışı protesto ederek tutukladığı adamı serbest bırakmadı ve Bağdat'taki camileri üç gün boyunca kapalı tuttu. Sultan Mesud, halife ile ilişkilerinin bozularak siyasî bir buhranın oluşmasını istemediği için dileğinden vazgeçerek halifenin adamlarını serbest bıraktı (25 Şaban 541/30 Ocak 1147).²¹⁸

Halife Muktefi-Liemrillâh ile evliliğinden bir kız çocuğu dünyaya getiren Fâtıma Hatun'un kaynaklarda okuma yazmayı seven,

214 Kayhan, *a.g.e.*, s. 159.

215 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 75.

216 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 86.

217 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 89.

218 İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 406; Kayhan, *a.g.e.*, s. 160.

tedbirli ve doğru karar veren bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmektedir.²¹⁹ Evlilik hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Fâtıma Hatun'un, kardeşiyle sık sık görüştüğünü ve Mesud ile Muktefi-Liemrillâh arasında yaşanan mücadelelerden evliliğinin olumsuz yönde etkilendiğini söyleyebiliriz.

Fâtıma Hatun 542'de (1147-1148) evliliğinin sekizinci yılında genç yaşta Bağdat'ta vefat etti, cenaze namazı Bağdat başkadısı tarafından kıldırıldıktan sonra Fâtıma Hatun hilâfet mensuplarının gömüldüğü Rusâfe Mezarlığı'na defnedildi.²²⁰ Muktefi-Liemrillâh ise eşi Fâtıma Hatun'dan on üç sene sonra 555'te (1160)²²¹ vefat etti.

Sultan Mesud bu evlilikle iktidara getirdiği Halife Muktefi-Liemrillâh ile yakınlık kurarak onun kendisine bağımlılığını artırmayı amaçlarken, Halife Muktefi-Liemrillâh da Selçuklular ile iyi ilişkiler kurarak otoritesini güçlendirmek istemiştir. Sultan Mesud ve Halife Muktefi-Liemrillâh'nın aralarında evlilik süresince küçük bazı anlaşmazlıklar olsa da herhangi bir çatışmanın yaşanmaması ve iyi ilişkilerin sürdürülmesi tarafların bu evlilikten beklentilerini elde ettiklerini göstermektedir.

B) ABBÂSÎ MELİKELERİ

1. Seyyide Hatun

Tuğrul Bey, Abbâsî hanedan üyeleriyle akrabalık bağının kurulmasına büyük önem verdi ve bunun neticesinde Arslan Hatun ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın evliliğinden sonra kendisi de Halife Kâim-Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'la evlendi.²²² Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun'un Zilkade 452'de (Aralık 1060) ölüm döşeginde iken sultanın, halifenin kızıyla evlenmesi yönünde

219 Kitapçı, *a.g.e.*, s. 221.

220 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 114; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 222.

221 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, I, 37. Özaydın, "Muktefi-Liemrillâh", s. 146.

222 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 15; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 36; Bondârî, *a.g.e.*, s. 23; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 81; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 315; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 198; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 44-45; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1980, s. 98; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 46.

yaptığı vasiyetini²²³ dikkate aldığımızda Selçuklular'da bu evlilik fikrinin 452'den (1060) öncesinde de var olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Tuğrul Bey bunun gerçekleşmesi için uygun bir ortamın oluşmasını beklemiş ve halifeyi Besâsîrî ve müttetiklerinin esaretinden kurtardıktan sonra bu teklifi yapabilmıştır.

Besâsîrî ve müttetiklerinin esir aldığı Halife Kâim-Biemrillâh serbest kaldıktan sonra Tuğrul Bey'in girişimleri sonucunda Kureyş tarafından Rey'e gönderilen eşi Arslan Hatun'u Bağdat'a götürmek için Salef Karamânetü'l-halife, has hâdimi Muvaffak ve Rey Kadısı Ebû Sa'd'ı sultanın yanına gönderdi. Ancak halifenin elçileri Arslan Hatun'u almadan geri döndüler. Tuğrul Bey onların Bağdat'a dönmelerinin ardından Rey kadısını halifeye göndererek kızını istedi. Sultan, Arslan Hatun'u eşinin yanına göndermeyerek halifenin bu evliliğe olumlu bakmasını sağlamayı amaçladı. Ancak halife buna çok bozuldu ve Rey Kadısı Ebû Sa'd'a,

“Böyle bir âdet, hiçbir halife ile Rüküddevle Adudüdevle Tuğrul Bey ve diğer devlet adamları arasında da vâki olmamıştır. Bu durum, bizim isteklerimize uygun düşmediği gibi, bizim görevlendirdiğimiz yani hükümdarlığımı onayladığımız kimseye de uygun olmaz”

diyerek bu evliliği istemediğini belirtti.²²⁴

Halife bu evliliğe karşı çıkmasına rağmen kısa bir tereddütten sonra Ebû Muhammed et-Temîmî'yi sultana elçi olarak gönderdi. Halife kızının çeyizi için acele hazırlanan ipekli kumaştan yapılmış cübbe, altın dokumalı ferace, altın işlemeli tolga, ön cephesi işlenmiş ve içinde sembol resimler bulunan bir ev, sincaba benzeyen bir ev, bukalemuna benzeyen samur derisinden yapılmış birkaç ev ile mücevher ve yakuttan yapılmış birçok eşya göndermesine rağmen Ebû Muhammed'e Tuğrul Bey'i dünyürlükten

223 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 63; Ocak, *a.g.e.*, s. 351. Altuncan Hatun ölmeden önce kocası Tuğrul Bey'den dünya ve âhîret şerefine nâil olması için halifenin kızıyla evlenmesi hususuna çaba göstermesini ve bütün mal ve parasının halifenin kızına verilmesini istemiştir.

224 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 63-64; Ocak, *a.g.e.*, s. 351. George Makdisi halifenin bu sözlerinin doğru olmadığını, Tuğrul Bey'den önce Büveyhî Sultanı Adudüdevle ile Halife et-Tâî'nin kızının evlendiğini ve dolayısıyla Tuğrul Bey'in Seyyide Hatun ile evlenme isteğine halifenin bu gerekçelerle karşı çıkmasının gerçeği yansıtmadığını belirtmektedir (“The Marriage of Tughril Beg”, *International Journal of Middle East Studies*, 1 [1970], s. 261).

vazgeçirmek için çaba sarfetmesini, bunu başaramazsa Vâsıt ile Altuncan Hatun'un bütün mülk ve gelirlerinin kendisine bırakılmasını, mehir olarak 300.000 altın verilmesini ve Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'ta oturmasını şart koşarak bu evliliğe razı olabileceğini bildirdi.²²⁵ Kâim-Biemrillâh bu şartları öne sürerek sultanı bu girişiminden vazgeçirmeyi amaçladı.

Ebû Muhammed sultanın yanına gelince Vezir Amîdülmülk ile görüşerek Tuğrul Bey'in evlenme isteğinden vazgeçirilmesi için yardımcı olmasını istedi. Ancak vezir buna olumlu karşılık vermeyerek ona,

"Sultan yalvararak rica ettikten sonra onun bu teklifinin reddedilmesi yakışık almaz; teklifin reddedilmesine karşılık mal ve mehir istenmesi de doğru değildir, sultan zaten istenilenden kat kat fazlasını vermektedir" dedi.

Ebû Muhammed bunun üzerine "Ben bu işi sana bıraktım, sen ne yaparsan o doğrudur" cevabını verince, Amîdülmülk teklifin kabul edildiğini düşünerek durumu sultana bildirdi.

Tuğrul Bey peygamber sülâlesi ile akrabalık kuracağı ve bu şerefe nâil olacak ilk Selçuklu sultanı olacağı için büyük bir mutluluk duydu ve bunu Selçuklu devlet adamlarını toplayarak onlarla da paylaştı.²²⁶

Tuğrul Bey daha sonra Amîdülmülk'e

"halifenin eşi Arslan Hatun, hâdimü'l-has Ferruh Hatun ve ile gelen devlet adamlarıyla birlikte nikâh işlerini görüşmek üzere Bağdat'a gitmesini" emretti.

Tuğrul Bey onların yanında mehir olarak 100.000 altın, 100 giysi, 2250 parça mücevher, 120 inci, 640 parça kırmızı yakut ve pembe bedehşan süsü, 558 parça fırûze, 28 parça sim şeritli zümrüt, 12 parça saf cam, 14 parça süs (ziynet) eşyası, yer ve yatak yaygıları, yorgan ve çarşaf örtüleri, ibrişim halı, 35 câriye, 20 hizmetçi, 80 at ve katır, 100 kişilik askerî birlik ve pek çok çadır gönderdi.²²⁷

225 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 36; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 64; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 196.

226 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 36; Bondârî, *a.g.e.*, s. 18; Sıbt İbnü'l Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 66.

227 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 36; Bondârî, *a.g.e.*, s. 18. Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 65,69.

Amîdülmülk ve beraberindeki heyet Bağdat'a gitmeden önce halifenin veziri Emînüddeve b. Dârest onları Nehrevan'da karşılandı. Amîdülmülk Arslan Hatun'u evine gönderip kendisi dârülmemleke'ye geçti. Amîdülmülk daha sonra Arslan Hatun ve Ebû Muhammed et-Temîmî ile sultanın evlilik meselesi hakkında görüşmelerde bulundu. Burada Ebû Muhammed, halifenin,

"Eğer beni bu nikâh işinden kurtarmazsanız o zaman ben bu memleketten (Bağdat) çıkar giderim"

dediğini belirtmesi üzerine, Amîdülmülk de,

"Eğer bu evlenme işini istemiyor idiyerseniz bunu ilk önce bildirmeniz gerekirdi, artık bundan vazgeçmek olmaz. Sizin vazgeçmeniz, sultan katında benim kanımı akıtmak için gösterilen bir çabadır"

dedi ve Bağdat'tan ayrılmak amacıyla Nehrevan'da kendisi için bir çadır kurdurdu.²²⁸

Ancak Ebû Mansûr b. Yûsuf ve kâdıkkudât araya girerek ondan şehri terketmemesini istediler ve halifeye bir mektup yazarak ona evlilik işinden vazgeçmemesini, aksi halde işlerin kötüye gideceğini bildirdiler. Bunun üzerine halife, Amîdülmülk'ü evliliğin olamayacağı konusunda ikna etmek amacıyla bir ziyafet düzenledi. Amîdülmülk halifeye,

"Efendimiz müminlerin emîrinin saf, temiz ve sadık kulu Rükneddin'in (Tuğrul) gönderdiği kimseleri dinlemesi ve istediği şeyi (nikâh) yerine getirmesi ona şeref verecektir"

demesi üzerine halifenin,

"Biz Abbasoğulları insanların hayırlısıyız, hilâfet ve imamlık, kıyamete kadar bizim üzerimizde kalacaktır. Bize tutunanlar doğru yoldadır ve hidayete erer; bizden ayrılıp bize düşman olanlar ise doğru yoldan ayrılarak sapıtırlar"

diyerek Tuğrul Bey'in, kızı Seyyide ile evlenme isteğini olumlu karşılamadığını belirtmesinin ardından Amîdülmülk mehir için getirilen para ve mücevherlerle birlikte 26 Cemâziyelâhir 453'te

228 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 36-37; Bondârî, *a.g.e.*, s. 18-19. Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 68. Amîdülmülk evlilik meselesinde zaman zaman halife ve devlet adamlarını tehdit edecek kadar sert bir tutum takınırken Selçuklu devlet adamları ise Tuğrul Bey ile istişare ederek değişken politikalar uygulamışlardır.

(8 Haziran 1061) Hemedan'a gitmek için Bağdat'tan ayrıldı ve durumun belirsizliği sebebiyle herkes korku ve endişeye kapıldı. Amîdülmülk, sultana durumu bildirdi ve işin bozulmasında Humâr Tegin et-Tuğrâî'nin etkili olduğunu söyledi.²²⁹

Tuğrul Bey, halifenin evlilik meselesine olumlu bakmadığını öğrenince kâdılkudât ve Ebû Mansûr'a bir mektup gönderdi ve mektubunda,

“Uğrunda kardeşimi öldürdüğüm halifenin bana mükâfatı bu mudur? Halbuki ben bütün malımı ona yardım için feda ettim, en yakınlarımı ona olan sevgim sebebiyle öldürdüm”

diyerek halifeye serzenişte bulundu. Sultan ayrıca kâdılkudât ve Ebû Mansûr'u da yaptıkları girişimlerin yetersiz olması dolayısıyla azarladı, onlar da Tuğrul Bey'e yazdıkları cevabî mektuplarında evlilik girişiminden elde edilen olumsuz netice dolayısıyla özür dilediler.²³⁰

Amîdülmülk halifeye bir mektup göndererek onu evlenme meselesine ikna etmeye çalıştı ve ayrıca Tuğrul Bey de yeğeni olan halifenin eşi Arslan Hatun'un yanına gönderilmesini istedi. Bu gelişmeler üzerine reisülirakeyn de halifeye karşı tutumunu sertleştirdi ve daha sonra sultanın emriyle halifenin ve adamlarının iktâlarına el koydu ve Humâr Tegin'le ilişki kuran Ebû Tûrâb'ın kendisine teslim edilmesini istedi. Halife

“Hem elimizdeki iktâlar, hem de Ebû Tûrâb öyle mi? Ebû Tûrâb'a atfedilen şeylerin aslı yoktur, gerçek de değildir. Haslarımızın, yakın adamlarımızın ve güven duyduğumuz kimselerin bizden istenmesi, yerine getiremeyeceğimiz şeylerdendir”

diyerek atının hazırlanmasını emredince yanındaki herkes endişelenip korkuya kapıldı.²³¹

Böylece Tuğrul Bey'le halife arasındaki ilişkiler evlilik meselesi sebebiyle oldukça gerginleşti. Halife daha sonra Tuğrul Bey'in kendisine karşı takındığı bu olumsuz tutum üzerine yakın adamı

229 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 37; Bondârî, *a.g.e.*, s. 19-20; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 68-69. Tuğrul Bey halifenin kızı Seyyide Hatun ile evlenme meselesinde halife ile iş birliği yaptığı gerekçesiyle Humâr Tegin'i yakalatıp, İbrâhim Yinal'ın çocuklarına teslim etmiştir.

230 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 37; Bondârî, *a.g.e.*, s. 20.

231 Bondârî, *a.g.e.*, s. 20; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 70, 73; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 315.

Ebû Mansûr b. Yûsuf'u reîsûlrakeyne göndererek ondan durum hakkında izah istedi. Reîsûlrakeyn de Ebû Mansûr'a,

"Ben, burada halifenin hizmetinde olarak sultana ait işler için kendi canımı tehlikeye atıyorum; benim aleyhime sultana asılsız haberler gönderen düşmanlarım arkamdadırlar. Ancak ben, halife hakkında yapılması gereken şeyleri yapmak durumundayım. Esasında ben, bana yapılması emredilen şeylerin iyi bir biçimde yapılmasını istiyordum; fakat gördüğüm şey, işlerin büyütülüp huzursuzluğun artırılmaya çalışılmasıdır ve sultana gelen mektuplar da bu hoşnutsuzluk, nefret ve kötülükleri arttırmaktadır"

diyerek yaşanan süreci içtenlikle anlatması üzerine Ebû Mansûr, ona

"Sen, bizden uzaklaş git, böylece biz, bu evlenme konusunda yapılması gereken işler üzerine olumlu bir biçimde eğiliriz"

diyerek evlenme meselesinde olumlu bir yola girilebileceği işareti verdi.²³²

Tuğrul Bey, Kādilkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegānî'ye,

"Kādilkudâtın bütün zamanı ilim ve fıkıh öğretimine tahsis edilmiştir. Bu sebeple, bu alanda yetkili olması bakımından o, anlaşmazlığı gidermeye ve yararlı sebepleri hazırlamaya çağrılmıştır. Değerli ve büyük insan Amîdülmülk, huzurumuza dönüğü zaman, 'işleri iyi ayarlayıp doğru yola sevkettiğini ve bizim güvenimizi arttıran konuşmalar yaparak isteklerimizi idrakte kollarını sıvadığını' bize açıkladı. O, bu evlenme işinin öyle olmayacağını ve halifeye bizim gösterdiğimiz çeşitli ihtimam, ihsan ve alçak gönüllülükleri -biz, bunları Ulu Tanrı'ya yakınlaşmak amacıyla yaptık- çok yakından bilir. Fakat bütün yaptığımız güzel şeyler, dünyada ve âhirette aleyhimize vebal olarak döndürülmeye çalışıldı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bizler, Tanrı'ya güvenen kimseleriz ki, o, bizim yaptığımız iyilikleri asla zayi ettirmez ve içerisinde, bizim hakkımızda kötülük saklayanların kötülüklerini görür"

içerikli mektubunda halifenin kızı Seyyide Hatun'la evlilik niyeti ni bir defa daha tekrar etti.

Halife Kâim-Biemrillâh durumun kötüye gittiğini görünce yakın adamlarının da teşvikiyle kızı Seyyide'nin Tuğrul Bey'le

232 Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 73.

evlenmesine razı oldu ve adamlarından Ebü'l-Ganâim'i vekâletnâme vererek sultanın yanına gönderdi.²³³ Halifenin evlilikle ilgili kararını getiren elçi İbnü'l-Mahlebân'ın gecikmesi üzerine, Tuğrul Bey, Arslan Hatun'a bir mektup gönderip, "Hilâfet sarayından ayrılıp sultan sarayına gitmesini, daha sonra da çok hoşlandığı Rey'deki saraya gitmeye hazırlanmasını" bildirerek hatunun tekrar halifenin yanından ayrılmasını istedi. Halife ise buna izin vermedi ve bunun sebebinin İbnü'l-Mahlebân'ın gecikmesi olduğunu öğrenince elçinin gecikme sebeplerini sultana anlatarak onun isteğinden vazgeçmesini sağladı.²³⁴

Taraflar arasında yaşanan uzun ve sancılı bir süreç sonrasında 13 Şâban 454'te (22 Ağustos 1063) Tebriz dışında ikinci vaktinden sonra nikâh akdi yapılmasıyla Tuğrul Bey ve Seyyide Hatun'un evliliği gerçekleşmiş oldu.²³⁵ Nikâh sebebiyle ok atan adam büyük-lüğünde olan şeker heykelleriyle dolu tatlılar bulunan sofralar kuruldu. Amîdülmülk, Selçuklular'ın uzun süre beklediği sevindirici haberi getirdiği için İbnü'l-Mahlebân'ı ayağa kalkarak karşıladı, hürmet gösterdi ve elini tutarak melik ve emîrlerin hazır bulunduğu sofranın başına oturttu. Sofranın iki tarafına yağmadan korumak amacıyla iki tane fil yerleştirildi ve şölen sonrasında sofranın yağmalanmasına izin verilmesinin ardından İbnü'l-Mahlebân ve beraberindekiler sultanın huzuruna alındılar.

Tahtta oturmakta olan sultanın üzerinde çok değerli bir kuşmaştan yapılmış bir cübbe, tolga ve altlık vardı. Sultanın etrafında

233 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 74-75. İbnü'l-Mahlebân halife tarafından sultanın gönlünü almak için görevlendirildi. Bunun üzerine İbnü'l-Mahlebân, "Eğer bu evlenme işinden sultanın istediği sonuç hâsıl olmayacaksa, yani biz, buna evet demeyeceksek gitmem bir yarar sağlamaz, aksine öfke ve kızgınlığı artırır" diyerek halifenin kesin bir cevap vermesi gerektiğini söyledi. Bunun sonucunda halife Kādıkudât Ebû Abdullah ed-Dâmegâni ve Ebû Mansûr b. Yûsuf'un hazır bulunduğu ortamda kızının Tuğrul Bey ile evlenmesine razı olduğunu belirtti ve vekâletnâmesini Amîdülmülk'e ulaştırmak için İbnü'l-Mahlebân'ı görevlendirdi.

234 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 77. İbnü'l-Mahlebân'ın Bağdat'tan ayrılmasından beş gün sonra Sultan Tuğrul Bey'in, "Halifenin iktâlarının geri verilmesini, cereyan eden tatsız olaylardan dolayı özür dileğini ve Ebû Nasr b. Saîd'in armağanlar, hoş ve güzel sözler getirmiş olduğunu" haber veren mektubu Bağdat'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Bağdat'ta büyük bir mutluluk yaşandı.

235 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 15. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 38; Bondârî, *a.g.e.*, s. 20-21; Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 77.

derecelerine göre melik ve emîrler bulunuyordu. İbnü'l-Mahlebân'ın halifenin kendisine verdiği vekâletnâme'yi okuması üzerine sultan, Amîdülmülk ve orada bulunanlar hep birlikte secdeye kapandılar ve halife, Hz. Peygamber'in sünnetine uygun olarak Seyyide Hatun'a mehir olarak 400 dirhem ve 1 dinar isteyince ona yüksek sesle dua edildi ve övüldü. Mes'ûd el-Horasânî ayağa kalkarak nikâh merasimi konuşmasını yaptı. Tuğrul Bey nikâhın kılıymasından sonra,

“Ben, halifenin halis kulu ve kölesiyim; ömrümün geri kalan kısmında kazandığım bütün şeyler onun şerefli hizmetine ait olacaktır”

diyerek mutluluğunu ifade etti. Amîdülmülk sultanın tahtının önünde herbirinin değeri 10 miskal olan dinarlar saçtı ve ayrıca sultanın otağının önünde de altınlar ve gümüşler saçıldı. Saçılan saçılardan İbnü'l-Mahlebân'ın payına da içinde 1000 altın ve bir o kadar gümüş para bulunan hüsrevanî büyük bir kadeh düştü ve ayrıca her yıl masraflarını karşılaması için 10.000 altınlık bir tevki' verildi.

Tuğrul Bey Reîsülrakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî'yi düğün öncesi hazırlıkları tamamlaması ve kendisinin ikameti süresince gerekli düzenlemeleri yapması için Bağdat'a gönderdi. Sultan onlarla birlikte; otuz Türk askeri, atlara bindirilmiş otuz câriye ve iki hâdim, altınlar ve mücevherlerle süslenmiş bir at, 10.000 altın, Seyyide Hatun için 10.000 altınla beraber sultanın ölen eşi Altuncan Hatun'a ait iktâların Seyyide Hatun'a verildiğine dair bir ferman ve üzerinde her birinin ağırlığı 1 miskal olan takriben 30 habbe bulunan mücevher bir gerdanlık, halifenin eşi için 30.000 altın ve halifenin torunu Uddetüddin için ise 5000 altın gönderdi. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gönderdiği hediyeler nikâh akdinin gerçekleşmesine sevindiğinin en güzel örneğidir. Reîsülrakeyn Bağdat'a ulaşınca hilâfet ileri gelenleri ve halk tarafından karşılandı. O doğruca Bâbünnavebe'ye gidip yeri öptükten sonra beraberinde getirdiği hediyeleri dağıtması için halifenin eşi Arslan Hatun'a teslim etti.²³⁶

Tuğrul Bey, babalarının ölümünden sonra vasalı olan Mervânoğulları'nın çocuklarının ve Musul Emîri Müslim b. Kureyş'in

236 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 38; Bondârî, *a.g.e.*, s. 21; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 80; Abu'l-Farac, s. 315.

bölgelerindeki faaliyetlerini düzene koyduktan sonra Hoy üzerinden Bağdat'a hareket etti. Sultan Urmiye'de iken rahatsızlandı ve durumu o kadar ağırlaştı ki kendinden sonra yerine annesiyle evli olduğu Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın geçmesini ve Amîdülmülk'ün sözlerini dinlemelerini devlet adamlarına vasiyet etti.

Tuğrul Bey hasta olması ve ağır kış koşullarına rağmen 7 Muharrem 455'te (10 Ocak 1063) beraberinde Amîdülmülk, hâcib Porsuk, Emîr Ali b. Ebû Kâlicâr, Hezâresb, Bedr b. Mûhelhil olduğu halde Bağdat'a gitti. Halife, sultanı karşılamak istediye de çevresindekiler onu bu düşüncesinden vazgeçirdiler ve Tuğrul Bey'i halifenin veziri İbn Cüheyr karşıladı.²³⁷ Amîdülmülk de halifenin yanına giderek Seyyide Hatun'u sultanın yanına götürmek için izin istedi.

Halife ona,

"Gelinin şimdiden teslim edilmesiyle senin de bildiğin gibi birtakım olumsuz şeylerin cereyan etmesi ihtimalinden korkmaktayız. Biz daha önce İbnü'l-Mahlebân'ı sizlere gönderip sultanla kızımın bir araya gelmesinin ancak hilâfet sarayında olacağı hususunda anlaşmıştık" dedi.

Vezir de halifeye,

"Bütün bunlar doğrudur, sultan da bunun böyle olmasını istiyor ve hilâfet sarayına gitmek niyetindedir. Hâcipler, hâslar ve gulâmlar için başka ikamet yerleri hazırlanmıştır; bununla birlikte onların sultandan uzak kalmaları mümkün değildir"

deyince, halife sultanla birlikte Bağdat'tan ayrılmaması şartıyla kızı Seyyide Hatun'un sultan sarayına gitmesine izin verdi.²³⁸

Seyyide Hatun'un hilâfet sarayından getirilişi sırasında Tuğrul Bey onu karşılamaya çıktı; Selçuklu devlet adamları ve sultanın yakınları ise ayağa kalkıp oyun oynadılar, diz üstü oturup kalktılar ve Türkçe şarkılar söylediler. Seyyide Hatun, sultan sarayına geldiğinde altınla kaplanmış bir tahta oturtuldu. Sultan gelin odasına gidip yeri öptü ve ona hizmet etti. Seyyide Hatun ise yüzündeki duvağı açmadığı gibi, sultan için ayağa bile kalkmadı.

237 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 40; Bondârî, *a.g.e.*, s. 23; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 81-82; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 200.

238 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 40; Bondârî, *a.g.e.*, s. 23; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 82; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 200.

Tuğrul Bey eşinin yanından ayrıldıktan sonra ona değerli mücevher ve boncuklarla süslenmiş bir ferace; Arslan Hatun ise iki gerdanlık, altından yapılmış hüsrevanî bir kâse ve büyük kırmızı bir parça yakut gönderdi. Sultan her gün eşinin yanına gidip ona hürmette bulunup hediyeler verdi.²³⁹

Tuğrul Bey uzun uğraşlardan sonra halifenin kızıyla evliliği gerçekleşince çok mutlu oldu ve bunda emeği geçen veziri Amîdülmülk'ü hil'atleyip ona yeni lakaplar verip altınla süslenmiş bir at ve süslü bir kılıç hediye etti. Sultan ayrıca düğününe katılan Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr, Hezâresb, Ebû Mansûr Ferâmurz b. Kâkeveyh gibi bölge emîrlarına de hil'atler verdi ve günlerce süren ziyafet sofraları kurdurdu. Sultanın mutluluğuna rağmen halife, bu evliliğin gerçekleşmesinden büyük bir üzüntü duydu.²⁴⁰

Tuğrul Bey evliliğin gerçekleşmesinden yaklaşık bir ay sonra Amîdülmülk'ü halifeye göndererek ondan kendisi ve yeğeni Arslan Hatun'un Rey'e gitmeleri hususunda izin istedi. Halife sultana izin verirken Arslan Hatun'un gitmesine izin vermedi, ancak Tuğrul Bey, Arslan Hatun'u halife tarafından kötü muamele gördüğü gerekçesiyle yanına aldı. Hayatından endişe edilecek durumda hasta olan sultan evlilik öncesindeki anlaşmaya, halifenin bütün ısrar ve karşı koymalarına rağmen eşi Seyyide Hatun'u da alarak Bağdat'tan ayrıldı (9 Rebîülevvel 455 / 12 Mart 1063). Kızı Seyyide'nin Bağdat'taki hilâfet sarayından bile ayrılmasını hoş karşılamayan halife onları uğurlamaya çıkmadı ve kızının gidişi sebebiyle son derece üzüldü.²⁴¹

Tuğrul Bey, Kasran'dan hasta vaziyette Rey'e vardktan kısa bir süre sonra vefat etti (8 Ramazan 455 / 4 Eylül 1063). Cenaze işlemleri eşi (Süleyman'ın annesi) ve Ferruh Hatun tarafından bizzat yürütelen Tuğrul Bey Rey'de kendi adıyla anılan türbeye gömüldü. Selçuklu hanedan üyelerinin evlilikleri içerisinde gerçekleşmesi için en fazla çaba gösterilen Tuğrul Bey'le Seyyide

239 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 40; Bondârî, *a.g.e.*, s. 24; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 82; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 315; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 200-201.

240 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 41; Bondârî, *a.g.e.*, s. 24; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 82-83; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 201.

241 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 41; Bondârî, s. 24; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 83; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 315-316; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 201.

Hatun'un evliliği, çiftin gerdeğe girmesinden kısa bir zaman sonra Tuğrul Bey'in ölümüyle son buldu.²⁴²

Halife Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklular'a bağlı bölge emîrlerin desteğini alarak yeniden siyasî hâkimiyet kurmak istediye²⁴³ de Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın taht mücadelelerinden galip çıkarak siyasî otoriteyi sağlaması üzerine geri adım atmak zorunda kaldı. Böylece Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey döneminde olduğu gibi Alparslan ve Melikşah'ın iktidarlarında da dünyevî yetkilerini Selçuklu Devleti'ne bırakmak zorunda kaldı.

Seyyide Hatun Tuğrul Bey'in ölümünden sonra babasının yanına gönderilmeyip Rey'de tutuldu. Amîdülmülk Seyyide Hatun'dan Tuğrul Bey'e ait olan maddî değeri olan mücevherleri istedi; ancak Seyyide Hatun mücevherlerin kendisinde olmadığını söylemesi üzerine vezir onun iktâlarına el koydu.²⁴⁴ Alparslan iktidarı ele geçirip Nizâmülmülk'ü vezir olarak atadıktan sonra Tuğrul Bey'in eşi Seyyide Hatun'un Bağdat'a gitmesine izin verdi ve kendisine yapılan kötü muamelenin sorumlusunun Amîdülmülk olduğu söylendi. Bunun üzerine Seyyide Hatun ilk önce Rey Alevileri'nin nakibi Murtaza'nın evine daha sonra ise Sâve'ye gitti. Nizâmülmülk, Seyyide Hatun'un istememesine rağmen yol masrafları için 5000 altın gönderdi. Vezir ayrıca hatuna Bağdat'a gitmesine Amîdülmülk'ün engel olduğunu ve bu sebeple onun tutuklandığını söyledi.

Seyyide Hatun daha sonra bir grup Selçuklu devlet adamının refaketinde Bağdat'a gönderildi. Sultan Ay Tegin es-Süleymânî'yi Bağdat'a şahne olarak, Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah'ı da (İbnü'l-Muvaffak) halifenin hutbeyi kendi adına okutmasını sağlaması için görevlendirdi. Ebû Sehl yolda ölünce yerine önce Amîd Ebü'l-Feth el-Muzaffer b. Hüseyin, onun da vefat etmesi üzerine daha sonra reîsülrakeyn bu iş için görevlendirildi. Seyyide Hatun ve beraberindekiler Bağdat'a gittiğinde annesi, halifenin

242 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 15; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 41; Bondârî, *a.g.e.*, s. 24; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 85; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 201; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, XLI, 346.

243 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 85; Abdülkerim Özyayın, "Kâim-Biemrillâh" *DİA*, XXIV, 211.

244 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 88.

adamları ve hizmetkârlar tarafından karşılandı. Halife, kızı yanına döndüğü için çok sevindi ve bunun gerçekleşmesini sağlayan Aplansan'ın, hâcib Ay Tegin tarafından kendisine iletilen saltanatını tasdik edilmesi isteğini hemen kabul etti. Bunun sonucunda Bağdat'ta hutbe Alparslan adına okunmaya başlandı (18 Rebülâhîr 456 / 9 Nisan 1064).²⁴⁵

Alparslan Bağdat'ta hutbenin kendi adına okutulduğu haberini alınca çok sevindi ve hemen secdeye kapanarak Allah'a şükretti. Sultan mutluluğunun yansıması olarak Amîd Ebü'l-Hasan Ali b. İsâ'yı 10.000 altın, 200 çeşit ibrişim elbise verdi. Ayrıca Bağdat'taki nâzıra da 10.000 altın, 10 at ve 10 katırdan oluşan çeşitli hediyeler gönderdi. Amîd Bağdat'a ulaşınca Amîdüddeve b. Fahrüddeve tarafından karşılandı. Amîd, Tuğrul Bey'in eşi Seyyide Hatun'un iktâlarının Alparslan'ın eşi Seferiye Hatun'a bırakılmasıyla ilgili tevkiî halifeye sundu. Halife,

“Bu öneri, aşağılayıcı, kusur ve suç sayılır. Çünkü iktâlar, Tuğrul Bey'in bıraktığı mallar arasında yer almaktadır, bu sebeple bu bizim hakkımızdır”

diyerek bu isteği reddetti. Selçuklular bunun üzerine durumu zorlamayarak iktâların Seyyide Hatun'da kalmasını kabul ettiler.²⁴⁶

Tuğrul Bey'in Abbâsî hanedanına mensup bir kızıyla evlenmek için hayatını tehlikeye atacak kadar büyük bir çaba harcamasına rağmen Alparslan'ın bu konuda istekli olmadığını görmektedir. Alparslan'ın Tuğrul Bey'in ölümünün ardından, onun dul eşi Akke Hatun'la evlenirken Seyyide Hatun'la evlenmek için bir girişimde bulunmaması ve onu Bağdat'a babasının yanına göndermesi, üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zekeriya Kitapçı, bu evliliğin gerçekleşmeme sebebi olarak Seyyide Hatun'un bitmek tükenmek bilmeyen kaprislerinin yanı sıra, Alparslan'ın eşi Seferiye Hatun'un etkili olduğunu belirtirken; Faruk Sümer ise Tuğrul Bey'in evlendikten kısa bir süre sonra ölmesi sebebiyle bu evliliğin uğursuz olduğuna inanıldığını belirtmiştir.²⁴⁷ Sultan Alparslan'ın Seyyide Hatun'la evlenmek

245 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 47-48; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 5-6.

246 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 7.

247 Kitapçı, *a.g.e.*, s. 102-103.

yerine Abbâsîler'le ilişkileri düzelterek hutbenin kendi adına okutulmasını, dolayısıyla iktidarının sağlamaştırılmasını daha fazla önemsedğini söyleyebiliriz.

Seyyide Hatun Bağdat'a döndükten sonra yaklaşık kırk yıl yaşadı ve 6 Muharrem 496'da (20 Ekim 1102) burada vefat etti. Seyyide Hatun'un eşi Tuğrul Bey'in ölümünden sonra kırk bir yıl daha yaşadığını dikkate aldığımızda, evlendiğinde küçük yaşta olduğunu söyleyebiliriz. Abbâsî halifeleri Kâim-Biemrillâh, Muktedî-Biemrillâh ve Müstazhir-Billâh dönemlerini gören Seyyide Hatun'nun Bağdat'ta ikametî sırasında devlet işlerine müdahil olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Halife Müstazhir-Billâh onu kendisine karşı komplo kurma gerekçesiyle evinde göz hapsinde tuttu.²⁴⁸

Tuğrul Bey, bu evlilik sayesinde Hz. Muhammed'in sülâlesiyle akrabalık bağı kurarak kendisinden başka hükümdarlara pek nasip olmayan bir şerefe ulaşmayı ve bölge emîrleri üzerinde otoritesini arttırmayı istemiştir. Tuğrul Bey'in kısır olması dolayısıyla bu evlilikle hilâfeti ele geçirme planının olmadığını söyleyebiliriz. Sultan kısa vadede istediği sonucu elde etti, ancak Tuğrul Bey'in evlilikten kısa bir süre sonra ölmesi sebebiyle beklentilerinin tam olarak karşılandığını söyleyemeyiz.

Halife ise ilk önce bu evliliğin yapılmasına karşı çıktı, ancak Selçuklular'ın yoğun baskısı üzerine evliliğe izin vererek siyasî geleceğini garanti altına almaya çalıştı. Kısa bir süre sonra Tuğrul Bey'in ölmesi ve kızı Seyyide'nin Bağdat'a gönderilmesiyle hali-fenin bu evlilikten kazançlı çıkan taraf olduğunu söyleyebiliriz.

2. Muktefi-Liemrillâh'ın Kızı

Selçuklular'ın Abbâsî hanedan üyeleriyle yaptıklarını tespit ettiğimiz sekizinci ve son evlilik Sultan Mesud ile Muktefi-Liemrillâh'ın kızı (fûlâne hatun) arasında oldu.²⁴⁹ Fâtıma Hatun ile Muktefi-Liemrillâh'ın evliliği karşılığı olarak yapılan bu evlilik onların Bağdat'taki düşümlerinden sonra Bâbülhücre'de, Kādî-kudât Zeynebî tarafından 534'te (1140) kıyılan nikâhla gerçekleşti. Nikâh törenine Vezir Şerefeddin Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî, hazine-dar Kemâleddin ve Emîr Hâcib Tatar da katıldı.²⁵⁰

248 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 297; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 316.

249 İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım)*, s. 69; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 76.

250 İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım)*, s. 69.

İbnü'l-Esîr, hatunun nikâhın kıyıldığı tarihte küçük yaşta olması dolayısıyla düğünün beş yıl sonra yapılmasının kararlaştırıldığını belirtmektedir.²⁵¹ Bu süre sonunda hatunun sultanın sarayına götürülüp götürülmediği hakkında bir bilgimiz yoktur. Ancak Sultan Mesud ile Halife Muktefi-Liemrillâh'nın arasında bazı gerginlikler yaşanmış olsa da genel olarak Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin iyi bir seyir takip ettiğine göre, Sultan Mesud ile hatunun bir araya geldiklerini ve Sultan Mesud'un 547 (1152) yılında ölümüyle bu evliliğin nihayete erdiğini söyleyebiliriz.

Taraflar arasında Fâtıma Hatun'la Halife Muktefi-Liemrillâh evliliği sayesinde sağlanan iyi ilişkiler bu evlilikle de pekiştirilmiştir. Halifenin 544 Receb ayında (Kasım 1149) Alp Kuş, Toruntay ve İbn Dübeys'in hutbenin Mahmud'un oğlu Melikşah adına okunması isteklerini reddedip durumu Sultan Mesud'a bildirerek ondan yardım istemesi,²⁵² taraflar arasındaki ilişkinin düzeyini göstermesi bakımından önemlidir.

Muktefi-Liemrillâh halifeliği sırasında siyasî bağımsızlığını kazanarak Irak ve çevresine hâkim olmayı amaçladı, ancak Sultan Mesud uyguladığı politikalarla bunun kendi iktidarında gerçekleşmesini engellediyse de, onun ölümünden sonra Selçuklu meliklerinin birbirleriyle mücadele etmelerini ve bölge politikalarına yön veren Sultan Sencer'in ölümünü fırsat bilen halife bu politikasını uygulama şansı elde etti.²⁵³

Tarafların bu evlilikten beklentileri ve evlilik sonucunda elde ettiklerinin, bu izdivacın karşılığı olan Fâtıma Hatun'la Muktefi-Liemrillâh'nın evliliği ile aynı olması muhtemeldir. Ayrıca bu evlilikle Sultan Mesud ve Halife Muktefi-Liemrillâh'nın daha önce Fâtıma Hatun'un evliliğiyle sağlanan iyi ilişkileri pekiştirmek istedikleri anlaşılmaktadır.

251 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 76. Özaydın bu evliliğin Sultan Mesud'un ölümü sebebiyle gerçekleşmediğini belirtmiştir ("Sencer", s. 506). Ancak Mesud'un nikâh akdinin yapılmasından on iki yıl sonra 547'de (1152) vefat etmesi dolayısıyla bu tespitin gerçekçi olmadığını söyleyebiliriz.

252 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 129.

253 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 142-143.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK HANEDANLARIYLA YAPILAN EVLİLİKLER

Washington D. C. Freer Gallery of Art

A) KARAHANLILAR'LA YAPILAN EVLİLİKLER

1. Terken Hatun

Selçuklular'ın, Karahanlı hanedan üyeleriyle yaptıklarını tespit edebildiğimiz ilk evlilik Çağrı Bey ile Alparslan'ın annesi olan Terken Hatun arasında olmuştur.²⁵⁴ Bu evliliğin ne zaman gerçekleştiği hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Çağrı Bey'in Terken Hatun'dan dünyaya gelen oğlu Alparslan'ın 1 Muharrem 420'de (20 Ocak 1029) doğduğu²⁵⁵ bilgisini dikkate aldığımızda bu evliliğin 420 (1029) yılı öncesinde yapıldığını söyleyebiliriz.

Terken Hatun'un evlilik hayatı hakkında Çağrı Bey'den Alparslan'ı dünyaya getirmesi dışında bir bilğimiz yoktur. Ancak Ömer Soner Hunkan, Hân-ı Hânân'ın soyundan geldiği bilgisine dayanarak Terken Hatun'un Ali Tegin ve Togan Han Muhammed'in rakiplerinden Kadir Han Yûsuf'un oğlu Buğra Han

254 Râvendî, *a.g.e.*, s. 118; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 119. Reşîdüddin, Terken Hatun'un Hân-ı Hânân'ın soyundan, Râvendî ise İlghânlar'ın soyundan olduğunu belirtmiştir. Bu evlikten önce Ali Tegin, Arslan Yabgu'nun kızıyla evlendirilmek suretiyle Selçuklular ile Karahanlılar arasında akrabalık bağı kurulmuştur (Ömer Soner Hunkan, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilig*, kış/2007, sayı 40, s. 42). Ancak bu evlilik çalışmamızın kapsamına girmediği için Çağrı Bey ile Terken Hatun'un evliliği Karahanlılar ile Selçuklular arasında kurulan ilk akrabalık bağı olarak nitelendirilmiştir.

255 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 364, X, 79; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alparslan ve Zamanı*, Ankara 2001, s. 3; Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, II, 526. İbnü'l-Esîr, eserinin IX. cildinde Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'ın Karahanlılar ile yapılan savaştan önce 1 Muharrem 420 (20 Ocak 1029) tarihinde doğduğunu, Selçuklular'ın bunu uğur saydıklarını ve diğer bir rivayete göre Alparslan'ın başka bir tarihte dünyaya geldiğini belirtmiştir (s. 364). İbnü'l-Esîr, eserinin X cildinde ise Sultan Alparslan'ın 424 (1032-1033) yılında doğduğunu, diğer bir rivayete göre ise 1 Muharrem 420 (20 Ocak 1029) tarihinde dünyaya geldiğini belirtmiştir (s. 79).

Muhammed'in kızı olabileceğini ve bu evliliğin ortak düşmana karşı Çağrı Bey ve Buğra Han arasında oluşturulan ittifakın neticesinde gerçekleştiğini belirtmiştir.²⁵⁶ 421'de (1030) Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in Buğra Han'ın rakibi Ali Tegin ile mücadele etmeleri bu bilgiyi desteklemektedir.²⁵⁷

Çağrı Bey bulundukları coğrafi konumun ve Karahanlı Devleti'nde yaşanan taht mücadelelerinin de etkisiyle soyu Efrâsiyâb'a kadar dayanan Karahanlılar'la akrabalık bağı kurarak Selçuklular'ın meşrutiyetini ve itibarını arttırmıştır.²⁵⁸ Bu evlilik kaynaklarda Karahanlılar'la yapılan ilk evlilik olması ve Efrâsiyâb soyundan gelen Alparslan'a Selçuklu tahtının yolunu açması bakımından önem arz etmektedir. Çünkü taht mücadelesi süreçlerinde Efrâsiyâb neslinden gelen melikler devlet adamları ve askerler tarafından daha meşru görülmektedir.²⁵⁹

2. Seferiye Hatun

Tamgaç Han'ın iktidarında Büyük Selçuklular'ın siyasî bir aktör olarak varlık göstermeye başlamaları dolayısıyla Selçuklular Gazneliler'le olduğu gibi Karahanlılar'la da karşı karşıya geldiler. Gazneli Sultanı Mevdûd'un Selçuklu meselesini kesin olarak halletmek için oluşturduğu ittifaka Batı Karahanlı Hakanı Tamgaç Han da katıldı. Karahanlı kuvvetlerinin Tirmiz'i yağmalamaları²⁶⁰ üzerine harekete geçen Çağrı Bey ve oğlu Alparslan'ın Karahanlılar'ı mağlûp etmesi ve bu arada müttefiki olan Mevdûd'un ölmesi (441/1049) sebebiyle zor durumda kalan Tamgaç Han'ın barış tesis edilmesi isteği Çağrı Bey tarafından kabul edildi ve Karahanlılar'la Selçuklular arasında anlaşma sağlandı.²⁶¹

256 Hunkan, "Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın", s. 381-382.

257 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 364.

258 Hunkan, "Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın", s. 382,385.

259 Hüseyin, *a.g.e.*, s. 51-52; Bondârî, *a.g.e.*, s. 83.

260 Hüseyin, *a.g.e.*, s. 19; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 424; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 48; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2011, s. 321.

261 Hüseyin, *a.g.e.*, s. 20; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 48; Hunkan, *a.g.e.*, s. 321. Tamgaç Han'ın barış isteğini kabul eden Çağrı Bey devlet adamlarından iki kişi ile Ceyhun ırmağını geçip Tamgaç Han ile buluşup sohbet edip yemek yiyerek aralarındaki buzları eritmişlerdir.

Bunun neticesinde her ne kadar kaynaklarda tarihi belirtilmese de Alparslan'la Seferiye Hatun'un (Terken Hatun) evliliğinin²⁶² iki hanedan arasında sağlanan iyi ilişkileri akrabalık bağı ile kuvvetlendirmek için 441'de (1049) veya bu tarihten kısa bir süre sonra gerçekleştirilmiş olması muhtemeldir. Seferiye Hatun'un Sultan Alparslan'dan olan kızının 464'te (1072) halife vekili Uddetüddin ile evlenmesi²⁶³ bu düşüncemizi desteklemektedir.

Seferiye Hatun'la Alparslan'ın evliliklerinden bir kız çocukları dünyaya geldi ve bu kız çocuğu daha sonra halifenin veliahdı Uddetüddin ile evlendirildi.²⁶⁴ Seferiye Hatun'un bu evlilik sürecindeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bilgi olmamasına rağmen onun bu süreçte önemli katkılarının olduğu tahmin edilebilir. Seferiye Hatun'la Alparslan'ın evliliklerinde halife vekili Uddetüddin'le evlenen kızından başka çocukları olup olmadığı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak Alparslan'ın 477'de (1055) doğan ve annesinin Karahanlı soyundan geldiği belirtilen oğlu Melikşah'ın²⁶⁵ annesinin Seferiye Hatun olduğunu söyleyebiliriz.

Melikşah'ın doğduğu tarihte Alparslan'ın Seferiye Hatun'la evli olması, Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'na giderden Seferiye Hatun ile Nizâmülmülk'ten kendisinin ölümü halinde yerine oğlu Melikşah'ın geçmesini istemesi²⁶⁶ ve Sultan Alparslan'ın

262 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 33; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 99; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 71; Bondârî, *a.g.e.*, s. 37; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 37; Reşîdü'd-dîn, *a.g.e.*, s. 111; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 94. İbnü'l-Cevzi ve Sibt İbnü'l-Cevzi hatunun adının Seferiyye olduğunu Reşîdüddin ise Karahanlı hanedanına mensup kadınların kullandıkları unvan olan Terken olduğunu belirtmiştir. Bu bilgileri dikkate aldığımızda Seferiye Hatun'un Karahanlı hanedanına mensup olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Seferiye Hatun'un Sultan Alparslan üzerindeki nüfuzu ve kritik durumlarda devlet işlerine yaptığı olumlu müdahalelerden onun bir hanedan mensubu olduğunu ve devlet terbiyesi aldığını düşünmemize yol açmaktadır. Diğer kaynaklarda ise hatunun adı zikredilmemiştir.

263 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 76; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 45. İbnü'l-Esir, Alparslan'ın eşinin adını Seferî Hatun olduğunu belirtmiştir.

264 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 76; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 45.

265 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 42-43; Abdülkerim Özeydin, "Melikşah", s. 54.

266 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 33. İbnü'l-Cevzî, Alparslan'ın kendisinden sonra yerine oğlu Melikşah'ın geçirilmesi isteğini Seferiye Hatun'a değil de Nizâmülmülk ve ordusunun kumandanlarına (s. 98-99), Sibt İbnü'l-Cevzî, ise sadece kumandanlara bildirdiğini ("Sultan Alparslan Dönemi", s. 37) belirtmiştir.

ölmeden önce oğlu Melikşah'ın iktidarını kuvvetlendirmek için kardeşi Kavurd'un, eşi Seferiye Hatun ile evlenmesini vasiyet etmesi²⁶⁷ bu tezimizi güçlendirmektedir.

Seferiye Hatun kocası Alparslan'ın Selçuklu tahtına geçmesiyle birlikte devlet işlerinde önemli roller üstlendi. Hatunun ilk olarak yaptığı işlerden biri de Bağdat'a gönderilen Tuğrul Bey'in dul eşi ve aynı zamanda halifenin kızı Seyyide Hatun'dan kendisine kocasının verdiği iktâlardan vazgeçmesini talep etmek oldu. Ancak halifenin bu isteği kabul etmemesi üzerinde o bu isteğinde ısrarcı olmadı.²⁶⁸

Seferiye Hatun sultanın yaptığı seferlere onunla birlikte katıldı. Alparslan Suriye Seferi sırasında barış yapıp bağışladığı Halep Emîri Mahmud'un öldürülmesi için bir içki meclisinde emir verince Vezir Nizâmülmülk durumun kötü bir hal alacağını anlayarak sultan üzerindeki etkisini çok iyi bildiği hatundan yardım istedi. Hatun daha sonra sultanın yanına giderek onun yatmasını sağladı ve verdiği emrin uygulanmasını engelledi.²⁶⁹ Bu olaydan Seferiye Hatun'un sultan üzerinde onun diğer hatunlarından daha fazla nüfuzu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca o, böyle davranarak Malazgirt Savaşı öncesinde askerlerin ziyan olmasını önleyerek Selçuklu Devleti için çok önemli bir hizmet gördü.

Bu olayda Seferiye Hatun'un sultan üzerindeki nüfuzundan ve devlet işlerine müdahale etmesinden Nizâmülmülk'ün bir rahatsızlık duymadığı anlaşılmaktadır. Ancak o yazdığı *Siyâset-nâme*'de hatunların devlet işlerine karışmalarının mahzurlu olduğunu belirtmiştir.²⁷⁰ Onun hatunların devlet işlerine müdahaleleriyle ilgili görüşünün değişmesinde Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un etkili olmuş olduğunu söyleyebiliriz.

Alparslan Suriye Seferi'ne çıkarken hatunu yanına almasına rağmen Bizans imparatoru ile savaşmaya giderken onu yanına almayıp veziriyle birlikte Hemedan'a gönderdi.²⁷¹ Sultanın eşini

267 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 80, Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 50, Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325-326. Melikşah'ın iktidarını Karvurd'un Alparslan'ın eşlerinden herhangi biri ile evlenmesinden çok Melikşah'ın annesi olan hatun ile yapacağı evlilik güçlendirecektir.

268 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 7.

269 İbnü'l-Adîm, *Bugyetü'r-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 18.

270 Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. Altay Köymen, Ankara 1999, s. 131-132.

271 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 33; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 71; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 37;

yanına almamasında savaşın niteliğinin farklı olması, kendisine asker yardımı sağlanması ve ülke yönetiminin sarsıntıya uğramaması gibi faktörler etkili olmuş olmalıdır.

Sultan Alparslan ölmeden önce Kavurd'a Fars, Şiraz ve buna bağlı yerleri, bir miktar paranın verilmesini, ayrıca eşi Seferiye Hatun'un da onunla evlenmesini vasiyet etmiştir.²⁷² Sultan bunları yaparak oğlunun hâkimiyetinin kardeşi Kavurd tarafından tanınmasını amaçlamış olmalıdır. Ancak Alparslan'ın ölümünden sonra Kavurd, Melikşah ile taht mücadelesine girdi. Kavurd 3 Şâban 465'te (14 Nisan 1073) Melikşah ile yaptığı savaşta ölüncce²⁷³ Alparslan'ın bu vasiyeti gerçekleşmedi.

Seferiye Hatun kocası Alparslan'ın öldürülmesinin ardından bir yıl daha yaşadktan sonra 466'da (1073) öldü. Hatun öldüğü zaman Sultan Alparslan üzerindeki nüfuzuna paralel olarak geride pek çok mal ve para bıraktı.²⁷⁴

Selçuklular ile Karahanlılar bu evlilikle tesis ettikleri barış ortamını kurulan akrabalık bağı ile kuvvetlendirmeyi amaçlamışlardır. Tamgaç Han ile Çağrı Bey'in iktidarları süresince aralarında herhangi bir çatışma yaşanmaması sebebiyle onların beklentilerini elde ettiklerini söyleyebiliriz.

3. Şah Hatun

Tuğrul Bey'in iktidarında Melik Alparslan'ın Karahanlı ülkesine akınlar yaparak bazı şehirleri yağmalaması üzerine Selçuklular ile Karahanlılar arasındaki ilişkiler gerginleşti. Tamgaç Han bu durum karşısında Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'a elçi gönderip Selçuklular'dan şikâyetçi olduysa da bir sonuç alamadı.²⁷⁵ Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ölümünün ardından hanedan üyeleri arasında yaşanan taht mücadelelerinden galip çıkan Alparslan'ın, Gazneliler'le olduğu gibi Karahanlılar'la da barışı tesis ettiği anlaşılmaktadır. Bunun neticesinde Alparslan ile Kadir Han'ın kızı ve Gazneli Sultanı Mes'ûd b. Mahmûd'un

272 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 80, Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 50, Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325-326.

273 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 82, Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 3.

274 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 6.

275 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 235; Abdülkerim Özyayın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, 408; Ömer Soner Hunkan, "Tamgaç Han", *DİA*, XXXIX, 557.

eski eşi Şah Hatun evlendirilerek iki hanedan arasında kurulan akrabalık bağı ile ilişkiler kuvvetlendirilmek istendi²⁷⁶ 457'de (1065) Merv'de gerçekleştirilen²⁷⁷ bu evlilik Alparslan'ın iktidarında Selçuklular'ın Batı Karahanlılar ve Gazneliler'le yaptıkları siyasî evliliklerin ilkinin oluşturmaktadır.

Şah Hatun daha önce Gazneli Sultanı Mes'ûd b. Mahmûd ile 1036 yılında bir evlilik yapmıştı.²⁷⁸ Mesud'un 431 (1041) yılında öldürülmesinin²⁷⁹ ardından dul kalan Şah Hatun Karahanlı ülkesine döndü ve orada yirmi dört yıl kaldıktan sonra Sultan Alparslan ile evlendi. Şah Hatun, bu evlilik yapıldığında kırk yaşlarında bulunmaktaydı. Bu sebeple onun sultanla olan evliliğinin iyi bir süreç takip etmediğini söyleyebiliriz. Nitekim Şah Hatun'un Merv'de gerçekleşen bu evliliğin ardından Alparslan'ın emriyle Belh'e gönderilmesi²⁸⁰ de görüşümüzü destekler mahiyettedir. Ayrıca bu olaydan hatunların daima sultanın yanında bulunmadıkları ve ayrı yerde ikamet ettikleri de anlaşılmaktadır. Şah Hatun'un evlilik hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Alparslan'ın bu evlilikle ülkenin doğu sınırını güvence altına alarak, batı bölgelerindeki fetih faaliyetlerine ağırlık vermeyi amaçladığı görülmektedir. Alparslan'ın kendi evliliğinin ardından kızı Âişe ve oğlu Melikşah'ı Batı Karahanlı, diğer oğlu Arslanşah ile de Gazneli hanedan üyeleriyle akrabalık bağı kurdurması, ülkenin doğusundaki Türk ülkeleriyle dostluğunu geliştirmek istediğini göstermektedir. Tamgaç Han'ın ise bu evlilikle Doğu Karahanlılar'la mücadeleleri sırasında ülkesini Selçuklu saldırılarına karşı güvence altına almayı istediği anlaşılmaktadır. Nitekim Tamgaç Han'ın yönetimde olduğu 460 (1068) yılına kadar Selçuklular ile herhangi ciddi bir çatışma yaşanmadı. Bu sebeple iki hanedanın da bu evlilikten bekledikleri faydayı sağladıkları anlaşılmaktadır.

276 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, nşr. C. J. Tornberg 1864 - Beyrut 1979, IX, 301. Ahmed b. Mahmûd ise hatunun adının Sâre Hatun olduğunu belirtmiştir (I, 31).

277 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15.

278 V. V. Barthold, *Moğul İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 314.

279 Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 38.

280 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15.

4. Âiše Hatun

Tamgaç Han döneminde Karahanlılar ile Büyük Selçuklular arasında başlayan sınır tecavüzlerinin Alparslan ile Kadır Han'ın kızı Şah Hatun'un evlenmesiyle sonlanması ümit edilmiştir. Bu kapsamda Sultan Alparslan'ın kızı Âiše Hatun ile Tamgaç Han'ın oğlu Şemsülmülk Nasr'ın evliliğinin²⁸¹ muhtemelen Alparslan ile Şah Hatun'un evliliğinin karşılığı olarak yapıldığını söyleyebiliriz. Bu sebeple bu evlilik 457 (1065) yılında veya bu tarihten kısa bir süre sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Böylece iki hanedan arasındaki sağlanan barış ortamı bu evlilik sayesinde kurulan ikinci akrabalık bağı ile kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.

İki devlet arasındaki ilişkiler Sultan Alparslan'ın oğulları Ayaz ve Melikşah'ın, Şemsülmülk Nasr'ın Türkistan seferinde bulunduğu sırada, Buhara ve Semerkant'a yaptıkları akınların ardından bozuldu. Bunun üzerine Şemsülmülk Nasr karşı taarruzda bulunarak Selçuklu kuvvetlerini geri çekilmeye zorladı. İki devlet arasında yaşanan bu çatışmalardan sonra Şemsülmülk Nasr, Selçuklular'a olan kızgınlığını karısı Âiše Hatun'dan çıkarma yoluna gitti. Şemsülmülk Nasr eşine,

“Bunların benim üzerime gelmelerine ve bu tarafa geçmelerine sebep sensin. Bunları benim memleketime teşvik ve onlarla ittifak ettin”

diyerek kardeşlerini ülkesine karşı saldırıya geçmeleri için teşvik ettiği ve onlara bilgi sağladığı gerekçesiyle Âiše Hatun'u döverek onun ölümüne sebebiyet verdi.²⁸² Bu olaydan Âiše Hatun'un iki devlet arasındaki ilişkilerde aktif bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Ancak onun devlet siyasetindeki etkinliği genç yaşta, muhtemelen 462'de (1069-1070) öldürülmesine sebep olmuştur.

Alparslan, kızının ölüm haberini aldıktan sonra Batı Karahanlılar üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Bunun üzerine

281 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 301; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 48; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 109; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325. Sibt ve Ahmed b. Mahmûd, Şemsülmülk'ün evlendiği Selçuklu hatununun Alparslan'ın kızı değil, kız kardeşi olduğunu belirtmektedir.

282 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 49; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 109; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325; Hunkan, *a.g.e.*, s. 323-324. Ahmed b. Mahmûd bazı kaynaklarda Âiše Hatun'un ölüm sebebi olarak cinsel ilişkiye tahammül edemediği için öldüğünü, Hunkan ise Âiše Hatun'un kocası tarafından öldürüldüğü sırada hamile olduğunu belirtmiştir.

Şemsülmülk Nasr bir elçilik heyetini sultana gönderip kızının ölümüne kendisinin sebep olmadığını belirtti ve iki devlet arasında barışın yeniden sağlanmasını istedi. Şemsülmülk Nasr'ın kız kardeşinin sultanla evlendirmek istemesi de elçilik heyetinin yaptığı görüşmelerde gündeme geldi.²⁸³ Ayrıca Batı Karahanlılar tarafından yapılan Âişe Bibî Türbesi, Sultan Alparslan'ın kızgınlığını hafifletmek amacıyla karısı için Şemsülmülk Nasr tarafından inşa edilmiş olmalıdır.²⁸⁴ Ancak yapılanlar Sultan Alparslan'ın kızgınlığını azaltmamış, aksine Malazgirt Savaşı'ndan sonra Şemsülmülk Nasr'a karşı harekete geçmesine sebep oldu. Fakat Alparslan'ın Yûsuf el-Hârizmî adında bir kale kumandanı tarafından öldürülmesinin ardından bu sefer tamamlanamadı (10 Rebîülevvel 465 / 24 Kasım 1072).²⁸⁵

Bu evliliğin daha önce iki hanedan arasında yapılan Alparslan ile Şah Hatun evliliğinin karşılığı olarak gerçekleşmesi dolaısıyla tarafların bu evlilikten beklentileri önceki evlilikteki gibi siyasîdir. Selçuklular'ın damadı olan Şemsülmülk Nasr ile iyi ilişkiler içinde olması beklenirken bunun böyle olmadığını görmekteyiz. O, Batı Karahanlı tahtına çıktığında Selçuklular tarafından destek görmedi, aksine ülkesi onların saldırılarına uğradı. İki hanedan arasındaki ilişkiler, Âişe Hatun ile Şemsülmülk Nasr'ın evlilik hayatını da etkiledi. Bunun sonucunda Âişe Hatun Selçuklu hanedanı mensupları arasında kocası tarafından öldürülen ilk kadın oldu.

Sonuç olarak Selçuklular ile Batı Karahanlılar arasında bu evlilikle kurulan akrabalık bağı, iki taraf arasındaki yaşanan siyasî gerginliklere çözüm olmadı, üstelik Sultan Alparslan'ın ölümüne sebep olan olaylara vesile oldu.

5. Terken Hatun

İslâm öncesi Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklular'da da hatunlar devlet yönetiminde önemli roller üstlenmişlerdir. Selçuklu

283 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 49.

284 Oktay Aslanapa, "Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan Zamanından Kalan Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, 17 (İstanbul 1972), s. 23.

285 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 49. Abu'l-Farac ise Sultan Alparslan'ın kızının ölüm haberini alır almaz damadına karşı harekete geçtiğini bildirmektedir (s. 325).

hatunları içerisinde bu özelliği ile en fazla öne çıkan isim Terken²⁸⁶ ya da Celâliye Hatun'dur.²⁸⁷ Batı Karahanlılar'ın ilk hükümdarı İbrâhim Tamgaç Han'ın²⁸⁸ kızı ve aynı zamanda daha sonra Karahanlı tahtına çıkacak olan Şemsülmülk Nasr'ın kız kardeşi olan Terken Hatun, Sultan Alparslan'ın en fazla sevdiği oğlu Melikşah ile evlenerek bir Selçuklu hatunu oldu.²⁸⁹ Bu evlilik, Alparslan'ın oğlu Melikşah'ı yanında götürdüğü ve Melikşah'ın Vezir Nizâmülmülk'le birlikte Bizans kuvvetlerince korunan bir kaleyi ele geçirerek yararlılık gösterdiği Gürcistan seferi sonrasında gerçekleşmiştir. Merv'de yapılan nikâh töreni, Sultan Alparslan tarafından bizzat davet edilen Şehrizor Emîri Berd b. Mühelhil ile birlikte Selçuklu-Karahanlı devlet adamları ve vasal hükümdarların katılımıyla gerçekleşti.²⁹⁰

286 Hatunun adı bilinmemekle birlikte kaynaklarda geçen Terken adı onun unvan olarak geçmektedir (Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun" *DİA*, XL, 510). Terken unvanı hakkında daha fazla bilgi için bk. Osman Turan, "Terken Unvanı Hakkında", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 67-73; Pınar Sertkaya, *Türk Tarihinde Terkenler*, basılmamış yüksek lisans tezi, 2011, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

287 Melikşah'ın "Celâlüddevle ve'd-dîn lakabına nispetle Terken Hatun Celâliye diye de anılmıştır (İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, s. 203; Bezer, "Terken Hatun", s. 510)

288 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 51-52; Râvendî, *a.g.e.*, s. 130; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 203; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15; Ömer Soner Hunkan, "Tamgaç Han", s. 556. Terken Hatun'un babasının kim olduğu hakkında ihtilâf vardır. İbrahim Kafesoğlu İbnü'l-Esir'i kaynak göstererek Terken Hatun'un babasının Tamgaç Han değil, Şemsülmülk'ün amcası İsâ Han olduğunu belirtmektedir (s. 43). Ali Sevim de Kafesoğlu'nu kaynak göstererek Melikşah'ın eşi Terken (ya da Celâliye) Hatun'un babasının genellikle kaynaklarda belirtilen (Sibt'ta olduğu gibi) Tabgaç (Tafgaç, Tamgaç) Han değil de Semerkant hâkimi Şemsülmülk'ün amcası İsâ Han olduğunu belirtmiştir. Ancak İbnü'l-Esir haricindeki kaynaklarda (Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 15; Râvendî, s. 130; Hüseyinî, s. 51-52) hatunun babasının Tamgaç Han olduğu bilgisi verilmiştir. İbnü'l-Esir ise Terken Hatun'un babasının Şemsülmülk'ün amcası İsâ Han (IX, 235), Mâverâünnehir hükümdarı hakan (X, s. 52), Şemsülmülk'ün kardeşi Hızır Han'ın oğlu olan Semerkant Hükümdarı Ahmed Han'ın Terken Hatun'un yeğeni (X, 153) ve Tafgaç (Tamgaç) Han (X, 203) olduğunu bildirmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Hunkan, *a.g.e.*, s. 322-323).

289 Râvendî, *a.g.e.*, s. 130; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 52; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 178; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 203.

290 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 52; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15. Melikşah ile Terken Hatun'un evliliği hakkında daha fazla bilgi için bk. Erdoğan Mercil, "Alp Arslan ve Doğu'daki Olaylar", *Alp Arslan ve Malazgirt*, İstanbul 2014, s. 125-132. Mîrhând ise düğünün Nişâbur'da yapıldığını ve Terken Hatun ile Melikşah'ın düğünü ile ilgili, "Sultan Alparslan'ın Hâkân-ı

Evliliğin gerçekleşme tarihi ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr 456 (1064) yılını²⁹¹ verirken, Sibt İbnü'l-Cevzî 457 (1065) yılını²⁹² vermektedir. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr düğün ve zifafın da 456 (1064) yılında gerçekleştiğini belirtmektedir.²⁹³ Ancak Selçuklular döneminde yapılan siyasî evliliklere baktığımızda genelde kendilerine vekâlet verilen kimseler tarafından önce nikâh akdinin, bir müddet sonra da düğünün yapıldığını görmekteyiz. Bu durumu dikkate alarak Melikşah'ın, evlilik sırasında dokuz ya da on yaşında olması²⁹⁴ sebebiyle o tarihte taraflar arasında ancak nikâh akdinin yapıldığını, Melikşah'ın Terken Hatun'dan doğan oğlu Dâvud'un 474'te (1082) genç yaşta ölmesini ve kızları Mâh-Melek'in 480'de (1087) evlenecek yaşta olması dikkate alındığında düğünün ise muhtemelen Melikşah'ın, babası Alparslan tarafından veliaht ilân edildiği 458'de (1066)²⁹⁵ veya sonrasındaki bir tarihte yapıldığını söyleyebiliriz. Sibt İbnü'l-Cevzî'nin 457'de (1065) yapılanın bir nikâh akdinden ibaret olduğunu belirtmesi²⁹⁶ bu düşüncemizi destekler mahiyettedir.

Âzam'ın kızını istemek üzere Semerkant tarafına gönderilmiş olan elçinin hazırlanan mübarek çeyiz ile birlikte Ceyhun'dan geçtiği ve Nişâbur'a hareket ettiği haberi duyuldu. Bunun üzerine sultan şehri hazırlamalarını emretti. Mübarek çeyiz büyük bir haşmet ve "hadsiz ve hesapsız" eşya ile şehre girdi. Mahfenin önünde bin Türk meliki ve padişahların hizmetine lâîk bin Türk memlûkü yürüyordu. Her biri elinde Türkistan'ın değerli değerli hediyelerinden birini taşıyordu. Geçtikleri her sokağa ve caddeye misk, tütsü, amber ve kâfur saçtılar. O toplulukta cennetlerden rıdvan ve köşklere hûri dolaşmaya geldi. Zifaktan sonra bahşîş ve sadakaları hak edenlere ulaştırdılar. O kadar ki Nişâbur'da fakir ve ihtiyaç sahibi kalmadı" şeklinde ayrıntılı bilgiler vermiştir (s. 104-105).

291 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 52; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 203.

292 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15.

293 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 52; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 203.

294 Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", s. 54.

295 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 59; Özaydın, "Melikşah", s. 54. Sultan Alparslan, Cend şehrinde dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret dönüşünde geldiği Merv şehrinde sonra gittiği Râdgân'da oğlu Melikşah'ı veliaht ilân etti. Devlet adamlarından ona itaat edeceklerine söz aldı. Sultan, oğlu Melikşah'ı ata bindirerek onun gaşiyesini omuzuna alıp önünde yürüdü ve emri altındaki emîrlere hil'atler göndererek hâkimiyeti altındaki bütün topraklarda oğlu Melikşah adına hutbe okunmasını emretti. Mîrhând, Melikşah'ın Terken Hatun ile evliliğinden sonra veliaht ilân edildiğini belirtmiştir. (s. 104-105)

296 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15. Ayrıca Mîrhând da Alparslan'ın oğlu Aslanşah'ı Gazne sultanının kızı ile evlendirdiği 456 (1064) tarihinde oğlu Melikşah için Türkistan Han'ının kızını istediğini belirtmiştir. (s. 90)

Tamgaç Han, Selçuklular'ın siyasî bakımından hızla yükseldiği Sultan Alparslan döneminde kendi ülkesine karşı yapılacak akınları bu evlilikle önledi ve iki hükümdarın iktidarında Selçuklular'la Karahanlılar arasında herhangi bir çatışma yaşanmamasını sağladı. Terken Hatun'un kardeşi Şemsülmülk Nasr iktidarında ise Selçuklu melikleri Toharistan Meliki Ayaz ve Terken'in eşi Hârizm Meliki Melikşah'ın Buhara ve Semerkant'a akınlarda bulunmalarının ardından iki devlet arasındaki ilişkiler bozuldu ve bundan sonra taraflar birbirlerine karşı üstünlük kurmak için sürekli mücadele ettiler.

Bu mücadeleye son vermek ve kızı Âişe Hatun'u öldüren damadı Şemsülmülk Nasr'dan intikam almak için çıktığı ve oğlu Melikşah'ın da katıldığı Mâverâünnehir seferi sırasında yaralanan Sultan Alparslan, Nizâmülmülk ve devlet adamlarına Melikşah'a itaat edeceklerine dair yemin ettirdi. Sultan, Melikşah'a da kardeşi Kavurd'a Fars ve Kirman bölgesiyle birlikte hazineden belli miktarda bir para tahsis etmesini ve karısı Seferiye Hatun'la evlendirilmesini, oğlu Ayaz'a da babası Çağrı Bey'e ait topraklarla 500.000 dinar verilmesini vasiyet etti. Alparslan'ın ölümü üzerine 465'te (24 Kasım 1072) toplanan mecliste Melikşah sultan ilân edildi.²⁹⁷

Alparslan döneminde Karahanlılar'la başlayan mücadele Melikşah'ın saltanat döneminde de devam etti. Alparslan'ın ölümlüyle yaşanan kargaşadan faydalanan Şemsülmülk Nasr Selçuklular'dan Tirmiz'i aldıktan sonra Melikşah'a haber gönderip,

“Eğer sizinle aramızdaki dostluk bozulmasın derseniz, Tirmiz Kalesi'ni bize teslim edip, ondan elinizi çekin. Çünkü hakanlar hükümdar olageldiklerinden bu yana orası Mâverâünnehir ülkesindendir. Eğer öyle yaparsanız, sizinle dostluğumuz ve eski sevgimiz sağlamlaştırılmış olur. Eğer başka türlü olursa, bu işte kılıç ve ok hazırdr”

diyerek Tirmiz'in kendilerine bırakılmasını istedi.

Bunun üzerine Melikşah, Kavurd'la yaptığı saltanat mücadelesini kazandıktan sonra Belh'e gitti. Belh halkının Şemsülmülk Nasr'dan şikâyetleri Melikşah'ın Şemsülmülk Nasr'la savaşma isteğinin daha da artmasına sebep oldu. Şemsülmülk Nasr elçisiyle Belh'e 50 batman ağırlığında bir topuz ve 10 batman ağırlığında bir kılıç gönderdi elçi,

297 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 78-80; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 49-50, Özeydin, “Melikşah”, s. 54.

“İşte şu kılıçla savaşırız ki, o kılıç için demir zırh ile ekin yığını farksızdır ve bu gürz ile vuruşuruz, ona insanlar değil dağlar dayanmaz”

mesajını ilettili. Sultan Melikşah biraz düşündükten sonra elçiyle birlikte sahraya çıktı ve gürzü eline alarak başının üzerinde yedi defa döndürdükten sonra seksen adım öteye attı. Sultan, gürz daha havada iken elindeki kılıçla büyük bir dişi devenin başını gövdesinden ayırdı. Melikşah daha sonra eline ok ve yayı alıp elçiye, “Hakana söyle, gürz ve kılıç hakanın olsun, ok ve yay bizim” diyerek Şemsülmülk Nasr’a savaşa hazır olduğı mesajını ilettili.²⁹⁸

Melikşah daha sonra Tirmiz’i tekrar geri alıp Semerkant’a yöneldi. Bu gelişme üzerine Şemsülmülk Nasr barış yapılmasını istemek zorunda kaldı²⁹⁹ ve taraflar arasında sağlanan antlaşmadan sonra Şemsülmülk Nasr’ın iktidarında bir daha Selçuklular’la çatışma yaşanmadı. Ancak Melikşah daha sonraki yıllarda Batı Karahanlı tahtında bulunan Terken Hatun’un yeğeni Ahmed Han döneminde ülkede yaşanan karışıklıklardan yararlanarak Buhara, Semerkant ve Özkent’i aldı, hakanı esir edip İsfahan’a gönderdi (482/1089-1090).³⁰⁰ Ahmed Han burada bir süre kaldıktan sonra sultan tarafından 483’te (1090) Selçuklular’a tâbi olmak şartıyla tekrar hanlığa getirildi.³⁰¹

Terken Hatun’un yeğeni Ahmed Han’ın öldürülmemesinde ve tekrar Karahanlı tahtına çıkarılması hususunda sultan üzerinde etkili olduğı söylenebilir. Terken Hatun’un Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Karahanlılar’la yaşanan mücadelelerde nasıl bir tutum takındığı hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Bu arada Terken Hatun’un Melikşah’ın üzerindeki nüfuzunu dikkate aldığımızda Selçuklular’la Karahanlılar arasında yaşanan mücadelelerde onun da Alparslan’ın kızı Âişe Hatun gibi etkin bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

Terken Hatun ile Sultan Melikşah’ın evliliğinden ilk olarak dünyaya gelen Dâvud genç yaşta 11 Zilhicce 474’te (12 Mayıs 1082) İsfahan’da öldü. Sultan Melikşah, hiçbir babanın ölen oğluna

298 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 41; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 126-127;

299 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 92; Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 10; İsmet Parmaksızoglu, “Melikşah I”, *TA*, XXIII, 463, Özaydın, “Melikşah”, s. 55. İbnü’l-Esir bu seferin 466’da (1073-74), Sibt İbnü’l-Cevzî ise 467’de (1074-75) yapıldığını belirtmiştir.

300 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 153-155.

301 A. Özaydın, “Karahanlılar”, s. 409.

üzülmediği kadar oğlu Dâvud'un ölümüne üzüldü ve hatta birkaç defa kendi canına kıymak istedi, fakat yanındakiler ona engel olmak için hep boynuna sarılıp yanından ayrılmadılar. Çünkü sabır ve dayanma gücü çok azalmıştı. O, hep oğlunu kokluyor, cenazenin yıkanmasına engel oluyordu ki ceset kokmaya başlamıştı. Dâvud'un naaşını Melikşah'ın yanından zorlukla aldıktan sonra yıkayıp defnettiler. Sultan yeme ve içmeden kesildi, kendini korku ve telâşa teslim etti; bu sebeple giysisini çekiştirip durdu, teselli edilmemek için kapılarını kapattırdı ve şehirde oğlu için yas tutulmasını istedi. Bunun üzerine halk, sultan sarayında toplanıp saçlarını başlarını yoldular, saraydaki kadınlar, hizmetkârlar, tâbiler ve hâdimler de onlara katıldılar; atların alınlarındaki kâkülleleri kestiler, eyerlerini ters çevirdiler ve üzerlerine karalar sürdüler, ülke halkı da evlerinde ve sokaklarda yedi gün süreyle yas tutmaya başladılar. Halifenin veziri Amîdüddevle, Bağdat Sahnüsselâmî'nda (selâmlık) tâziyeleri kabul etmek üzere üç gün süreyle oturdu. Selçuklular'ın başşehri İsfahan'dan Abbâsiler'in başşehri Bağdat'a gönderilen mektupta,

“Benim bu mektubum, bir saatte üzüntüden alt üst olan bir ülkeden geliyor. Ben böyle bir olaya şimdiye kadar hiç tanık olmadım”

diyerek Dâvud'un ölümüyle Selçuklu başşehirinde yaşanan acıyı açık bir şekilde tarif etti.³⁰²

302 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 116; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 45; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 139-140. Sultan Melikşah'ın oğlu Dâvud'un ölümü sonrasında Fars Emîri Humâr Tegin eş-Şerâbî'nin kâtibi İbn Behmenyâr, oturup içki içti ve şarkı söyledi, yanında da sultanın oğlu Ahmed'e eğitim yaptırıp yetiştiren Câferrek (sultanın maskarası) bulunuyordu. Câferrek, kadehi eline alıp içti ve “Ölüm meleği Dâvud'u almak için geldi, ama Ahmed'i almayacak” dedi. İbn Behmenyâr ve Câferrek'in yaptıklarını öğrenen sultan çok kızdı ve hemen İbn Behmenyâr evinin etrafını kontrol altına aldırdı. Onlar hakkında kendisine söylenenleri ve şarkıcı kadınlardan ve erkeklerden teyit eden sultan, Câferrek'in dilini üç parçaya kesip böldükten sonra onu öldürttü ve İbn Behmenyâr'ın da kör oluncaya kadar gözlerine birkaç defa mil çekti (İbnü'l-Cevzî, s. 44-45; Ahmed b. Mahmûd, I, 141-142). İbn Behmenyâr'ın Sultan Melikşah katında itibar kazanması ve vezirlik makamına getirileceği iddaları Nizâmülmülk ve oğullarını rahatsız etmiş ve Nizâmülmülk'ün girişimleriyle sultanın gözünden düşürülmesi sağlanmıştır (Bondârî, s. 61). Câferrek'in Melikşah tarafından değil de Nizâmülmülk'e hakaret ettiği gerekçesi ile Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk tarafından öldürüldüğüne dair kayıtlar da mevcuttur (İbnü'l-Esir, X, 118; Bondârî, s. 74). Kaynaklarda İbn Behmenyâr ve Câferrek'in

Melikşah, oğlunun ölümünden bir ay sonra ava çıkmış ve bir kâğıt parçasına kendi el yazısıyla,

“Ey oğlum Dâvud! Sensiz ava çıktım, senden ayrılmanın bana verdiği sıkıntının getirdiği yalnızlık içindeyim. Feleğin seni benden aldığı, gecelerimi uykusuz kıldığı, hayatımı berbat ettiği, ciğerimi parçalayıp üzüntümü arttırdığı için ağlıyorum. Haydi, bana bildir bakalım, benden ayrıldıktan sonra durumun nasıldır? Ölüm, seni değiştirdi mi? Mezar kurtları sana ve vücuduna ne yaptı? Toprak yüzüne ve gözlerine ne yaptı? Sen de benim gibi misin? Benim kadar üzüntülü müsün? Seni ne kadar çok özleyorum, senin için ne kadar çok üzüliyorum. Vah senin yokluğuna vah!”

diye yazmıştır. Sultan, oğlu Dâvud’un ölümünden sonra bir ay geçmesine rağmen onun ayrılığına alışamadı.

Sultanın, oğlunun ölümü üzerine duygularını yazdığı kâğıt parçası, Nizâmülmülk’e getirilince, koca vezir hüngür hüngür ağladı ve devlet adamlarıyla birlikte Dâvud’un kabrine gidip bu kâğıdı orada okudu ve onların bulunduğu mekân feryat ve figanlarla inledi, ülkede yas yenilendi; sanki Dâvud’un ölümü dolayısıyla ortaya çıkan musibet geri geldi.³⁰³

Terken Hatun ile Sultan Melikşah’ın evliliğinden Dâvud’dan sonra Mâh-Melek, Ahmed ve Mahmud isimli çocukları dünyaya geldi. Melikşah 480’de (1087), oğlu Ahmed’i veliaht tayin ederek ona, “melikü’l-mülûk”, “adudü’l-devle”, “tâcü’l-mille” ve “ud-detü emîri’l-mü’minîn” lakaplarını verdi. Sultan, kızı Mâh-Melek düğününden döndükten sonra halifeye haber gönderip oğlu Ahmed adına hutbe okutulmasını istedi. Bu istek kabul edilerek Ahmed’in de adı hutbelerde okundu. Hutbeyi okuyan hatiplerin üzerine altın saçıldı.³⁰⁴

Melik Ahmed veliaht ilân edildikten bir yıl sonra Merv’de öldü. Böylece Melikşah ve Terken Hatun, oğulları Melik Dâvud’un ölümünün ardından evlât acını ikinci defa yaşadılar. Bu üzüntü halk tarafına da karşılık buldu. İnsanlar yedi gün yas tuttular, bu süre

kimin tarafından cezalandırıldığı hakkında ihtilâf olmasına rağmen Terken Hatun ve Nizâmülmülk arasındaki iktidar mücadelesinin kurbanları oldukları açıktır.

303 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 45-46; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 140-141.

304 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 74; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 146

zarfında atlara binmediler ve üzüntülerini ifade etmek için binalarının kapılarını siyaha boyadılar.³⁰⁵

Sultan Melikşah'ın oğlu Ahmed'in ölümünden sonra hayat-taki oğullarının en büyüğü Zübeyde Hatun'un oğlu Berkjaruk idi. Yaş sırasına göre sonra Seferiye Hatun'un oğulları Muham-med, Sencer ve Terken Hatun'un oğlu Mahmud geliyordu. Nizâmülmülk'ün Berkjaruk'u desteklemesi ve onu veilaht olarak seç-tirmek istemesi Terken Hatun'la aralarını açılmasına sebep oldu. Mahmud'u tahta çıkarmak isteyen ve bunun önündeki en büyük engel olarak Nizâmülmülk'ü gören hatun, onu sultanın gözün-den düşürmek ve onun yerine kendi veziri Tâcülmülk'ü getirmek için elinden gelen gayreti gösterdi. Nizamülk'ün Melikşah'la bir-likte İsfahan'dan Bağdat'a giderken Hasan Sabbâh fedaisi tara-fından öldürülmesiyle³⁰⁶ Mahmud'un taht yolundaki en büyük engel ortadan kalktı.

Terken Hatun hakkında kaynaklarda ilk ayrıntılı bilgiler kızı Mâh-Melek Hatun'un Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillâh tarafın-dan istenmesi sürecine verilmektedir. Halifenin veziri İsfahan'a gittiğinde Nizâmülmülk'ün yönlendirmesiyle Terken Hatun ile görüştü ve ondan kızını halifeye istedi. Gazneli ve Karahanlı hü-kümdarların da kızını istemesine rağmen Nizâmülmülk ve Arslan Hatun'un Abbâsîler'le yapılacak evliliğin devlet çıkarları için daha yararlı olacağını söylemeleri üzerine, Terken Hatun kızını halife ile evlendirmeyi kabul etti. Terken Hatun Karahanlı soyundan gel-mesine rağmen devlet menfaatleri doğrultusunda hareket ederek kızını Abbâsî halifesiyle evlendirmeyi tercih etti.³⁰⁷

305 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 152. Reşiddüddin, Melikşah ile Terken Hatun'un Dâ-vud ve Ahmed'den sonra Mahmud ve küçük yaşta vefat eden bir başka erkek çocuk dünyaya getirdiğini belirtmiştir (s. 135). Melikşah'ın oğulla-rından 11 Zilhicce 474'te (12 Mayıs 1082) vefat eden Melik Dâvud'un ba-basıyla ava çıkabildiği bilgisini dikkate aldığımızda, onun 481 (1088-1089) yılında on bir yaşında vefat eden Melik Ahmed'den daha büyük olduğunu söyleyebiliriz.

306 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 176, 177; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 195. Râvendî, Nizamülk'ün öldürülmesinde Tâcülmülk'ün etkisi olduğunu belirtmiştir (s. 132). Hasan Sabbâh hakkında daha fazla bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 347-350.

307 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 115; Bondârî, *a.g.e.*, s. 72-73; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 47; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 251, 253; Mevdûdî, *a.g.e.*, s. 272-273.

Sultan Melikşah'ın 15 Şevval 488'de (18 -19 Kasım 1092) ölmesinin³⁰⁸ ardından Terken Hatun'un devlet yönetimindeki etkisi daha da arttı ve küçük yaştaki oğlu Mahmud'u sultan yapmak için her türlü girişimde bulundu. Bunu gerçekleştirebilmek için kocasının ölümünü gizledi ve cenazeyi sakladı. Hazinesden fazla miktarda para harcayarak devlet adamlarını yanına çekti ve onlardan oğlunu destekleyeceklerine dair söz aldı. Halifeye haber gönderip oğlu Mahmud adına hutbe okutulmasını istedi. Terken Hatun'un kızı Mâh-Malek'ten olan oğlu Câfer'i yanına göndermesinin de etkisiyle Abbâsî halifesi bu isteği bazı şartlar ileri sürerek kabul etti. Buna göre sultanlık ismen Mahmud'a ait olup hutbe halife adına okunacak, ordu komutanlığı ve ülkenin idaresi Emîr Üner'e verilecek ve o da bu konuda Vezir Tâcül-mülk'le birlikte hareket edecekti. Vergi toplanması ve âmillerin tayini de Tâcül-mülk'ün yetkisinde olacaktı. Terken Hatun kendisine sunulan şartları önce kabul etmek istemediyse de İmam Gazzâlî'nin, "Oğlun küçüktür, İslâm hukukuna göre hükümdar olamaz" sözleri üzerine kabul etmek zorunda kaldı. 22 Şevval 485 (25 Kasım1092) Cuma günü adına hutbe okunan Mahmud, "Nâsırüddünyâ ve'd-dîn" lakabıyla sultan ilân edildi.³⁰⁹

Terken Hatun oğlu Mahmud'u sultan ilân ettirmeyi başardıktan sonra sıra taht mücadelesinde en büyük rakipleri Zübeyde Hatun'un oğlu Berkyaruk'un bertaraf edilmesine geldi. Terken Hatun, Melikşah'ın ölümü üzerine Musul Emîri Kürboğ'a'yı sultanın mührüyle İsfahan'a göndererek Berkyaruk'un tutuklanmasını sağladı. Ancak Melikşah'ın ölüm haberini duyan Nizâmülmülk'ün adamları İsfahan'da vezire ait silâh deposunu

308 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 181. Urfalı Mateos Melikşah'ın karısı Terken Hatun tarafından (s. 178), Abu'l-Farac ise sultanın kölesi Hurdik tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü bildirmektedirler (s. 334). Terken Hatun, eşinin ölümünü gizlediği için Melikşah, Selçuklular'da cenaze namazı kılınmayan ve ölümü ardından yas tutulmayan ilk sultan olmuştur.

309 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 51-52; Râvendî, *a.g.e.*, s. 137; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 278; Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 15-16. Kaynaklarda devlet adamlarının Melikşah'ın diğer oğullarını değil de Mahmud'u desteklenmesinin sebebi olarak, Terken Hatun'un Melikşah'ın iktidarında devlet yönetiminde söz sahibi olması, devlet adamlarına ihsanda bulunması, hükümdar soyundan gelmesi, devlet hazinesinin hatunun yanında bulunması ve paraların devlet adamları ve askerlere dağıtılması gösterilmiştir.

yağmalayarak isyan ettiler ve Berkayaruk'u hapisten çıkararak adına hutbe okutup sultan ilân ettiler.

Terken Hatun ve oğlu Mahmud İsfahan'a yaklaşıncı Berkayaruk Nizâmülmülk'ün adamlarıyla birlikte İsfahan'dan çıkıp Rey yönüne hareket ettiler. Nizâmülmülk'ün adamlarından Erkuş da kalabalık bir asker grubuyla onlara katıldı. Nizâmülmülk'ün adamları efendilerinin öldürülmesinden sorumlu tuttukları Vezir Tâcül-mülk'ün, Terken Hatun'un yanında bulunması sebebiyle Berkayaruk'la birlikte hareket ettiler.³¹⁰ Burûcird yakınlarında yapılan savaşta Terken Hatun'un ordusundaki emîrlerden bazılarının Berkayaruk'un tarafına geçmeleri üzerine Terken Hatun mağlûp olarak İsfahan'a geri çekildi. Berkayaruk onları takip ederek şehri kuşattı.

Terken Hatun Berkayaruk'u mağlûp etmek için askerlerine paralar dağıtmasına rağmen başarılı olamayınca adamlarından Mecdülmülk, Emîr Üner ve Bilge Bey'in tavsiyelerine uyarak Berkayaruk'a kuşatmayı kaldırması karşılığında babasının mirasından 500.000 dinar vermeyi teklif etti. Berkayaruk bu teklifi kabul ederek kuşatmayı kaldırdı. Varılan anlaşma neticesinde İsfahan ve Fars eyaletleri Terken Hatun ve oğlu Mahmud'a kalacak, Berkayaruk da sultan olarak diğer vilâyetlerde hüküm sürecekti.³¹¹ Burûcird'de yapılan savaşta Terken Hatun ve oğlu Mahmud adına devlet işlerini yürüten Tâcül-mülk'ün Berkayaruk taraftarlarıncı öldürülmesi,³¹² Terken Hatun için taht mücadelesi sürecinde önemli bir kayıp olmuştur.

Bunun üzerine Terken Hatun, Berkayaruk'un dayısı İsmâil b. Yâkütî'yi kendisiyle evlenmek ve ülkeyi birlikte yönetmek vaa-diyle yanına çekti ve İsmâil'in Berkayaruk'la mücadele etmesini sağladı. Ancak İsmâil'in Berkayaruk tarafından öldürülmesiyle hatunun bu girişimi de sonuçsuz kaldı.³¹³ Terken Hatun daha

310 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 52; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 184,185; Bondârî, *a.g.e.*, s. 84.

311 Abdülkerim Özaydın, "Berkayaruk", *DİA*, V, 514.

312 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 185,186; Özaydın, *Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 19, 20. Berkayaruk, Burûcird'de yapılan savaşta yakalanarak yanına getirilen deneyimli devlet adamı Tâcül-mülk'ü veziri yapmak istedi. Tâcül-mülk de Nizâmülmülk'ün adamlarının gönüllerini kazanmak için 200.000 dinar ve kıymetli eşyalar dağıttı. Ancak bu durumdan rahatsız olan Nizâmülmülk'ün nâibi Osman'ın kıskırtması neticesinde Tâcül-mülk öldürüldü.

313 Râvendî, *a.g.e.*, s. 138; Özaydın, *Sultan Berkayaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 21-22.

sonra saltanat iddiasında bulunan bir başka hanedan üyesi olan Tutuş'la birlikte Berkyaruk'a karşı hareket etme konusunda anlaştı. Ancak bu teşebbüsünün sonucunu görmeye ömrü yetmedi. Çünkü Tutuş'un Berkyaruk'a karşı harekete geçtiği sırada Terken Hatun İsfahan'dan yola çıktı, yolda hastanalarak geri döndü ve burada 487'de (1094) öldü.³¹⁴ Terken Hatun, Emîr Üner ve İsfahan şahnesi Emîr Semez'e ülkeyi oğlu için muhafaza etmelerini vasiyet etti. Terken Hatun'un ölümünün ardından kısa bir zaman sonra oğlu Mahmud da yakalandığı çiçek hastalığı sonrasında 487 (1094) yılında öldü,³¹⁵ böylece Terken Hatun'un oğlunun saltanatı ele geçirme düşüncesi de son buldu.

Melikşah'ın Selçuklu sultanı olmasından sonra, Terken'in devlet işlerinde kendisinden önceki Selçuklu hatunlarından farklı olarak daha fazla ön plana çıktığını görmekteyiz. Bunda Terken Hatun'un kişisel özelliklerinin yanında sultan üzerindeki nüfuzunun da önemi büyüktür. Tâbi hükümdarların isteklerinin sultana iletilmesinde onun aracılığından yararlanmak istemeleri,³¹⁶ kızı Mâh-Melek'i Halife Muktedî-Biemrillâh ile evlendirmesi,³¹⁷ yeğeni Ahmed Han'ın tekrar Karahanlı tahtına getirilmesi,³¹⁸ sultanla Nizâmülmülk'ün aralarının açılmasındaki etkisi³¹⁹ ve kendisine bağlı 12.000 kişilik askerinin olması³²⁰, onun sultan üzerindeki ve dolayısıyla devlet yönetimindeki nüfuzunun açık delilleridir.

Terken Hatun'un Melikşah'ın ölümünün ardından girdiği siyasî faaliyetler sebebiyle devletin zayıflamasına yol açtığı için tarihçiler tarafından eleştirilmektedir.³²¹ Aslında Terken Hatun'un

314 Azimî, *a.g.e.*, s. 29; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 52; Râvendî, *a.g.e.*, s. 139; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 203; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 292. İbnü'l-Adîm ve Urfalı Mateos Terken Hatun'un Tutuş'a kendisiyle evlenip ülkeyi beraber yönetmeyi telif ettiğini belirtmiştir (*Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular* (H. 447-521=1055-1227), s. 68; *a.g.e.*, s. 183).

315 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 52; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 203; Bondârî, *a.g.e.*, s. 84.

316 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 63-64; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu a.g.e.*, s. 79.

317 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 47.

318 Râvendî, *a.g.e.*, s. 125; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 206.

319 Râvendî, *a.g.e.*, s. 130-31; Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 216; Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993, s. 200-201.

320 Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 228.

321 Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, İstanbul 1993, s. 128; Ahmet Vehbi Ecer, "Türkân Hatun", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

kocasının ölümünden sonra Selçuklu tahtına oğlunu geçirme çabası, siyasî evliliklerin doğal bir sonucudur. Siyasî evlilik yapmış diğer hatunlar gibi, o da kocasının ölümünden sonra iktidara oğlunun geçmesini, dolayısıyla da kendi ikbalinin devamını istemiş ve bu emelini gerçekleştirebilmek için yoğun bir çaba sarfetmiştir.

Zübeyde Hatun'un Terken Hatun'un rakibi olduğunu ve onun da oğlunu tahta çıkarmak için elinden geleni yaptığını görmekteyiz. Terken Hatun kocasının ölümünden sonra oğlunu tahta geçirme çabası sırasında bazan kişisel özellikler dolayısıyla fazla hırslı davrandıysa da dönemin siyasî ortamına göre hareket etmiştir. Devletin zayıflama sebebi olarak Terken Hatun'un iktidar hırsını görmek yerine, Selçuklu Devleti'nin genel siyasî yapısı üzerinde düşünmek gerekir. Melikşah'ın itkidarında başlayan ve sonrasında devam eden taht mücadeleleri sürecinde bütün sorumluluğu yalnızca Terken Hatun'a yüklemenin uygun düşmeyeceği muhakkaktır. Çünkü bu süreçte Terken Hatun'la birlikte Nizâmülmülk ve oğullarının, devlet adamlarının, Melikşah'ın diğer eşleri Zübeyde Hatun'la Seferiye Hatun'un da kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek Selçuklu Devleti'ni zafiyete uğrattıkları görülmektedir.

İki hanedanın bu evlilikten beklentileri, bu izdivacın karşılığı olan Alparslan ile Kadır Han'ın kızı Şah Hatun ve Alparslan'ın kızı Âişe Hatun'la Şemsülmülk Nasr'ın evliliklerinden beklentileri gibi siyasîdir. Taraflar bu evlilik vasıtasıyla kısa vadede iyi ilişkiler kurdular. Uzun vadede ise Selçuklular Karahanlılar'ı tâbiyetlerine alarak bu evlilikten kazançlı çıkan taraf oldu. Karahanlılar ise izdivacın sonucunda kendi hanedan mensubu olan ve Selçuklu siyasetinde etkin bir konumda bulunan Terken Hatun'la oğlu Mahmud'dan ne ölçüde yararlandığı bilinmemektedir.

6. Şemsülmülk Nasr'ın Kız Kardeşi

Sultan Alparslan'ın kızı olan Âişe Hatun'un ölümü üzerine, Selçuklular'la ilişkileri düzeltmek amacıyla Şemsülmülk Nasr tarafından Sultan Alparslan'a bir elçilik heyeti gönderildi. Bunun sonucunda taraflar arasında sağlanan barışın şartlarından biri olarak Alparslan ile Tamgaç Han'ın kızı ve aynı zamanda Şemsülmülk

Nasr'ın adını bilmediğimiz kız kardeşinin evliliği gerçekleşti.³²² Karahanlı heyeti geldiği zaman, muhtemelen 462 (1069-1070) yılında taraflar arasında nikâh akdi yapıldı. Düğünün yapılması ve sultanın hatunla gerdeğe girmesi ise Malazgirt Savaşı'ndan sonra gerçekleşti.³²³

Batı Karahanlı melikesinin evlilik hayatı ile ilgili olarak bildiğimiz tek şey Sultan Alparslan üzerinde iyi bir etki bıraktığı ve onun tarafından çok sevildiğidir.³²⁴ Buna ilâve olarak onun, sultanın ölümünden sonra Horasan'dan kendi ülke toprağı olan Semerkant şehrine döndüğünü de söyleyebiliriz.

Hatun, ilişkilerde yaşanan sıkıntılar sebebiyle Selçuklu sarayına yüklü bir çeyizle geldi. Ancak bu çeyiz iki hanedan arasındaki ilişkilerin düzeltilmesine değil, bozulmasına sebep oldu. Sultan Alparslan'ın hatunun getirdiği eşyalar içinde daha önce Selçuklular'la Batı Karahanlılar arasında yapılan savaşta Melikşah'tan yağmalanan altın leğeni görmesi üzerine, "Bu leğeni burada görmenin mânası, ancak beni ayıplamak ve oğlumun yenilgisini bana haber vermek ve hatırlatmaktır" diyerek bunu kendisine karşı yapılmış bir hakaret olarak algıladı ve bunun üzerine çok kırılan olan ilişkiler zedelendi.³²⁵

Alparslan 200.000 kişiden oluşan ordusuyla Batı Karahanlılar'a karşı harekete geçti. Selçuklu ordusunun öncü kuvvetleri halka kötü muamelelerde bulunarak ve geçtikleri yerleri yağmalayarak Buhara şehrine kadar gitti. Semerkant şehrindekiler Selçuklu askerlerinin Buhara'da yaptıklarını duyunca camilerde toplanıp Kur'an hatmettiler ve Allah'tan Selçuklu belâsından kendilerini kurtarmasını istediler. Selçuklu öncü kuvvetleri tarafından

322 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 49; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 109-110.

323 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 49; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 109-110. Sibt, Şemsülmülk'ün kendi kız kardeşini Sultan Alparslan'a yollayıp onunla evlendirdiğini ve hatun ile Malazgirt Savaşı'ndan sonra gerdeğe girdiğini, Ahmed b. Mahmûd ise Malazgirt Savaşı sonrasında Alparslan'ın Şemsülmülk'ün kız kardeşiyle nikâhlanmak istediğini ve Şemsülmülk'ün de kız kardeşini sultan ile nikâhlayıp Semerkant'tan Horasan'a gönderdiğini belirtmiştir. Şemsülmülk'ün Alparslan'ın kızı Âişe Hatun'un ölümü sebebiyle bozulan ilişkileri düzeltmek amacıyla kız kardeşini Alparslan ile evlendirmesi bilgisi daha doğru olmalıdır.

324 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 49.

325 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 49.

ele geçirilen Berzem Kalesi kumandanı Yûsuf el-Hârizmî Alparslan'ın huzuruna getirildi. Sultan onun el ve ayaklarının bağlanmasını emretti.

Yûsuf öldürüleceğini anlayınca sultana, “Ey kötü adam! Benim gibi biri, böyle bir ölüm şekliyle mi öldürülür?” deyince sultan onun serbest bırakılmasını emretti. O güne kadar attığı her oku hedefine ulaşan Alparslan'ın attığı ok Yûsuf el-Hârizmî'ye isabet edemedi ve Yûsuf bu sırada dizliğine sakladığı bıçağı çıkararak sultanı göğsünden yaraladı ve bu halde,

“Ben, ne zaman bir yere, ya da düşmana karşı harekât amacıyla yöneldimse sadece Ulu Tanrı'dan yardım isterdim, ancak onun yardım ve desteğiyle güç ve kuvvet kazandım; fakat bu defa, durum tamamen değişik oldu. Amacımı gerçekleştirmek için asker toplamakla meşgul oldum ve topladığım askerlerin çokluğu, kendi nefsimi güç ve kuvvet kazandırdı, bu sebeple de hiçbir kimsenin bana karşı durabileceğini düşünmüyordum. Önceki gün, atlanıp bir tepeye çıkarak askerlerimin azameti sebebiyle yeryüzünün ayaklarının altından titremekte olduğunu sanki hisseder gibiydim, bu sebeple de kendi kendime, ‘Dünyada benim gibi bir sultan yoktur ve benim için çevremde toplanan bu kalabalık ordu, şimdiye kadar hiç kimse için toplanmamıştır, İbn Tamgaç'ı tutsak alıp onun memletekine ve bütün Mâverâünnehir'e hâkim olacağımı tahayyül ettim. Fakat bu düşünce ve tahayyülüme bir cevap olarak başıma böylesi bir şeyin geleceği, hiç aklıma bile gelmemişti”

diyerek Karahanlılar'a karşı öfkeyle hareket ederek gurura kapılmasının neticesinde istediğini elde edemediğini belirten Sultan Alparslan 10 Rebîülevvel 424 (24 Kasım 1072) tarihinde vefat etti.³²⁶

Alparslan'ın bu evlilikle Selçuklu-Batı Karahanlı ilişkilerini kısa süreli olarak da olsa iyileştirmeyi ve fetih faaliyetleriyle ilgilenirken, doğu sınırını güvence altına almayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Alparslan'ın ülkesinin batısındaki mücadeleleri neticelendirdikten sonra karşısına çıkan ilk fırsatta Şemsülmülk üzerine sefere çıkması bu düşüncemizi desteklemektedir. Şemsülmülk Nasr ise bu evlilikle Ayaz ve Melikşah'ın Batı Karahanlılar tarafından yenilgiye uğratılması ve Âişe Hatun'un öldürülmesi üzerine

326 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 78-79; Sibt İbnü'l-Cevzi, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 49-51; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 49; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 110-113; Hunkan, *a.g.e.*, s. 324-325.

Selçuklular'la bozulan ilişkileri düzeltmeyi ummuş olması muhtemeldir. Şemsülmülk Nasr bu evlilikle amacına ulaşmışsa da iki hanedan arasında sağlanan iyi ilişkiler pek uzun süreli olmamıştır.

7. Fülâne Hatun

Selçuklular'ın, Karahanlı hanedan üyeleriyle yaptıklarını tespit edebildiğimiz altıncı evlilik, “fülâne hatun” ile Süleyman b. Dâvûd arasında oldu.³²⁷ Bu evliliğin ne zaman gerçekleştiği hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak evliliğin muhtemelen Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın iktidarında 1070'li yıllarda gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Tamgaç Han'ın ölümü üzerine Şemsülmülk Nasr'ın Batı Karahanlı tahtına geçmesinden sonra Süleyman'la ailesi, Selçuklular'a sığınarak hayatlarını onların saraylarında sürdürdüler. Süleyman bu zaman dilimi içerisinde Melikşah'ın akrabası olan “fülâne hatun”la evlendi.³²⁸ Çiftin bu evliliklerinden Muhammed adında bir çocukları dünyaya geldi, daha sonra Muhammed, Arslan Han unvanıyla Sencer tarafından Batı Karahanlı tahtına çıkartıldı.³²⁹

Sultan Berkýaruk, 490'da (1097) Batı Karahanlı tahtında boşluk oluşunca Karahanlı ülkesinin yönetimine akrabasının kocası ve kendi ülkesinde yetişmiş olması sebebiyle Süleyman b. Dâvûd'u getirdi.³³⁰ Süleyman'ın saltanatında, Selçuklular'la kurulan iyi ilişkiler, onun 490'da (1097) ölümüyle sona erdi.³³¹

327 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 285. İbnü'l-Esir, Süleyman'ın evlendiği kişinin Melikşah'ın kızı olduğunu ve onun bu evliliğinden Muhammed'in dünyaya geldiğini bildirmektedir. Yine İbnü'l-Esir, Muhammed'in daha sonra Melikşah'ın kızı ile evlendiğini belirtmektedir (XI, 159,187). Muhammed'in evlendiği kişi İbnü'l-Esir'e göre teyzesidir. Bu sebeple yukarıda zikredilen evliliğin yapıldığı tarihi dikkate aldığımızda Süleyman'ın eşinin muhtemelen Sultan Melikşah'ın kızı değil, Alparslan'ın kızı olduğunu söyleyebiliriz.

328 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 285; Özeydın, *Sultan Berkýaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 120.

329 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 285.

330 C. E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties, A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburg 1996, s. 181; Hunkan, *a.g.e.*, s. 331; Jürgen Paul, “Karahanlılar”, çev. Şeyda Yılmaz, *Türkler*, IV, s. 466; Özeydın, “Karahanlılar”, s. 409.

331 Reşat Genç, “Karahanlılar Tarihi”, *Türkler*, IV, 453; Hunkan, *a.g.e.*, s. 331. Özeydın ise Süleyman'ın 490/1097 yılında görevinden azledildiğini belirtmektedir (*Sultan Berkýaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 120).

“Fülâne hatun”, Selçuklu hanedanından olup da başka bir hanedan üyesiyle evlenerek kendi ülkesinde yaşamını devam ettiren ilk kadındır. “Fülâne hatun”un, kocası Süleyman’ın Batı Karahanlı tahtında bulunduğu süre içerisinde Karahanlı ülkesine gittiğini ve Süleyman’ın ölümünden sonra da tekrar kendi ülkesine döndüğünü söyleyebiliriz. Ancak “fülâne hatun”un, oğlu Arslan Han Muhammed zamanında tekrar Karahanlılar’ın ülkesine gidip gitmediği konusunda herhangi bir bilgi yoktur.

Selçuklular bu evlilikle Batı Karahanlı ülkesinin yönetimine kendi akrabaları olan birini geçirerek Karahanlılar’ın kendilerine olan tâbiyetini daha da arttırmayı amaçlamış olmalıdırlar. Sultan Berkayuk’un Süleyman’ı Batı Karahanlı tahtına çıkarmasıyla Selçuklular’ın bu evlilikten beklentilerini elde ettiklerini söyleyebiliriz. Süleyman’ın ise muhtemelen Selçuklular’la akrabalık tesis ederek daha önce uzaklaştırıldığı Batı Karahanlı tahtına onların yardımını alarak geçmeyi amaçlamıştır.

8. Terken Hatun

Batı Karahanlı Hükümdarı Kadir Han Cibril, Melikşah’ın oğulları arasında yaşanan taht mücadelelerinden yararlanarak Horasan’ı ele geçirmek için harekete geçti. Ancak Melik Sencer’le yaptığı mücadeleyi kaybeden Kadir Han Cibril esir alınıp öldürüldü. Sencer Kadir Han’ın yerine Karahanlı tahtına yeğeni Arslan Han Muhammed’i çıkardı. Böylece Selçuklular’la Karahanlılar arasında sağlanan iyi ilişkileri akrabalık bağı ile kuvvetlendirmek istemenin neticesinde Sencer’le Arslan Han Muhammed’in kızı olan Terken Hatun’un evliliği³³² muhtemelen Sencer’in Arslan Han Muhammed’i Batı Karahanlı tahtına geçirdiği 495 (1102) yılında veya bu tarihten kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir.

Sencer ile Arslan Han Muhammed’in arasında kurulan akrabalık bağından sonra iki hanedan arasındaki ilişkilerin iyi bir seyir takip ettiğini görülmektedir. Bunda Arslan Han Muhammed’in ülke yönetiminde Sencer’in istekleri doğrultusunda hareket etmesinin de büyük rolü olmuştur. Nitekim bu sebeple o, Batı Karahanlı hanedanına mensup Ömer Han ile 495’te (1102) ve Sagun Bey’le 1103 ve 1109 yıllarında yaptığı taht mücadelelerinde

332 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 66. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 84.

Sencer'in yardımını sağlayarak iktidarını elinde tutmayı başarmıştır.³³³

İki devlet arasında tesis edilen iyi ilişkiler Arslan Han Muhammed'in bağımsız hareket etme isteği ve halkının ondan şikâyetleri üzerine bozuldu. Bu gelişmelerin ardından Sencer Mâverâünnehir seferine çıktı, fakat Arslan Han Muhammed'in ona tekrar itaat etmesiyle taraflar arasında barış yeniden tesis edildi (507 / 1113-14).³³⁴

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından oğlu Mahmud, Büyük Selçuklu sultanı ilân edildi. Mahmud, devlet adamlarının da kıskırtmasıyla amcası Sencer'i kendi tahtının en büyük tehdidi olarak gördü. Bu sebeple Mahmud, Arslan Han Muhammed'e bir mektup yazarak,

“Biz, sultan Sencer üzerine yürüyeceğiz, şüphesiz ki, o bize karşı çıkacaktır. Bize karşı çıktığında, arkadan senin hücum etmen münaşiptir ki düşman iki arada kalır ve helâk olur”

mesajı göndererek Sencer'e karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti.³³⁵ Ancak bu girişim Sencer'in Mahmud'a karşı harekete geçerek, onu Sâve savaşında mağlûp etmesi üzerine uygulama imkânı bulamadı.³³⁶

Arslan Han Muhammed felç geçirmesinin ardından ülke yönetimini oğlu Nasr Han'a bıraktı. Bu dönemde Alevî bir fakih, Semerkant şehri reisiyle birlikte hareket ederek, babasına karşı isyana teşvik ettikleri Nasr Han'ı öldürdüler. Kendi yönetimine karşı çıkan isyanın büyümesinden endişelenen Arslan Han Muhammed, Sultan Sencer'den yardım istedi. Ancak Arslan Han Muhammed'in diğer oğlu Kadir Han Ahmed, fakihi öldürüp şehir reisini hapsederek isyanı bastırdı.³³⁷

333 Özayın, “Karahanlılar”, s. 409.

334 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 396-397. Arslan Han Muhammed, Sencer'le arasında düzeltmesi için Sencer'in emîri Kamac ve Hârizmşah'tan yardım istedi. Sencer de onun barış talebini, yanına gelerek itaat arzemesi şartıyla kabul edeceğini bildirdi. Arslan Han Muhammed de korktuğu için, Sencer Ceyhun nehrinin batı sahilinde iken nehrin doğu kıyısına gelerek yeri öpmek suretiyle itaatini arzetmiştir.

335 Bondârî, *a.g.e.*, s. 117.

336 Hunkan, *a.g.e.*, s. 333.

337 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 522; Hunkan, *a.g.e.*, s. 334. Hunkan, ayrıca Arslan Han Muhammed'in oğlu Nasr'ı Irâkî Hatun isimli Selçuklu hatunu ile evlendirerek veliahtı ilân ettiğini belirtmiştir (s. 334).

Arslan Han Muhammed isyanın bastırılmasından sonra Sencer'e haber göndererek oğluyla birlikte itaat üzere olduklarını ve ondan geri dönmesini istedi. Bu duruma çok kızan Sencer ava çıktığı sırada tam teçhizatlı on iki kişi gördü ve onların sorgulanması sonrasında Arslan Han Muhammed tarafından kendisini öldürmek üzere gönderildiklerini itiraf ettiler. Sencer bu sebeple Semerkant üzerine yürüyerek şehri ele geçirdi ve Arslan Han Muhammed'i tahtından indirdi (524 / 1130).³³⁸ Arslan Han Muhammed, kızı Terken'in Sencer'le evli olması dolayısıyla hayatının geri kalan kısmını hapiste geçirmek yerine Belh şehrinde kızının yanında geçirdi.

Terken Hatun hakkında kaynaklarda ilk bilgiyi Sencer'in Semerkant seferinin ardından Arslan Han Muhammed'i tahttan indirip, onu, kızı olan hatunun yanına Belh'e göndermesi sebebiyle elde etmekteyiz. Hatunun babasının yanına gönderilmesinde sultan üzerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Terken Hatun'un Sencer'le beraber yapılan savaşlara iştirak etmesi, "yeryüzü melikesi" olarak nitelendirilmesi, kendisine ait büyük iktâlara, divan teşkilâtına ve askerlere sahip olması³³⁹ bu düşüncemizi desteklemektedir.

Terken Hatun 536 (1141) yılında Karahıtaylar'la yapılan Katavân savaşına iştirak etti ve savaşın sonunda esir düştü. Sencer karısını Karahıtaylar'a 500.000 dinar ödeyerek esaretten kurtardı.³⁴⁰ Ancak Terken Hatun, kocası Sencer'le birlikte 548'de (1153) Oğuzlar'a esir düşmesinin ardından kısa bir süre sonra yaşamını yitirdi. Sultan Sencer ise 551 (1156) yılında Oğuzlar'ın esaretinden kurtulduysa da 552'de (1157) vefat etti.³⁴¹

338 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 522-523; Hunkan, *a.g.e.*, s. 334-335; Özaydın, "Karahanlılar", s. 409. İbnü'l-Esir eserinin başka bir yerinde Karluklular'ın Arslan Han Muhammed'e karşı isyan ederek onu tahttan indirmeleri üzerine Sencer'in Semerkant'a giderek isyanı bastırdığını, Semerkant'ta iken çıktığı av sırasında bir süvari birliğinin Arslan Han Muhammed tarafından kendisini öldürmek için görevlendirildiğini öğrenmesi üzerine Semerkant'ı işgal ettiğini ve diğer bir rivayete göre ise Sencer'in Arslan Han Muhammed'e hainlik ettiğini, onu zayıf düşürdükten sonra ülkesini ele geçirmek için böyle bir şaya çıkardığını belirtmiştir (XI, 81-82).

339 Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 315.

340 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 66; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 51-52; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 243-244.

341 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V: İkinci İmparatorluk Devri*, s. 458 vd.

Selçuklular'ın bu evlilikle Batı Karahanlı tahtında akrabaların-
dan birinin bulunmasını ve ülke politikalarının kendi istekleri doğ-
rultusunda oluşturulmasını amaçladıkları anlaşılmaktadır. Arslan
Han Muhammed'in genelde uyguladığı politikalarda Sencer'in
isteklerini dikkate alması dolayısıyla Selçuklular'ın bu evlilikten
bekledikleri neticeleri elde ettiklerini söyleyebiliriz. Arslan Han
Muhammed ise bu evlilikle Batı Karahanlı yönetimini elde etme-
yi ve oradaki iktidarını Selçuklular'ın yardımıyla sağlamlaştırmayı
hedeflemiş olmalıdır. O, bu isteğini Sencer tarafından Batı Kara-
hanlı tahtına geçirilmesiyle elde etmiştir. Arslan Han Muhammed
iktidarı süresince genellikle Selçuklular'ın istekleri doğrultusunda
hareket etmek zorunda kaldı. Ancak Arslan Han Muhammed bu
evlilik sayesinde tahttan indirildikten sonra ömrünün kalan yıllar-
nı hapiste geçirmek yerine kızı Teken Hatun'un yanında geçirdi.

9. Melikşah'ın Kızı

Sencer, Kadır Han'ın yerine Karahanlı tahtına yeğeni Arslan Han Muhammed'i geçirerek Batı Karahanlı ülkesini kendisine daha sıkı bağlamayı istemiştir. Bunun bir neticesi olarak, kaynaklarda ne zaman gerçekleştiği hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan, Melikşah'ın, adını bilmediğimiz kızıyla Arslan Han Muhammed'in evliliğinin³⁴² muhtemelen iki hanedan arasında yapılan Sencer'le Terken Hatun izdivacının karşılığı olarak yapılmıştır. Bu evlilik de onlarınki gibi 495'te (1102) veya bu tarihten kısa bir süre sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

Hatunun evlilik öncesi, evlilik dönemi ve evlilik sonrasındaki hayatı hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Bildiğimiz tek şey onun bu evlilikten Mahmud adında bir çocuğu dünyaya getirmiş olduğudur.³⁴³ Arslan Han Muhammed'in tahttan indirilmesinden sonra kızı Terken Hatun'un yanına gönderilmesinden,³⁴⁴ ya eşinin bu tarihte hayatta olmadığı ya da aralarının açık olduğu anlaşılmaktadır. Eğer hatun hayatta ise oğlu Mahmud'un Sencer tarafından Batı Karahanlı tahtına getirilmesinde ve sonraki yıllarda Selçuklular'la ilişkilerin sürdürülmesinde etkin bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

342 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 159,187.

343 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 523.

344 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 523.

Sencer, Arslan Han Muhammed'in yerine Batı Karahanlı tahına çıkardığı Hasan Tegin'in ölümü üzerine, yönetime yeğeni Mahmûd b. Muhammed'i getirdi ve onun zamanında Selçuklular'la iyi ilişkilerin kurulduğunu görmekteyiz. Mahmud ile Sencer Katavân savaşında Karahıtaylar'a karşı birlikte hareket ettiler, ancak mağlûp oldular. Bunun neticesinde Mahmud, Semerkant'ı terketmek zorunda kaldı ve sonraki yaşamını Horasan'da sürdürdü. Bu dönemde o, Selçuklu devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmiş olmalıdır. Daha sonra Mahmud, Sencer'in Oğuzlar'a esir düştüğü yıllarda ve Sencer'in ölümünden sonra kısa bir süre Selçuklu sultanı olarak hüküm sürdü.³⁴⁵

Taraflar arasındaki bu siyasî evlilik öncekiler gibi aynı amaca yöneliktir. Selçuklular ve Batı Karahanlılar bu evliliğin sonucunda farklı kazanımlar elde etmişlerdir. Batı Karahanlılar açısından farklı olan husus, bu evlilikten dünyaya gelen Mahmud'un Selçuklu sultanı olmasıdır. Ancak Batı Karahanlılar'ın bu durumdan yararlandıklarını söyleyemeyiz.

B) GAZNELİLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

1. Çağrı Bey'in Kızı

Sultan Mesud'un iktidarında Gazneliler'le Selçuklular sık sık karşı karşıya gelmişler ve genellikle yapılan mücadelelerden kazançlı çıkan taraf Selçuklular olmuştur. Gazne Sultanı Mesud'un ölmesinin ardından yerine geçen oğlu Mevdûd, Selçuklular'la mücadeleye son vermek istedi ve bunu sağlamak için Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in kızıyla evlenerek onlarla akrabalık bağı kurdu.³⁴⁶ Bu evlilik, muhtemelen Mevdûd ile Çağrı Bey'in kızının çocukları olan Ali'nin 440'ta (1048) beş

345 Bondârî, *a.g.e.*, s. 254; Alâeddin Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 256; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi* (485-617/1092-1229), s. 64; Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri II: Harizmşah Atsız (490-551 / 1097-1156)", *TDA*, 44 (İstanbul 1986), s. 4.

346 Hamdullah Kazvîni, *Tarih-i Güzîde*, nşr. Abdülhuseyn Nevâi, Tahran 1364, s. 398; Fethi Ebu Seyf, *el-Musahârâtü's-Siyâsiyye fi'l-Asreyni'l-Gaznevi ve's-Selcukî*, Kahire 1986, s. 122; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 80; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, VI, İstanbul 1990, s. 283.

yaşında olduğunu dikkate aldığımızda Mevdûd'un babası Mesud'un ölümünün ardından Gazneli tahtına geçtiği 1040 yılının başlarında gerçekleşmiş olmalıdır.

Selçuklular'la Gazneliler arasında bir akrabalık bağı kurulmuş olmasına rağmen iki devlet arasındaki ilişkilerin evlilikten sonra iyi bir seyir takip ettiğini söylemek güçtür. Çünkü Mevdûd'un, babası Mesud'un Selçuklular'a kaybettiği toprakları geri alarak Gazneli Devleti'ni eski ihtişamlı devrine döndürme politikası Selçuklular'la mücadeleyi kaçınılmaz hale getirmiştir.³⁴⁷

Mevdûd'un Çağrı Bey'in hastalığından yararlanarak Horasan'ı ele geçirmek için gönderdiği ordu Belh'te bulunan Çağrı Bey'in oğlu Alparslan tarafından mağlûp edildi (435/1043). Daha sonra Çağrı Bey, Alparslan'la birlikte Tirmiz'e yürüyerek burasını Gazneliler'den aldı. Çağrı Bey adına hareket eden Sistan hâkimi Ertaş'ın 437 (1045-46) yılında Gazne'yi almak için hareket etmesi ve onu Gazneliler'in bozguna uğratmasının ardından iki devlet arasındaki ilişkiler iyice bozuldu.³⁴⁸

Bunun üzerine Mevdûd Selçuklu meselesini kesin olarak halletmek için Kâkûyîler'den Ebû Kâlicâr Gerşâsb b. Muhammed ve Karahanlılar'dan İbrâhim b. Nasr ile ittifak yaptı. Ancak bu birleşik kuvvetler Selçuklular'a karşı harekete geçtiği sırada Mevdûd'un hastalanması ve 20 Receb 440'ta (29 Aralık 1048) Gazne'de ölmesi üzerine emellerine ulaşamadan dağıldı.³⁴⁹

Selçuklu hatununun evlilik sonrası hayatı ve iki devlet arasındaki ilişkilerde herhangi bir rolü olup olmadığı konusunda bilgi yoktur. Ancak Selçuklular'ın ve Gazneliler'in ilişkilerinden bu evliliğin olumsuz etkilendiğini söylemek mümkündür. Hatunun bu evlilikten dünyaya gelen oğlu Mesud'un babası Mevdûd'un ölümünün ardından beş yaşında Gazneli tahtına geçmesiyle devlet idaresinde etkin konuma geldi³⁵⁰ ve buradan hareketle hatunun Mevdûd zamanında da ülke yönetiminde nüfuz sahibi olduğunu söyleyebiliriz.

347 Erdoğan Merçil, "Mevdûd b. Mes'ûd-i Gaznevî", *DİA*, XXIX, 431.

348 Merçil, *a.g.e.*, s. 81; Merçil, "Mevdûd b. Mes'ûd-i Gaznevî", s. 282.

349 İbn'ül-Esir, *a.g.e.*, IX, 424; Merçil, "Mevdûd b. Mes'ûd-i Gaznevî", s. 282; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 482. İbn'ül-Esir Mevdûd'un 20 Receb 441'de (18 Aralık 1049) yirmi dokuz yaşında Gazne'de öldüğünü belirtmiştir.

350 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 81.

Selçuklular'ın bu evlilik sayesinde Gazneliler'le süren çatışma halini sona erdirmeyi ve yeni kurdukları devleti şekillendirmek için gereken huzur ortamını sağlamayı hedefledikleri görülmektedir. Evlilik sonrası ilişkileri bozan tarafın Selçuklular değil de Gazneliler'in olması, bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Ancak Selçuklular kurulan akrabalık bağı ile amaçlarına ulaşamamışlar ve bu evliliğin gerçekleşmesinden kısa bir süre sonra Gazneliler'le mücadelelerine devam etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca Selçuklular'ın kendi hanedan mensubu olan Çağrı Bey'in kızının çocuğu olan ve Gazneli tahtına çıkan Mesud'dan yeterli kadar faydalanamadıklarını söyleyemek mümkündür.

Gazneliler'in ise ülkede iktidarın sağlamlaştırılması ve komşu ülkelerle anlaşmazlıkların halledilmesi için kısa bir süreliğine de olsa Selçuklular'la iyi ilişkiler kurmayı amaçladıkları anlaşılmaktadır. Gazneli Sultanı Mevdûd'un asıl hedefi Selçuklular'ın Gazneliler'den aldıkları yerleri geri alıp, ülkesine eski ihtişamını kavuşturmak olmuştur. O, bu evlilikle istediği gibi Selçuklular'la iyi ilişkiler kurmuş, ama onların aldıkları yerleri ele geçirememiştir.

2. Çağrı Bey'in Kızı

Gazneli Sultanı Mevdûd'un ölümü sonrasında oğlu Mesud tahta çıkarıldı, ancak onun hükümdarlığı beş gün sürebildi. Ali b. Mes'ûd devlet adamlarının da desteğini alarak Mesud'u tahtan indirerek hükümdarlığını ilân etti ve ilk icraatı iktidarını güçlendirmek için kardeşi Mevdûd'un dul eşi olan Selçuklu hatunuyla iddet müddetinin dolmasını beklemeden evlenmek oldu.³⁵¹ Bu evlilik Ali'nin kardeşi Mevdûd'un oğlu Mesud'un yerine Gazneli tahtına geçmesinin hemen ardından 440'ta (1048) yapıldı.

Mevdûd'un ölümünün ardından yerine küçük yaştaki oğlu Mesud'un geçmesiyle Selçuklu hatununun Gazneli Devleti'nin idaresinde ön plana çıkması, bazı devlet adamlarını rahatsız etti ve ülkede huzursuzluk yaşanmaya başlandı. Bu durum karşısında hatun, Ali b. Mes'ûd ile evlenerek ve tahtı ona bırakarak rahatsızlıkları gidermeyi amaçladı, ancak bu girişimle hedeflediği sonuca ulaşamadı. Çünkü Mevdûd öldüğü sırada Sistan'da bulunan Vezir Abdürrezzâk Gazneli tahtında yaşanan değişiklikler

351 Kazvîni, *a.g.e.*, s. 399.

üzerine derhal harekete geçerek Mendiş Kalesi'nde hapiste bulunan Gazneli hanedanının en yaşlı üyesi olan Abdürreşid'i kurtarıp onu sultan ilân etti. Daha sonra Abdürreşid, Gazne üzerine yürüyüp Sultan Ali'yi mağlûp etti ve kısa bir süre sonra onu yakalayıp hapsedti.³⁵² Böylece Ali ile hatunun evliliği hukuken olmasa bile fiilen sona erdi (440/1049). Bu gelişmeler üzerine hatunla oğlu Mesud'un Selçuklu ülkesine dönmüş olmaları pek muhtemel olmayıp onlar da herhalde Ali gibi hapsedilmişlerdir.

Bu evlilikle, Selçuklu hatunu kendisinin ve oğlunun siyasî geleceğini garantilemeyi, Ali b. Mes'ûd ise Gazneli tahtına geçmeyi ve devlet yönetiminde otoritesini sağlamlaştırmayı amaçlamış olması muhtemeldir. Kısaca taraflar bu evlilikle siyasî iktidarlarını sürdürebilmek için güç birliği yapmışlardır. Ancak bu ittifak girişimiyle elde edilmek istenen sonuçlara ulaşıltıklarını söylemek güçtür. Sultan Ali'nin Gazneli tahtından uzaklaştırılmasının ardından tarafların siyasî hayatları da son buldu. Bu evlilik Selçuklu hanedan üyelerinin yaptıkları evlilikler içerisinde en kısa ömürlü olanlarındandır. Ali b. Mes'ûd'un saltanatının kırk beş gün sürdüğünü dikkate aldığımızda bu evliliğin süresinin yaklaşık olarak kırk beş günü geçmediğini tahmin edebiliriz. Yine Selçuklular'ın kendi hanedan mensubu olan Çağrı Bey'in kızının Ali b. Mes'ûd'la olan evliliğinden de, onun Gazneli sultanı olmasından kısa bir süre sonra tahttan indirilmesi sebebiyle yeteri kadar faydalanamadıklarını söyleyebiliriz.

3. İbrâhim'in Kızı

Gazneli Sultanı İbrâhim iktidara gelince ilk iş olarak Selçuklular'la uzun yıllar süren mücadeleye son verip, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi Horasan hâkimi Çağrı b. Mikâil'le barış yaptı. Sultan İbrâhim böylece sağlanan huzur ortamından yararlanarak otoritesini arttırmayı ve Gazneli Devleti'ni tekrar eski ihtişamlı günlerine döndürmeyi amaçlamış olmalıdır. Tuğrul Bey'in ölümüyle birlikte yaşanan taht mücadelelerinden galip çıkarak Büyük Selçuklu sultanı olan Alparslan'ın Gazne'ye gönderdiği elçilik heyetiyle Selçuklular'la Gazneliler arasındaki barış anlaşması

352 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 81; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 40.

devam ettirildi. Bunun neticesinde Alparslan'ın oğlu Arslanşah ile İbrâhim'in kızı evlendirilerek iki hanedanın arasında sağlanan huzur ortamı tesis edilen akrabalık bağı ile kuvvetlendirilmeye çalışıldı.³⁵³ Bu evlilik Sultan Alparslan'ın Ani seferinden döndükten sonra Merv'de Şah Hatun'la evlenmesi ve Melikşah'ın Terken Hatun ile nikâhlanmasının ardından 456'da (1064) gerçekleşti.³⁵⁴

Arslanşah ile Gazneli melikesinin hayatı hakkında bu evlilik kaydından başka elimizde bilgi yoktur. Bunun sebebi olarak Arslanşah'ın siyâsî alanda ön plana çıkmamasını gösterebiliriz. Kaynaklarda onun ismine, sadece Alparslan'ın iktâ dağıtırken Merv'i kendisine vermesi dolayısıyla rastlamaktayız.³⁵⁵ Bu sebeple Arslanşah ve hatununun evlilik hayatlarıyla ilgili bir değerlendirmede bulunamıyoruz. Ancak Selçuklular ve Gazneliler arasında sağlanan iyi ilişkilerin Arslanşah'ın evlilik hayatına da olumlu bir etki yaptığını söyleyebiliriz.

Selçuklular'ın Gazneliler'le oluşturulan iyi ilişkileri geliştirmek, devletin batı bölgelerindeki faaliyetler ve iç karışıklıklarla ilgilenirken de doğu sınırını güvence altına almak niyetiyle bu evlilik teşebbüsünde bulundukları anlaşılmaktadır. Onların bu evlilikle hedeflerine ulaştıkları açıktır. Çünkü Sultan Alparslan döneminde Selçuklular'la Gazneliler arasında herhangi bir savaş olmamış ve iki devlet arasındaki mevcut sınırlar muhafaza edilmiştir. Gazneliler ise bu evlilikle Tuğrul Bey zamanında yapılan antlaşmanın

353 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 52; İbn-Kesîr, *a.g.e.*, s. 203; C. E. Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Edinburgh 1977, s. 55. İbnü'l-Esîr, hatunun babasının adını vermemiştir, ancak evlilik tarihini dikkate aldığımızda hatunun babasının muhtemelen Gazne Sultanı İbrâhim olduğunu söyleyebiliriz. Mîrhând ise Arslanşah'ın Mevdûd b. Mes'ûd'un kızı ile evlendiğini belirtmiştir (s. 90).

354 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 52; İbn-Kesîr, *a.g.e.*, s. 203. İbnü'l-Esîr, Alparslan'ın Ani seferinden döndükten sonra 456'da (1064) oğlu Melikşah'ın Terken Hatun ile diğer oğlu Arslanşah' da Gazneli hükümdarının kızı ile evlendirdiğini belirtmiştir. Sibt İbnü'l-Cevzî ise 457'de (1065) oğlu Melikşah'ı Tamgaç Han'ın kızı ile kendisinin ise Kadır Han'ın kızı ile evlendiğini belirtmiştir ("Sultan Alparslan Dönemi", s.15).

355 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 59. İbnü'l-Esîr, Alparslan'ın Hârizm'i kardeşi Arslan Argun'a, Merv'i oğlu Arslanşah'a ve kardeşi İlyas'a Sagâniyân ve Toharistan'ı verdiğini, Mîrhând ise Alparslan'ın oğlu Arslanşah'a (Mevdûd b. Mes'ûd'un damadı olan oğlu) Merv ve Hârizm bıraktığını belirtmiştir (s. 105, 109). Hüseyin de Hârizm'in Arslan Argun'a verildiğini belirtmiştir (s. 28).

sürdürülmesini ve bu süre zarfında ülkelerinin iç işleriyle uğraşmak istemişlerdir. Sultan İbrâhim Selçuklular'la iyi ilişkiler kurmanın gerekli olduğuna inanmış ve bunun gerçekleşmesi için siyâsî evliliklere başvurmuştur. Bu evlilik onun Selçuklular'la kurduğu ilk akrabalık bağı olması bakımından da önem arz etmektedir.

4. Gevher (Mehd-i Irak) Hatun

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ölümüyle birlikte yaşanan taht mücadeleleri sırasında Gazneliler'in Selçuklu topraklarına akınlar yapması ve Sultan Melikşah'ın amcası Emîrülümerâ Osman'ın idaresindeki Çiğilkent şehrini yağmalayıp Osman'ı esir almaları üzerine iki devlet ilişkilerinde tekrar bir gerginlik yaşanmaya başlandı. Bunun üzerine amcası Kavurd'la taht mücadelesi yapan Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Gazneliler üzerine gönderdiği Gümüştegin Bilge ve Anuş Tegin Garçeî ve Melikşah'ın kardeşi Melik Ayaz onların tekrar kendi topraklarına dönmelerini sağladı.³⁵⁶

Sultan Melikşah amcası Kavurd'un isyanını bastırıp Karahanlılar'ı itaat altına aldıktan sonra Gazneliler üzerine sefere çıktı. Sultan İbrâhim, Melikşah'ın ülkesine saldırmasını engellemek için Selçuklu emîrleriyle ittifak içerisinde olduğunu gösteren sahte mektupların Melikşah'a ulaşmasını sağladı. Sultan Melikşah, emîrlerinin Sultan İbrâhim'le birlikte hareket etmeleri şüphesi üzerine Gazne seferinden vazgeçerek İsfahan'a döndü.³⁵⁷

Sultan İbrâhim Selçuklular'la bozulan ilişkileri düzeltmek için esir alınan Melikşah'ın amcası Osman'ı serbest bıraktığı gibi pek çok mal ve değerli hediyelerle birlikte bir elçilik heyeti göndererek barışın tesis edilmesini amaçladı. Ayrıca İbrâhim, Melikşah'ın kızı Gevher (Mehd-i Irak) Hatun'u oğlu Melik Mesud'a isteyerek ilişkileri akrabalık bağı ile de kuvvetlendirmeyi hedefledi. Bu evlilik, Melikşah'ın da İbrâhim'in isteğini kabul etmesi üzerine taraflar arasında nikâh akdinin İsfahan'da kıyılmasıyla

356 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 6; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 123. Gazneliler'e karşı başarılı bir müdahalede bulunun Ayaz, Belh şehrine döndükten üç gün sonra öldü. Sultan Melikşah'ın Gazneliler'le yaşanan sorunu kendisinin çözmek istemesi ve kardeşi Ayaz'ın kendisine karşı bir tutum takınması sebebiyle onun ölümüne sevindiği belirtilmiştir.

357 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 11-12; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 150-151; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 34-35; Erdoğan Merçil, "İbrâhim b. Mes'ûd-i Gaznevî", *DLA*, XXI, 322.

gerçekleşti (466/1073-1074).³⁵⁸ Ancak Gevher Hatun'un, oğlu Arslanşah'ın da 481'de (1088-89) dünya geldiği bilgisini dikkate aldığımızda 1080'li yıllarda Gazne'ye gittiğini söyleyebiliriz.

Gazneliler bu evlilik için hatuna kaynaklarda miktarı belirtilmeyen bir mehir ödemişlerdir.³⁵⁹ Selçuklular da gelinin Gazne'ye gönderilmesi ve düğün hazırlıkları sebebiyle hazineden 100.000 dinar tahsisat ayırdı.³⁶⁰ Gevher Hatun'un kaynaklarda belirtilmesine rağmen muhtemelen Selçulular'ın itibarına yaraşır görkemli bir çeyizle birlikte devlet adamlarının refakatinde Rey'den Gazne'ye götürüldüğünü, kendisinin gelişi sebebiyle şehrinde şenlikler tertip edildiğini, ayrıca evlilikte emeği geçen devlet adamlarına hil'atler verilip hediyeler dağıtıldığını söyleyebiliriz.

Gevher Hatun'un çok güzel olması dolayısıyla Gazne'de "Mehd-i Irak" lakabıyla anılması³⁶¹ ve Mesud'dan 481'de (1088-89) Arslanşah isimli bir çocuk dünya getirmesinden başka bir bilgiye kaynaklarda rastlanmamaktadır.³⁶² Ancak Mesud'un Gazne tahtına çıkışının ilk yıllarında kardeşi Nasr'ın eşi ve aynı zamanda Mehd-i Irak'ın kız kardeşi olan Selçuklu hatunuyla evlenmesi sebebiyle, Gevher Hatun'un 492'de (1099) veya daha önceki bir tarihte ölmüş olması muhtemeldir.³⁶³

Melikşah devrinde Gazneliler'le sağlanan iyi ilişkilerin Tekiş isyanı sebebiyle gerginleştiğini görüyoruz. Sultan Melikşah Gazne Sultanı İbrâhim'e haber gönderip,

358 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 40; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 151; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 35,123; C. E. Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Edinburgh 1977, s. 83. Hüseyinî eserinin başka bir yerinde Mesud'un eşinin Sultan Aplanslan'ın kızı olduğunu ve Melikşah'ın Cevher ismindeki kızıyla da diğer oğlu ile evlendirdiğini (s. 12), İbnü'l-Esir ise Alparslan'ın kız kardeşi yani Çağrı Bey'in kızı olduğunu belirtmiştir (s. 401). Kaynaklardaki bu bilgileri dikkate aldığımızda Sultan İbrâhim'in oğullarından birini Arslanşah ile Gazne melikesinin evliğinin karşılığı olarak Selçuklu hatunlarından biriyle evlendirmiş olma ihtimalinin olduğunu söyleyebiliriz.

359 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 12.

360 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 151.

361 Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 35,123. Hüseyinî ise Gevher Hatun'a Sultan Melikşah tarafından Rey'den Gazne'ye gönderildiği için Mehd-i Irak lakabının verildiğini belirtmiştir (s. 40).

362 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 401. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî Arslanşah'ın 511 (1117-1118) yılında tarihinde otuz beş yaşında öldüğünü belirtmiştir (*Tabakât-ı Nâsirî*, tercüme ve notlar Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 50).

363 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 402.

“Kardeşimle neler yaptın, yani ona güya bir tür iyilik yapıp bana karşı isyan ettirdin. Ben, onu kuşatıp etkisiz bir konuma getirdim. Bu sebeple onun, senin memleketinden başka hiçbir yerden yiyecek alacak imkânı kalmamıştır. Eğer sen, ona yiyecek verilmesi hususunda engel olursan, yani ona yiyecek vermezsen o takdirde senden beklediğim gerçekleşir, yok eğer ona yiyecek verme hususunda yardım edersen aramızdaki antlaşmayı bozmuş olursun”

diyerek onun Tekiş’le irtibatını kesmeye çalıştı.

Bunun üzerine İbrâhim, Melikşah’a haber göndererek özür diledi ve Tekiş’le aralarını düzeltme konusunda yardımcı olacağını bildirdi. İbrâhim derhal Melikşah’ın kuşatması altında bulunan Tekiş’e bir elçilik heyeti göndererek Melikşah’le ilişkileri düzeltme yoluna gitti.³⁶⁴

Selçuklular’ın bu evlilikle Gazneliler’le daha önce sağlanmış olan iyi ilişkileri devam ettirmek istedikleri anlaşılmaktadır. Sultan taht mücadeleleri ve ülkenin batısındaki askerî faaliyetlerle uğraşırken, eskiden olduğu gibi doğu sınırını güvence altına almak istedi. Selçuklular bu evlilikle amaçladıkları huzur ortamını elde etmenin ötesinde, kendi soyundan gelen Arslanşah’ın da Gazneli tahtına çıkmasına zemin hazırlamış oldular. Gazneliler ise bu evlilikle Selçuklu ülkesinde yaşanan taht mücadelelerinden faydalanmak istemeleri sebebiyle Selçuklular’la gerginleşen ilişkileri daha önceki duruma getirmeyi amaçlamış olmaları muhtemeldir. Sultan İbrâhim tarafından tesis edilen önceki evlilikte olduğu gibi, bu evlilikte de amaçlanan barış ortamı sağlanmıştır.

5. Cevher Hatun

Gazne Sultanı İbrâhim Selçuklular’la iyi ilişkiler kurulmasına büyük önem vermiştir. Taraflar arasında yaşanan gerginliklerden sonra İbrâhim’in, Selçuklular’la akrabalık bağı kurarak ilişkiler düzeltme yoluna gittiğini görüyoruz. Sultan İbrâhim Tekiş isyanı sırasında gerginleşen münasebetleri düzeltmek ve kuşatma altına aldığı kardeşi Tekiş’in bağışlanmasını sağlamak için Sultan Melikşah’a elçi gönderdi. Sultan elçiye,

“Biz, şu an bulunduğumuz konumdan vazgeçip çekilecek olursak bu defa size karşı harekete geçeriz; çünkü senin emir, Tekiş’i bize karşı ayaklanmaya teşvik etti” dedi.

Elçi de sultana,

“Benim emîrim diyor ki: ‘Ben, sen sultanla aramızda olan ahde, Gazne’den vazgeçip halkını ve mallarını Hindistan’a nakletmek zorunda kalsam da, sadık bulunuyorum ve bu ahdi sürdürüyorum. Sana karşı çıkıp seninle savaşmaktan Tanrı beni korusun, bu hususta olumsuz şeyler ortadan kalkar’ diyerek cevap verdi.”

Bunun üzerine sultan elçiye,

“Biz bu cahil köle için ahd hususuna emîrinizin karışmasını istemeyiz ve bunu bertaraf ederiz; Tekiş için de emîrinizle dostluk ve yakınlığımızı bozmayı yeğlemeyiz”

diyerek Sultan İbrâhim’in uzatmış olduğu dostluk elini kabul etmiş oldu.³⁶⁵

Sultan İbrâhim böylece düzelen ilişkileri Selçuklu hanedan üyeleriyle yapılan diğer evliliklerde olduğu gibi akrabalık bağı ile kuvvetlendirmek istemesinin neticesinde Melikşah’ın Cevher adındaki kızıyla İbrâhim’in oğlu Nasr’ın evliliğinin³⁶⁶ muhtemelen Tekiş isyanının ardından 478’de (1085-86) gerçekleşmiştir.

Melikşah’ın Zübeyde Hatun’la evliliğinden dünyaya gelen ve aynı zamanda Berkıyaruk’un kız kardeşi olan Cevher Hatun’un, bu evliliği Mesud’un Gazneli tahtına çıkmasının ardından kardeşi Nasr’ı öldürmesiyle son buldu. Bundan sonra Cevher Hatun ailesinin yanına gitmek istedi. Ancak Mesud onun Gazne dışına çıkmasını yasakladı.³⁶⁷

Selçuklular’la Gazneliler bu evlilikle Tekiş’in Melikşah’a karşı giriştiği taht mücadelesinde İbrâhim tarafından desteklenmesi sebebiyle gerginleşen ilişkileri daha önceki duruma getirmeyi amaçladı. Sultan Melikşah ve İbrâhim ülke yönetimlerinde olduğu süre içerisinde iki devlet arasında iyi ilişkilerin devam etmesi sebebiyle evliliğin amacına ulaştığını söyleyebiliriz. Sultan İbrâhim daha önce Melikşah ve Terken Hatun’un kızı Mâh-Melek’i isteyerek Selçuklular’la tekrar akrabalık bağı kurma teşebbüsünde bulunduysa da bu girişim gerçekleşmedi ve bu evlilik onun Selçuklular’la kurduğu son akrabalık bağı oldu.

365 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 62.

366 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 12; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 402. Hüseyinî, hatunun isminin Cevher olduğunu belirtmiştir.

367 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 402.

6. Cevher Hatun

Selçuklular'ın Gazneli hanedan üyeleriyle yaptıkları altıncı ve son evlilik Sultan İbrâhim'in oğlu Nasr'ın eşi dul eşi Cevher Hatun'la Gazneli Sultanı Mesud arasında olmuştur.³⁶⁸ Bu evlilik Mesud'un, babasının ölümünün ardından Gazneli tahtına geçtiği 492'de (1099) gerçekleşti. Mesud Gazne yönetimini ele geçirdiğinde kardeşi Nasr'ı öldürünce onun eşi olan Cevher Hatun dul kalmıştı. Bu durum karşısında Cevher Hatun ailesinin yanına gitmek istemesine rağmen Gazne sultanı onun ülke dışına çıkmasını yasakladı ve daha sonra onunla evlendi.³⁶⁹ Berkıyaruk, kız kardeşiyle ilgili gelişen bu olaylara yaptığı taht mücadeleleri dolayısıyla müdahil olamadı. Böylece Mesud, Gevher Hatun'dan sonra diğer bir Selçuklu hatunuyla evlenerek Selçuklular'la ikinci defa akrabalık bağı kurmuş oldu.

Mesud'un iktidarında Gazneliler'le Selçuklular arasında sağlanan iyi ilişkiler, onun ölümünden sonra oğulları Arslanşah ile Behramşah'ın arasındaki taht mücadelesinde mağlûp olan Behramşah'ın Horasan'a kaçıp Sencer'in yanına sığınması üzerine bozuldu. Sencer'in kardeşler arasındaki meseleyi çözme girişimlerine Arslanşah'ın olumlu cevap vermemesi sebebiyle Gazneliler'e karşı sefere çıkması gündeme geldi.

Arslanşah bunun üzerine Sultan Muhammed Tapar'a haber göndererek kardeşi Sencer'in tutumundan şikâyetçi oldu ve kendisine karşı yapacağı seferi engellemesini istedi. Sultan Muhammed Tapar da Sencer'e elçi göndererek Gazne ülkesine yapacağı seferden vazgeçerek Arslanşah ile anlaşmasını talep etti. Muhammed Tapar kardeşi Sencer'e yazdığı mektubunda, "Bu hanedan büyük bir ailedir. Onlara karşı böyle bir harekette bulunma!" dedi, ancak gönderdiği elçiye,

"Eğer Sencer'i Arslanşah'a karşı harekete geçmiş veya sefere çıkmaya hazır vaziyette görürsen ona sakın mani olma! Bu mektubu da ona tebliğ etme; çünkü böyle bir davranış onu zayıf düşürür, âciz gösterir ve geri dönmez. Halbuki kardeşimin dünyaya hâkim olması benim için daha iyidir"

368 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 402; C. E. Bosworth *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, s. 96.

369 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 402.

demeyi ihmal etmedi. Elçi, Sencer'in yanına vardığında ordunun Emîr Ünêr kumandasında hazır olduğunu görünce mektubu Sencer'e vermekten vazgeçti. Bu ordu karşısında mağlûp olan Arslanşah, Emîr Ünêr'e Sencer'i geri dönme konusunda ikna etmesi halinde kendisine pek çok mal vereceğini bildirdiyse de Emîr Ünêr onun bu teklifini reddetti.

Sencer'in Emîr Ünêr'e mağlûp olan Gazneliler üzerine biz-zat kendisinin kumanda edeceği bir sefere çıkmaya karar ver-mesi üzerine, Arslanşah teyzesi ve aynı zamanda üvey annesi olan Cevher Hatun'u ilişkileri düzeltmek amacıyla 200.000 altın ve çeşitli hediyelerle Sencer'in yanına gönderdi. Cevher Hatun zorla evlendirilmesi ve daha sonraki yıllarda yaşadıkları sıkıntılar sebebiyle Gazneliler'e karşı iyi hisler beslemiyordu. Bu sebeple o, Sencer'i Arslanşah'la barış için değil de savaş yapmak için teş-vik etti ve yapılan savaş sonucunda Gazneliler Selçuklular'a tâbi duruma geldi.³⁷⁰ Arslanşah'ın ülkeyi terketmesinin ardından ikti-dara Behramşah geçti.

Cevher Hatun'un evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak Cevher Hatun'un Mesud ile istemediği halde evlendiği için mutlu bir evlilik hayatının olmadığını ve kocası Mesud'un ölümünden sonra da Arslanşah'ın iktidarında Gazne'de huzur bulamadığını söyleyebiliriz. Bu yüzden Gazneliler'in siyâsî geleceği üzerinde çok büyük bir rol oynadığı elçilik görevinden sonra muhtemelen Gazne'ye dönmeyip Selçuklu ülkesinde kalmış olmalıdır.

İki devlet arasında planlı olarak gerçekleşen bir evlilik olma-masından dolayı Selçuklular'ın bu evlilikten bir şey beklemeleri söz konusu değıldir. Cevher Hatun'un bu evliliğe sıcak bakma-masına rağmen evliliğin gerçekleşmesiyle önemli bir siyâsî güce sahip olduğunu söyleyebiliriz. Selçuklular açısından bu evliliğin en önemli sonucu, Cevher Hatun'un Sencer'e Gazneliler hakkın-da bilgi verip onlarla savaşmasını sağlamak olmuştur. Bunun so-nucunda Gazneliler Selçuklular'a tâbi olmuşlardır. Gazneliler'in

370 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 404; Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, s. 96; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, s. 141-42. Özeydin, Arslanşah'ın Sencer'e elçi olarak gönderdiği Selçuklu hatununun Mehd-i Irak olduğunu belirtmiştir. Ancak Mehd-i Irak, Gazneli Sultanı Mesud'un ilk eşıdir, bu hatun Mesud'un Mehd-i Irak'ın ölümünden sonra evlendiği kardeşı Nasr'ın eşı olan Cevher Hatun'dur.

ise Selçuklular'la akrabalık bağına tekrar kurmak ve iki devlet arasındaki iyi ilişkileri devam ettirmek suretiyle bu evlilikten faydalanmak istedikleri anlaşılmaktadır. Mesud zamanında Selçuklular'la herhangi bir çatışma yaşanmamış olması sebebiyle Gazneliler'in bu evlilikten beklentilerinin elde ettiklerini söyleyebiliriz.

C) HÂRİZMŞAH HANEDANIYLA YAPILAN EVLİLİKLER*

1. Altuncan Hatun

Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde ilk ilişki kurdukları siyasî teşekküllerden biri de Hârizmşahlar oldu. Gazneli Sultanı Mesud adına hakeret eden Şah Melik tarafından Hârizm'den uzaklaştıran Hârizmşah İsmâil, Tuğrul ve Çağrı Bey'e sığınarak onlardan yardım istedi.³⁷¹ Bu olaydan kısa bir süre sonra Hârizmşah İsmâil'in ölümü üzerine Tuğrul Bey dul kalan Altuncan Hatun'u istemek üzere veziri Amîdülmülk'ü Hârizm'e gönderdi ve karşı tarafın da sultanın isteğini kabul etmesinin ardından Tuğrul Bey ile Altuncan Hatun'un evliliği yapıldı.³⁷² Hârizmşah İsmâil'in 432 (1041) yılında hayatta olduğunu³⁷³ dikkate aldığımızda bu evliliğin muhtemelen 433 (1041-1042) yılında veya bu tarihten kısa bir süre sonra gerçekleşmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Altuncan Hatun'un Tuğrul Bey üzerinde büyük etkisinin ve devlet işlerine de katkısının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kendisine Tuğrul Bey tarafından zarar gelmesinden korkan Mervanoğlu Nasrüddevle Ahmed, Altuncan Hatun'a hediyeler gönderdi ve ondan,

* Hârizm Bölgesine hâkim olan vali ve hükümdarlar "Hârizmşah" unvanını kullanmışlardır. Bu sebeple bölgede hâkimiyet kurmuş farklı hanedan mensupları Hârizmşahlar olarak nitelendirilmiştir. "Hârizmşahlar ile Yapılan Evlilikler" başlığı altında incelediğimiz ilk evlilik Altuntaşoğulları hanedanı, ikinci evlilik ise Anuş Tegin hanedanı mensuplarıyla yapılmıştır (Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, XVI, 228-229).

371 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 386; Taneri, "Hârizmşahlar", s. 228.

372 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 63. Altuncan Hatun'un adını bilmediğimiz ilk eşinin kaynaklarda zikredilen son Hârizmşah İsmâil Handan olması kuvvetle muhtemeldir (Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Ganî ve Feyyaz, Tahrir 1324, s. 690). Altuncan Hatun'un Tuğrul Bey ile evliliği hakkında daha fazla bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 46; Bondârî, s. 29; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 52-53.

373 Beyhakî, *a.g.e.*, s. 690.

“Ben, memleketimin elimden alınması korkusuyla Besâsîrî’yi destekledim. Bu iki elçiyi (Tuğrul Bey’in ve Bizans elçisi) gözaltına almam, onlara şefkatimden dolayıdır. Ben yetmiş yaşını aşkın bir ihtiyarım. Uç bölgesinde bulunan memleketimi yağmadan ve tahripten korumaktan başka bir amacım ve emelim yoktur”

şeklindeki mesajını sultana iletmesini istedi.

Bunun üzerine Tuğrul Bey eşine

“Ben, Mervanoğlu’nun beraberindeki hediyeleri almak amacıyla iki elçiyi hapsettiğini, düşmanlarımıza yardımda bulunduğunu ve bize karşı da etrafı gözetleyip önlemler aldığını yakinen öğrendim”

diyerek Mervanoğlu’nu affetmesinin mümkün olmadığını bildirdi. Ayrıca Mervanoğlu’nun yayında tuttuğu Bizans imparatoru elçisi de Altuncan Hatun’a bir mektupla,

“Dâvud oğlu Yâkûtî, Bizans memleketlerini tamamen yağma ve talan akınlarına uğratmıştır. Eğer benim aziz hükümdarım, sultan hazretleriyle yaptığı antlaşmalara rağmen, kendi askerleri etraf yörelere yürüyüp yağma etmiş olsalardı, onların derhal akınlarını durdurup geri çekilmelerini kesinlikle emrederdi”

mesajını ilettili, Bizans ülkesine yapılan akınların durdurulması için ricada bulundu.³⁷⁴

Altuncan Hatun siyasetteki etkinliği sayesinde Selçuklu Devleti’nin devamı konusunda önemli rol oynamıştır. Tuğrul Bey, üvey kardeşi İbrâhim Yinal’ın isyan edip tahtı ele geçirmek üzere Hemedan’a doğru harekete geçtiğini haber alınca, Altuncan Hatun, veziri Amîdûlmülk, Altuncan Hatun’un oğlu Enûşirvan ve yanından hiç ayırmadığı doktoru ve müneccimini ülke yönetimiyle ilgilenmeleri için Bağdat’ta bırakıp süratle Hemedan’a yöneldi.³⁷⁵ Tuğrul Bey Hemedan’a İbrâhim Yinal’dan önce ulaştı; ancak yanında az sayıda asker olması ve İbrâhim’in Türkmenler’i yanına çekmesi sebebiyle sultan zor durumda kaldı.

Bunun üzerine Tuğrul Bey, veziri ve Altuncan Hatun’dan³⁷⁶, Çağrı Bey’in oğulları Alparslan, Yâkûtî ve Kavurd’dan yardım

374 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 21.

375 Bondârî, *a.g.e.*, s. 12; İbnü’l-Adîm, *Bugyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 4; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 182.

376 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 31; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 137.

istedi.³⁷⁷ Sultanın yardım isteği Bağdat'a ulaşınca, Altuncan Hatun eşinin yanına gitmek istediye de Amîdülmülk ona,

“Kim bizi, İbrâhim Yinal tarafından kuşatılmış durumda olan Hemedan'a ulaştırabilir? Eğer İbrâhim Yinal, bizi yakalayacak olursa bu durum, senin ve sultanın aleyhine son derece büyük bir zafiyet olur”

diyerek kuşatma altındaki sultana yardım edilemeyeceği, halife ise Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgal etme tehlikesi karşısında Selçuklu askerinin buradan ayrılmamasını istediği için karşı çıktı ve Tuğrul Bey hakkında kötü haberler gelmesi üzerine Vezir Amîdülmülk, Altuncan Hatun'un Hârizmşah'tan olan oğlu Enûşîrvan'ı Selçuklu tahtına geçirme girişiminde bulundu. Ancak Enûşîrvan'ın Selçuklu kumandanları tarafından sultan olarak kabul edilmemesi üzerine bu plan uygulamaya geçirilemedi.³⁷⁸

Tuğrul Bey'in kuşatma altında bulunduğu sırada Selçuklu Devleti'nin yönetimini elinde bulunduran Altuncan Hatun, oğlunun sultan olarak kabul edilmemesi ve Tuğrul Bey'in Hezâresb'in kızıyla evlendiği haberlerinin kendisine ulaşması üzerine, sultan katındaki itibarının azalmasından korkup, oğlu ve Amîdülmülk'ün tutuklanmasını emrederek eşinin yardımına gitmeye karar verdi. Altuncan Hatun bütün karşı koymalara rağmen 5 Zilkade 450 (24 Aralık 1058) tarihinde Hemedan'a hareket etti. Bu sırada Enûşîrvan annesinin yanına gitti ve Altuncan Hatun tarafından tutuklandı.³⁷⁹

Altuncan Hatun'un Hemedan'a gitmekte olduğu haberini alan İbrâhim Yinal, büyük bir askerî birliği onun üzerine gönderdi. İbrâhim Yinal ile birlikte hareket eden Türkmenler'in de yağma amacıyla Altuncan Hatun'un peşine düşmeleri neticesinde kuvvetleri azalan İbrâhim, Çağrı Bey'in oğullarının yardıma gelmesiyle kuvvetlenen Tuğrul Bey'le yaptıkları mücadelede yenilip geri çekilmek zorunda kaldı.³⁸⁰

Tuğrul Bey kazandığı bu savaştan sonra Rey'de bulunan Altuncan Hatun'un yanına gitti. Bu buluşma sırasında Altuncan

377 Bondârî, *a.g.e.*, s. 13; Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 137.

378 Bondârî, *a.g.e.*, s. 12; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 31.

379 Bondârî, *a.g.e.*, s. 12-13; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 32-33; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, s. 5; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 182.

380 Bondârî, *a.g.e.*, s. 13. Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 39-40.

Hatun elleri bağılı olarak oğlunu sultanın yanına getirdi ve Enûşirvan burada Tuğrul Bey tarafından affedildi.³⁸¹ Altuncan Hatun İbrâhim Yinal isyanında sultana yardım ederek devletin devamını sağladı ve Altuncan Hatun kocasına yaptığı yardım sebebiyle eşi katındaki itibarını daha da arttırmış oldu. Ayrıca bu sayede Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvan da Tuğrul Bey döneminde önemli görevler üstlenmeyi sürdürdü.³⁸²

Altuncan Hatun Zilkade 452 (Aralık 1060) tarihinde vücudunda su birikmesi sebebiyle Zencan'da vefat etti. Tuğrul Bey eşinin ölümünün ardından büyük bir üzüntü yaşadı. Sultan, Altuncan Hatun'un cenazesini yanına alarak Rey'e götürdü ve orada defnetti.³⁸³ Sibt İbnü'l-Cevzî'nin hakkında,

“Çok dindar, aklın ve dinin hoş gördüğü belirli bir görüş ve niyet sahibi idi: yoksullara pek çok sadaka verir ve çok yararlı ve iyi işler yapardı. İyi fikirli ve azimli olup ihtiyatlı idi. Bu sebeple eşi sultan Tuğrul, birçok işte ve çeşitli sorunlarda onun fikrini alır ve bunların çözümlerini kendisine bırakırdı”

dediği Altuncan Hatun ölürken Tuğrul Bey'e,

“Dünya ve âhiret şerefine nâil olman için halifenin kızıyla evlenme hususunda çaba göster”

demiş ve bunun gerçekleşmesi durumunda da bütün malının ve parasının halifenin kızına çeyiz olarak verilmesini vasiyet etti.³⁸⁴ Altuncan Hatun İbrâhim Yinal isyanından sonra bu girişimiyle ikinci defa Selçuklu Devleti'nin siyasî geleceği için çok önemli bir hizmet daha yapmış oldu.

Tuğrul Bey bu evlilikle Hârizmşahlar'ın mirasından yararlanarak bölgesinde otoritesini arttırmayı amaçlamış olmalıdır. Onun Hârizm bölgesini hâkimiyeti altına almasıyla bu evlilikten

381 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 39.

382 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 47,55.

383 Bondârî, *a.g.e.*, s. 18; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 31; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 63; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 315; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 315; Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 140. Ebû'l-Ferrec, kocası tarafından çok sevildiğini ve saltanatın bütün işlerini idare ettiğini belirttiği Altuncan Hatun'un 455 (1063) yılında vefat ettiğini yazmıştır.

384 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 63; M. Altay Köymen, “Devlet Kurtaran Örnek Bir Türk Kadını”, *Millî Kültür*, I/1 (Ocak Ankara 1977), s. 45.

beklentisini elde ettiğini söyleyebiliriz. Bunda Altuncan Hatun'un da önemli katkısı olmuştur.

Altuncan Hatun ise bu evlilikle kendisinin ve oğlunun geleceğini güvence altına almayı amaçlamış olması muhtemeldir. Altuncan Hatun ve Enûşirvan Büyük Selçuklu Devleti'nde elde ettikleri mevki dikkate alındığında, Altuncan Hatun'un evlilikten beklentilerini fazlasıyla elde ettiğini söyleyebiliriz.

2. Atsız'ın Kızı

Selçuklular'ın Hârizmşah hanedan üyeleriyle yaptıkları ikinci evlilik ise, Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah ile Atsız'ın adını bilmediğimiz kızı arasında olmuştur.³⁸⁵ Bu evliliğin ne zaman gerçekleştiği hakkında bilgi yoktur. Ancak bu evliliğin muhtemelen Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alınmasından sonra, Süleyman Şah'ın Selçuklu sultanı olduğu yıllarda gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Süleyman Şah, Oğuzlar karşısında yaptığı mücadelede başarılı olamayınca kayınpederi Atsız'ın yanına sığındı, ancak burada onunla anlaşmazlığa düşünce, önce İsfahan, sonra Kâşân'a gitti. Buralarda kabul görmemesi üzerine Halife Muktefi-Liemrillâh'tan Bağdat'a gitmek için izin istedi. Halife, Süleyman Şah'ın isteğini karısını rehin olarak vermesi şartıyla kabul edeceğini söyleyince, Süleyman Şah karısını câriyeleriyle birlikte Bağdat'a gönderdi. Halife burada Süleyman Şah'ın karısına çok iyi davrandı. Daha sonra Süleyman Şah da eşinin yanına gitti ve burada halifeye bağlı kalacağına dair söz verdi. Bunun üzerine halife onun adına hutbe okuttu ve Muhammed'e karşı mücadelesinde onu destekledi.³⁸⁶

Süleyman Şah yeğeni Muhammed'e karşı giriştiği harekâtta başarılı olamadı ve onu destekleyen Musul hâkimi Mevdûd'un nâibi Zeynüddin Ali tarafından yakalanıp Musul Kalesi'ne hapsedildi.³⁸⁷ Muhammed 555 (1160) yılında ölünce, Süleyman Şah'ı Irak Selçuklu sultanı yapmak üzere hapisten çıkardılar.³⁸⁸ Süleyman Şah'ın etrafında büyük bir birliktelik sağlandı, ancak uygun

385 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 177; Bondârî, *a.g.e.*, s. 211; Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri II: Harizmşah Atsız (490-551 / 1097-1156)", s. 3.

386 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 177

387 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 178.

388 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 211.

politikalar takip etmemesi ve ahlâkî bakımdan zayıf olması sebebiyle kendisine verilen destek giderek azaldı ve hâdimi Şerefeddin tarafından öldürüldü (556/1161).³⁸⁹

Hatunun Süleyman Şah üzerinde büyük bir nüfuzu olduğunu ve aynı zamanda Süleyman Şah'ın zevk ve safa düşkünlüğü sebebiyle, onun devlet işlerinde sultandan daha etkili olduğunu söyleyebiliriz.³⁹⁰ Bu sebeple hatunla birlikte hareket eden kardeşleri Yinal Tegin ve Yûsuf da önemli mevkiller elde etmişlerdir.

Süleyman Şah ve Atsız bu evlilikle Horasan'daki hâkimiyetlerini güçlendirmeyi amaçlamışlardır. Ancak tarafların evlilikten sonra aralarının açılması ve Süleyman Şah'ın Horasan'ı terketmesi sebebiyle bu evlilikten bekledikleri sonucu elde edemedikleri anlaşılmaktadır.

389 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 220.

390 Bondârî, *a.g.e.*, s. 211.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

**DİĞER HANEDANLAR, DEVLET ADAMLARI VE
MENSUBİYETİ BİLİNMEYEN HATUNLARLA
YAPILAN EVLİLİKLER**

The British Museum

A) DİĞER HANEDANLARLA YAPILAN EVLİLİKLER

1. BÜVEYHÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

a) Ebû Kâlicâr'ın Kızı

Selçuklular'ın, Büveyhî hanedan üyeleriyle yaptıkları ilk evlilik Tuğrul Bey ve Ebû Kâlicâr'ın kızının evliliğidir. Selçuklu sultanıyla Büveyhî emîri arasında 439 (1047) yılında gerçekleştirilen barış antlaşmasının şartlarından birisi de hanedanlar arasında karşılıklı akrabalık bağının kurulmasıydı.³⁹¹ Bu anlaşmanın neticesi olarak evlilik, Rebîülâhîr 439 (Ağustos-Eylül 1047) tarihinde nikâhın kıyılmasıyla gerçekleşti.³⁹²

Ebû Kâlicâr'ın kızı hakkında bu evlilik kaydından sonra ancak Arslan Hatun'un Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh ile evliliği sırasında, halifenin kendisine 10 yük elbise, çeşitli aletler vb. şeyleri hediye etmesi dolayısıyla bilgi edinebilmekteyiz.³⁹³ Bu bilgiden hatunun 448'de (1056) hâlâ hayatta ve sultanla evliliğinin devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hatunun evliliğinden itibaren 448'e (1056) kadarki zaman diliminde Selçuklular'la Büveyhîler arasında önemli mücadeleler olmasına rağmen, hatunun bu mücadelelerdeki tutumu ve Tuğrul Bey üzerindeki etkisi hakkında elimizde bilgi mevcut değildir.

Selçuklular'ın bu evlilikle bölgede Büveyhîler'e denk bir siyasî güce ulaşmayı ve dolayısıyla burada kalıcı olmayı amaçladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim onlar bu hedeflere kısa zamanda

391 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 408; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 33; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 150; Merçil, "İslamdan Sonra Türklerde Kadın", s. 476; Ahmet Güner, "Ebû Kâlicâr", *DİA*, X, 172.

392 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 408.

393 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 5.

ulaşmışlardır. Bunda Ebû Kâlicâr'ın ölümü ve oğullarının birbirleriyle mücadeleye girişmesinin büyük bir etkisi olmuştur.³⁹⁴ Tuğrul Bey'in yaptığı bu evlilik sebebiyle olaylara müdahil olma hakkı bulunmasına rağmen, hanedan üyelerinin kendi aralarındaki mücadelelerinde onların, askerî güçlerini zayıflatacaklarını düşünerek taraf olmadığı görülmektedir. Tuğrul Bey'in 447 (1555) yılında Melikü'r-Rahîm'i Bağdat'ta bir mukavemetle karşılaşmadan yakalayıp hapse attırarak Büveyhîler'in batı kolunu ortadan kaldırmış olması,³⁹⁵ uyguladığı politikanın başarıya ulaştığını göstermektedir.

Büveyhîler ise bu evlilikle Selçuklular'la yaşanan çatışmaları sona erdirip karşılıklı ilişkileri daha iyi bir noktaya getirmeyi amaçlamışlardır. Nitekim bunun ilk yansımasını Büveyhî topraklarına akınlar yapan İbrâhim Yinal'a Tuğrul Bey'in mektup yazarak ele geçirdiği yerlerin dışında, başka işgal hareketlerine girişmemesini istemesiyle görmektediriz.³⁹⁶ Ancak iki devlet arasında gelişen bu iyi ilişkiler, Kavurd'un Kirman'a saldırması ve Büveyhîler'in Kirman Valisi Behrâm b. Leşkeristân'ın Kavurd'un emrine girmesiyle bozuldu.

Bunun üzerine Ebû Kâlicâr, itaatten çıkan valiyi cezalandırmak ve bölgede hâkimiyetini yeniden tesis etmek üzere harekete geçti. Ancak o bu amacına ulaşmadan 4 Cemâziyelevvel 440'ta (15 Ekim 1048) Kirman'ın Cenâp şehrinde öldü.³⁹⁷ Ebû Kâlicâr'ın bu evlilikten kısa bir süre sonra ölümü ve bunun üzerine oğullarının kendi aralarında taht mücadelelerine girişmesi üzerine, Büveyhîler bu evlilikten bekledikleri faydayı tam olarak sağlayamamıştır.

b) Çağrı Bey'in Kızı

Selçuklular'ın, Büveyhî hanedan üyeleriyle yaptıkları ikinci evlilik Çağrı Bey'in kızıyla Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Mansûr arasında oldu. İki devlet arasında imzalan barış antlaşmasının

394 Azimî, *a.g.e.*, s. 9; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 415; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 153; Köymen, *a.g.e.*, s. 33; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 497; Ahmet Güner, "Ebû Kâlicâr", s. 172.

395 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 465; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 167; Merçil, "Büveyhîler", s. 498.

396 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 408; Köymen, *a.g.e.*, s. 33; Merçil, "Büveyhîler", s. 498; Güner, "Ebû Kâlicâr", s. 172.

397 Güner, "Ebû Kâlicâr", s. 172; Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", *DİA*, XXV, 73.

şartlarından biri olan iki hanedan üyelerinin karşılıklı evlenme kararı üzerine Tuğrul Bey ile Ebû Kâlicâr'ın kızı evlenirken, Büveyhî hanedanından Ebû Mansûr da Çağrı Bey'in kızıyla evlendirildi.³⁹⁸ Bu evlilik iki hanedan arasında yapılan ilk evlilikle aynı tarihte gerçekleşti (Rebîülâhîr 439 / Ağustos-Eylül 1047).³⁹⁹

Ebû Mansûr'un eşi olan Selçuklu hatunu hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Bu sebeple hatunun evlilik sonrası hayatıyla ilgili bir değerlendirmede bulunmak güçtür. Ancak Ebû Mansûr'un öldürülmesiyle Fars'taki Büveyhî hâkimiyeti sona erdi. Dolayısıyla hatun hayatta ise, onun ailesinin yanına dönmüş olması kuvvetle muhtemeldir.

Ebû Mansûr ile Selçuklular arasında bu evliliğin ardından uzun bir süre ilişki kurulmadığı görülmektedir. Ebû Mansûr, babasının ölümünden sonra kardeşi Melikü'r-Rahîm ile giriştiği hâkimiyet mücadelesinde, Şîraz'da 1049 yılında Melikü'r-Rahîm adına hareket eden diğer kardeşi Ebû Sa'd tarafından mağlûp edilip hapsedilmiştir. Ebû Mansûr bu süreçte ve hapisten kurtulup kardeşiyle mücadeleye tekrar devam ettiği yıllar içerisinde⁴⁰⁰ mahallî hanedanlarla birlikte hareket ederken eniştesi Tuğrul Bey'den yardım istememiştir. Ebû Mansûr bundan kaçınarak meseleyi kendi başına halletmek isterken, Tuğrul Bey de herhangi bir yardımda bulunmayarak iki kardeş arasında taraf olmamıştır.

Ancak Ebû Mansûr'un 443 (1051-52) yılında Melikü'r-Rahîm'le yaptığı savaşta yenilmesiyle, Ebû Mansûr bu mücadelede tek başına galip gelemeyeceğini anlayarak Tuğrul Bey'den yardım istemek zorunda kaldı.⁴⁰¹ Bu yardım isteği ile Ebû Mansûr'un Tuğrul Bey'in tâbiliğine girdiği, onun 445'te (1054) Şîraz'ı alınca hutbeyi Tuğrul Bey adına okutmasından anlaşılmaktadır.⁴⁰² Ebû Mansûr Şîraz'ın 447 (1055) yılında İstahr Kalesi hâkimi Deylemli Fulâd tarafından elinden alınmasından sonra, Tuğrul Bey'in tâbiyetinden çıkıp Melikü'r-Rahîm'e itaat arzetmiştir.⁴⁰³ Bu durumda onun Tuğrul Bey'den beklediği yardımı alamadığı ve bu sebeple Tuğrul

398 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 408; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 150; Köymen, *a.g.e.*, s. 33; Merçil, "İslam'dan Sonra Türklerde Kadın", s. 476.

399 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 408.

400 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 416, 422.

401 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 436.

402 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 451.

403 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 459.

Bey'le aralarının açıldığı görülmektedir. Melikü'r-Rahîm'in 446'da (1055) hapsedilerek Büveyhî hâkimiyetine son verilmesiyle siyasî bakımdan yalnızlaşan Ebû Mansûr, 1056 yılında Şebânkâre emîrlerinden Fazlûye ile yaptığı savaşta yenilerek öldürüldü ve böylece Fars'taki Büveyhî hâkimiyeti sona erdi.⁴⁰⁴

Selçuklular'ın bu evlilikten beklentileri, bu izdivacın karşılığı olan Tuğrul Bey ile Ebû Kâlicâr'ın kızının evliliğinin aynısı olmasıdır. Tuğrul Bey'in bu evlilikten beklediği faydayı fazlasıyla elde ettiğini söyleyebiliriz. Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey'in damadı Ebû Mansûr'la yaptığı ittifakla Büveyhîler'in askerî gücünü zayıflatarak onların kolaylıkla ortadan kaldırılmasını sağladı.

Büveyhîler'in bu evlilikle, Selçuklular'la yaptıkları ilk evlilikte olduğu gibi karşılıklı ilişkileri iyi bir seviyeye getirmeyi amaçlamış olmaları muhtemeldir. Büveyhîler'den bu evlilikten en çok faydayı Selçuklular'ın damadı olması dolayısıyla Ebû Mansûr sağladı. Ebû Mansûr'un hâkim olduğu yerler hayatı boyunca Selçuklu akınlara mâruz kalmadı. Ebû Mansûr kardeşi Melikü'r-Rahîm'le mücadelesinde Selçuklular'ın desteğini alarak Büveyhî yönetimini ele almayı istedi, ancak aldığı yardımlar neticesinde bunu gerçekleştiremedi, sadece siyasî varlığını devam ettirdi.

c) Fülâne Hatun

Selçuklular'ın, Büveyhî hanedan üyeleriyle yaptıkları üçüncü ve son evlilik, Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr ile adını bilmediğimiz hatun (fülâne hatun) arasında oldu. Ebû Kâlicâr'ın ölümüyle toprakları oğulları arasında paylaşılrken Ebû Ali, Basra'da hâkimiyet kurdu. Büveyhî topraklarını yönetimi altına almak isteyen Melikü'r-Rahîm, Basra üzerine yürüyüp kardeşi Ebû Ali'yi mağlûp edince, Ebû Ali annesiyle birlikte İstahr'da bulunan eniştesi Sultan Tuğrul Bey'in yanına gitti. Sultan onları çok iyi karşılayıp Ebû Ali'yi akrabalarından "fülâne hatun"la evlendirdi (441/1051-52).⁴⁰⁵

Tuğrul Bey bu evliliğin ardından Ebû Ali'ye Curbâzakan'a bağlı bir şehirle aynı yöredeki iki kaleyi verdi.⁴⁰⁶ Ebû Ali ile sultan

404 Merçil, "Büveyhîler", s. 73.

405 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 445-446. Tuğrul Bey, çocuğu olmadığı için ve kendi iktidarında yapılan siyasî evliliklerde genellikle Çağrı Bey'in erkek ve kız çocuklarını evlendirmiştir. Bu bilgiyi dikkate aldığımızda Ebû Ali'nin evlendiği Selçuklu hatununun Çağrı Bey'in kızı olduğunu söyleyebiliriz.

406 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, 446.

arasındaki iyi ilişkiler evlilikten sonra da devam etti. Tuğrul Bey hasta vaziyette İsfahan'a gittiğinde öldüğüne dair şâiyyalar çıktığında, onu ilk ziyaret eden kişilerden biri Ebû Ali oldu. Bu ziyaret sırasında Ebû Ali, Basra ve Errecân'ı istilâ eden Melikü'r-Rahîm'e karşı Tuğrul Bey'den yardım istedi ve bu talebi sultan tarafından olumlu karşılandı.⁴⁰⁷ Tuğrul Bey Ebû Ali'yi Oğuzlar'dan oluşan bir orduyla Hûzistan üzerine gönderdi. Bunun üzerine Ebû Ali Ahvaz'da bulunan Deylemliler'i itaate çağırıp olumlu cevap alması üzerine ufak çatışmaların ardından Ahvaz'ı ele geçirdi (446/1054-55).⁴⁰⁸

Büveyhî Devleti ortadan kaldırıldıktan sonra Hezâresb, Basra, Ahvaz, Hûzistan ve bunlara bağlı yerlerin vergi tahsiline atanırken ayrıca ona Errecân da iktâ edildi. Bu yerlerde hutbeyi kendi adına okutmasına da izin verildi (448/1056).⁴⁰⁹ Kendisine bağlı yerlerin elinden alınmasından rahatsız olan Ebû Ali, Tuğrul Bey'le görüşmesine rağmen istediği sonuca ulaşamayınca, sultan üzerinde nüfuzu olduğunu düşündüğü "fûlâne hatun" ve çocuklarını da ona gönderdiği halde istediğini elde edemedi. Ancak Kırmîsîn ve oraya bağlı yerleri ona iktâ olarak verdi. Bu olay ile karşılıklı ilişkiler zedelendiye de daha sonraki yıllarda Ebû Ali'nin, Arslan Hatun'la halifenin ve Tuğrul Bey'le halifenin kızının evlilik törenlerine katılanlar arasında bulunmasından,⁴¹⁰ Tuğrul Bey'le ilişkilerinin iyi bir duruma geldiğini söyleyebiliriz.

Ebû Ali Tuğrul Bey döneminde Selçuklular'la kurduğu iyi ilişkileri Sultan Alparslan zamanında geliştirerek sürdürdü. Alparslan, Ebû Ali'den Kum ve Kâşân şehirlerini alıp, ona daha önce Tuğrul Bey tarafından kendisinden alınıp Hezâresb'e verilen Basra'yı 1.5 milyon altın karşılığında iktâ etti (456/1063-64).⁴¹¹

"Fûlâne hatun"un evlilik hayatı hakkında Ebû Ali'nin kendisinden alınan Basra'yı geri alabilmek için onu Tuğrul Bey'in yanına göndermesi dışında bilgi yoktur. Ancak Alparslan'ın Basra'yı tekrar Ali'ye vermesinde ve Selçuklular'la ilişkilerin geliştirilmesinde "fûlâne hatun" etkin bir rol oynamış olmalıdır. Onun

407 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 450.

408 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 458.

409 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 466; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 3.

410 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 40.

411 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 12.

Tuğrul Bey ve özellikle Alparslan üzerinde nüfuzu olduğunu dikkate aldığımızda muhtemelen Çağrı Bey'in kızı olabileceğini söylemek mümkündür.

Tuğrul Bey bu evlilikle Büveyhîler'le ilişkilerinde Ebû Ali'yi bir koz olarak kullanmayı amaçlamış olmalıdır. Büveyhî topraklarının ele geçirilmesi ve daha sonra buraların elde tutulmasında Ebû Ali'den yararlanması sebebiyle sultanın bu evlilikten beklentilerini elde ettiğini söyleyebiliriz.

Ebû Ali ise bu evlilikle Selçuklular'ın yardımını alarak kardeşleriyle yaptığı taht mücadelesini kazanmayı ve Büveyhîler'in başına geçmeyi amaçlamış olmalıdır. Ancak Ebû Ali bu evlilikten beklentilerini tam olarak elde edemedi. Çünkü Ebû Ali hayatını Selçuklular'ın verdiği kısmî destek sayesinde, onlara bağlı tâbi bir emîr olarak sürdürdü.

2. KIPÇAKLAR'LA YAPILAN EVLİLİKLER

a) Ümmü Kıpçak Hatun

Selçuklular'ın Kıpçak hanedan üyeleriyle yaptıkları ilk evlilik Alparslan ile Ümmü Kıpçak (Hıfçak) arasında olmuştur. Kaynaklarda hatunun babasıyla ilgili bilgi yoktur. Ancak Çağrı Bey döneminde Kıpçak emîriyle sağlanan iyi ilişkeler sonrasında taraflar arasında kurulan akrabalık bağının⁴¹² muhtemelen Alparslan ile Ümmü Kıpçak Hatun arasında gerçekleştiğini ve dolayısıyla Ümmü Kıpçak Hatun'un babasının Kıpçak emîri olduğunu söyleyebiliriz. Ümmü Kıpçak Hatun'un Sultan Alparslan katındaki durumunu onun Kıpçak emîrinin kızı olduğu yönündeki düşüncemizi desteklemektedir. Bu evliliğin ne zaman yapıldığı ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Amîdülmülk'ün hatunu 457'deki (1065) ziyareti sırasında onun yanında sultandan olan küçük

412 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 19; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 47. Çağrı Bey, Hârizm üzerine yürüyüp 434'te (1043) Ürgenç (Gürgenç) ve diğer şehirleri el geçirmesinden sonra Kıpçak emîrine mektup göndererek onu İslâm dinine davet etti. Onun bu daveti kabul edip müslüman olmasının ardından taraflar arasında karşılıklı olarak akrabalık bağı kuruldu (Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 47). Selçuklular ile Kıpçaklar arasında kurulan akrabalık bağının ilkinin muhtemelen Alparslan ile Ümmü Kıpçak Hatun'un evliliği ile sağlanmıştır. Ancak Selçuklular'ın Kıpçaklar'la kurduğu diğer akrabalık bağı ile ilgili olarak kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır.

yaşta bir çocuğun bulunduğunu⁴¹³ dikkate aldığımızda, evliliğin 1050'li yıllarda gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Hatunun evlilik hayatı hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Onunla ilgili bilgiyi Amîdülmülk'ün sultan tarafından vezirlik görevinden azledilip Merverrûz'a sürgün olarak gönderilmesi dolayısıyla öğrenmekteyiz. Vezir, Merverrûz'a giderken Nişâbur'da bulunan sultanın çocuğu ve eşi Ümmü Kıpçak'ın yanına gidip onlardan kendisinin sultan tarafından affedilmesi için aracı olmalarını istemiş ve hatuna 500.000 altın ve bir at hediye etti. Ümmü Kıpçak vezirin bu isteğini olumlu karşılayıp kendi iktâ sahası içerisinde bulunan Merverrûz reisinden vezire 1000 altın vermesini istedi. Hatun daha sonra, Amîdülmülk'ün affedilmesi için sultana bir mektup gönderdiyse⁴¹⁴ de onun bu girişimi sonuçsuz kaldı. Çünkü Amîdülmülk sultanın emri doğrultusunda öldürülmüştür (457/1065).⁴¹⁵

Ümmü Kıpçak Hatun'un Sultan Alparslan'dan bir çocuğu olduğunu biliyoruz. Ancak kaynaklarda çocuğun adı hakkında bilgi verilmemektedir. Ümmü Kıpçak Hatun'a sultan tarafından Nişâbur ve buna bağlı bazı yerleşim yerleri iktâ edilmiştir. Ümmü Kıpçak Hatun'un kendisine ait iktâların yönetimi için divan teşkilâtına ve askerlere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Selçuklular'la Kıpçaklar bu evlilikle aralarında sağlanan ilişkileri daha iyi bir seviyeye getirmeyi amaçlamış olmalıdır. Taraf-
ların bu izdivacın sonucunda beklentilerinin ne ölçüde karşılan-
dığına dair bilgi yoktur.

3. AHVAZ VE BASRA EMİRLİĞİ İLE YAPILAN EVLİLİKLER*

a) Safiye Hatun

Selçuklular'ın Ahvaz ve Basra Emîrliği yöneticileriyle yaptıkları ilk evlilik Çağrı Bey'in kızı Safiye Hatun'la Tâcûlmülûk Ebû Kâlicâr

413 Sibt İbnü'l Cevzi, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 18.

414 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 18.

415 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 45; Sibt İbnü'l Cevzi, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 20. İbnü'l-Esir vezirin 456 (1063-64) yılında öldürüldüğünü belirtmektedir.

* Ebû Kâlicâr Hezâresb'in mensup olduğu hanedanla ilgili bilgimiz olmaması sebebiyle Selçuklular'ın Hezâresb ve kızıyla yaptıkları evlilikleri "Ahvaz ve Basra Emîrliği" başlığı altında ele aldık.

Hezâresb b. Bengîr arasında gerçekleştirilmiştir.⁴¹⁶ İbnü'l-Esîr'in bu evlilikle ilgili verdiği bilgiden, evliliğin Alparslan döneminde yapıldığı izlenimi edinilmesine rağmen, Hezâresb'in Tuğrul Bey zamanındaki itibarını dikkate aldığımızda evliliğin Tuğrul Bey'in döneminde yapıldığını söyleyebiliriz. Bu evlilik muhtemelen Hezâresb'in Tuğrul Bey tarafından Basra, Ahvaz ve Hûzistan arazilerinin vergi tahsiline atayıp, Errecân'ı iktâ ettiği 448'de (1056-1057) veya bu tarihten kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir.

Safiye Hatun'la ilgili olarak, bu evlilik kaydından başka kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak, Hezâresb'in Tuğrul Bey ve Alparslan dönemlerinde sık sık onlarla birlikte hareket ettiği bilgisini dikkate aldığımızda Safiye Hatun'un da kocasının yanında bulunması muhtemeldir. Bu sebeple Safiye Hatun evlilik süresince ailesinden ayrı kalmadığı anlaşılmaktadır. Hezâresb'in 462'de (1069-1070) sultanın yanından Hûzistan'a dönerken İsfahan'da ölmesi üzerine⁴¹⁷ Safiye Hatun kardeşi Alparslan'ın yanına döndü.

Tuğrul Bey ile Hezâresb arasında daha önce kurulan iyi ilişkiler, evlilik sonrasında da artarak devam etti. Sultan onu 360.000 altın karşılığında Basra, Ahvaz ve Hûzistan arazilerinin vergi tahsiline atadı, ayrıca ona Errecân'ı iktâ etti. Buralarda Hezâresb kendi adına hutbe okutması için izin verdi (448/1056-1057).⁴¹⁸ Böylelikle Hezâresb sultan tarafından tâbi hükümdar olarak kabul edildi. Hezâresb kendi vergi gelirleri dışındaki arazilerin vergi gelirlerine el koyması üzerine, bu durumdan rahatsız olan Deylemliler onu sultana şikâyet ettiler. Ancak Tuğrul Bey onlara,

416 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 69; Bondârî, *a.g.e.*, s. 35-36; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 32. Kaynaklarda Müslim b. Kureys'in Hezâresb dul eşi olan Alparslan'ın kız kardeşiyle evlendiğini belirtmesine karşın hatunun adı zikredilmemiştir (İbnü'l-Esîr, X, 189). Ancak İbrâhim b. Kureys'in kardeşi Müslim'in ölümünden sonra onun dul eşi ve aynı zamanda Sultan Melikşah'ın halası olan Safiye Hatun'la evlendiği belirtilmiştir (Sibt İbnü'l-Cevzî, "Melikşah Dönemi", s. 67). Bu bilgiyi dikkate aldığımızda Ebû Kâlicâr Hezâresb b. Bengîr ve Müslim b. Kureys'in eşi olan Çağrı Bey'in kızının adının Safiye Hatun olduğunu söyleyebiliriz. Öztuna, Müslim ve İbrâhim'in eşinin Safiye Hatun olduğunu, Hezâresb'in eşi olan Çağrı Bey'in kızının ise adının bilinmediğini belirtmiştir (s. 478). Safiye Hatun hakkında daha fazla bilgi için bk. Suat Kaymak, "Bir Selçuklu Hâtûnu'nun Evlilikleri: Safiyye Hâtun" *Tarih Dergisi*, sayı 58 (2013/2), İstanbul, s. 25-42.

417 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 69.

418 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 466; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 3. İbnü'l-Esîr bu olayın 447'te (1055-1056) olduğunu belirtmektedir.

“Hezâresb uygun gördüğü şeyleri yapar” diyerek Hezâresb’e destek verdi.⁴¹⁹ Bu olaydan Hezâresb’in sultan katında itibarının ne kadar yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Hezâresb, Arslan Hatun’la halifenin nikâh törenine katılanlar arasında bulunmaktaydı.⁴²⁰ Onun bu katılımı muhtemelen Tuğrul Bey’in daveti üzerine gerçekleşmiş olmalıdır. Her zaman Tuğrul Bey’le birlikte hareket eden Hezâresb, sultanın Besâsîrî’ye karşı girdiği askerî harekâta da onun yanında yer aldı. Bunun mükâfatı olarak da elde edilen Musul şehri, kendisine sultan tarafından iktâ edildi. Hezâresb bu harekâta bölge halkıyla yaşanan sorunların çözülmesinde sultana danışmanlık yaptı. Ayrıca Besâsîrî ile birlikte hareket eden Kureyş, Dübeys ve Mervânoğlu’nun affedilmeleri için sultandan şefaât dilediği ve bu dileğin kabul edildiği de görülmektedir. Hezâresb bu süreçte etkin bir rol oynayarak sultan katındaki itibarını daha da arttırmıştır.⁴²¹

Hezâresb’in Tuğrul Bey döneminde Selçuklular’la kurduğu iyi ilişkiler Alparslan’ın iktidarında bozuldu. Alparslan’ın 456 (1064) yılında kardeşi Kavurd’a karşı girdiği mücadele için Hezâresb’den yardım istemesi ve onun da bu isteği olumlu karşılamasının⁴²² dışında taraflar arasındaki ilişkilerin iyi bir süreç takip etmediğini söyleyebiliriz. Bu durumda, Hezâresb’in Tuğrul Bey döneminde aşırı nüfuz kazanması, Alparslan’da onun bağımsız hareket edebileceği şüphesinin oluşmasında başlıca âmil olmalıdır.

Taraflar arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi, ilk olarak Sultan Alparslan’ın Hezâresb’in Tuğrul Bey döneminden kalan iktâ borcunu ödemesi ve yanında bulunan Sadaka b. Mansûr’la dostluk kurması için ona Porsukî’yi göndermesiyle başladı. Hezâresb, Porsukî’ye sultanın isteklerini yerine getireceğini ve ona itaat edeceğini bildirdi. Ancak buna rağmen Alparslan Basra’yı Hezâresb’in yönetiminden alıp 1.5 milyon altın karşılığında Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr’a verdi (456/1064).⁴²³

Hezâresb Basra’nın elinden alınmasından sonra sultan tarafından istenen iktâ borcunu ödeyemedi. Bunun üzerine Alparslan

419 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 3.

420 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, IX, 468.

421 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 17-19.

422 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 11.

423 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 12.

Merv'den Hârizm'e gittiği sırada ondan üç yıllık tutarı 1 milyon altın olan Basra, Hûzistan ve Errecân'ın birikmiş borcunu vermesini söyledi. Hezâresb, talep edilen parayı toplamak için memleketine gitmek istedi. Ancak sultan buna izin vermeyerek, onun parasını ödeyinceye kadar yanında kalması gerektiğini söyledi (458/1065-66).⁴²⁴

Hezâresb'in sultan yanında zorunlu ikameti sırasında bir gece Alparslan sarhoşken kendi nevbet davulundan sonra bir davul sesi duyunca "Bu nedir?" diye sordu. Ona "Hezâresb'in nevbet davuludur" denilmesinin ardından sultan "Hezâresb kim oluyor benden izin almadan bunu yapıyor!" dedi.⁴²⁵ Daha sonra Hezâresb'in üzüldüğünü öğrenen Alparslan, sabah olunca ona hil'at giydirerek kendisinden özür diledi.

Sultan Hârizm'e vardığında kendisini karşılayan nedimlere çeşitli hediyeler verdi. Daha sonra Alparslan oğlu Ayaz'a bir avuç altın uzattı. O dizleri üzerinde babasının önünde yeri öpüp uzatılan altınları aldı ve tekrar dizleri üzerinde yerine döndü. Sultan, oğlundan sonra Hezâresb'e de bir avuç altın uzattı. O da yeri öptü, fakat sultanın yanına yürüyerek gitti, altınları aldı ve yerine döndü. Hezâresb'in altınları alırken Ayaz'dan farklı hareket etmesi üzerine o, Alparslan tarafından bağımsız hareket etme isteğinde olduğu gerekçesiyle suçlandı. Hezâresb yaptığı hareketin bu amacı taşımadığını belirtip, sultandan özür diledi. Ancak sultanın bu özürden pek tatmin olmadığı anlaşılıyor. Çünkü Alparslan, kardeşi Süleyman'ın hâcibi Ay Tegin'in yakalanıp öldürülmesinin ardından cesedi Hezâresb'in görmesini istedi. Ay Tegin'in cesedini gören Hezâresb öldürüleceği korkusuyla sultanın eşi ve vezire para verip Alparslan katındaki durumunu düzeltmeyi istedi. Onun korkuya kapılmasından haberdar olan sultan ona korkuya kapılmamasını ve kalbini hoş tutmasını söyledi (458/1065-66).⁴²⁶

Sultan Alparslan'ın Hezâresb'i yanında alıkoymasının ve bu süreçte ona kötü davranmasının asıl sebebi, vergi borcunu ödemesi değildi. Buradaki asıl sebebinin onun bağımsız hareket etmesini ve kendine karşı girişebileceği isyan hareketini engellemek olduğu anlaşılmaktadır.

424 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 20.

425 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 21.

426 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 21.

Selçuklular bu evlilikle nüfuzları altına almak istedikleri bölgenin etkili emîrlerinden biriyle akrabalık kurarak bölgedeki hâkimiyetlerini pekiştirmeyi amaçlamış olması muhtemeldir. Hezâresb'le kurulan iyi ilişkiler, onun sultanın yaptığı askerî faaliyetlere katılması ve bunlarda etkin roller üstlenmesi, Tuğrul Bey'in bu evlilikten beklediklerini elde ettiğini göstermektedir.

Hezâresb ise bu evlilikle bölgedeki varlığını sürdürmeyi ve etkinliğini daha fazla arttırmayı amaçlamış olmalıdır. Onun sultanla kurduğu iyi ilişkiler, hâkimiyet bölgesinde istediği gibi hareket etmesi ve sultanın iktidarının son yıllarında iktâ borcunu ödemesi dolayısıyla bu evlilikten beklediklerini fazlasıyla elde ettiğini söyleyebiliriz. Ancak onun bölgedeki etkinliğinin artması, Sultan Alparslan'la ilişkilerinin bozulmasına sebebiyet vermiştir.

b) Ebû Kâlicâr Hezâresb'in Kızı

Selçuklular'ın Ahvaz ve Basra Emîrliği yöneticileriyle yaptıkları ikinci ve son evlilik Tuğrul Bey ile Ebû Kâlicâr Hezâresb b. Bengîr'in kızı arasında gerçekleştirilmiştir. Bu evlilik Altuncan Hatun'un 5 Zilkade 459 (24 Aralık 1058) tarihinde Hemedan'da İbrâhim Yinal'ın kuşatması altında bulunan eşi Tuğrul Bey'in yardımına gitmesinden kısa bir süre önce yapıldı.⁴²⁷

Hatun hakkında bu evlilik kaydından sonra kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak onun ailesine yakın bir yerde bulunduğu için, ailesiyle ve özellikle Tuğrul Bey'le birlikte hareket eden babası Hezâresb ile diğer aile fertlerine oranla daha fazla görüştüğünü söyleyebiliriz.

Tuğrul Bey'le Hezâresb arasında ilk evlilikle kurulan akrabalık bağından sonra sağlanan dostluk, bu evlilikle pekiştirilmiş ve taraflar arasındaki iyi ilişkiler sürdürülmüştür. Böylece Hezâresb'in sultan katındaki itibarı da yükseldi. Bunu, onun daha önce sultan tarafından affedilmelerini sağladığı Dübeys b. Mezyed ve Kureyş'i tekrar Tuğrul Bey'le barıştırıp, onları sultanın hizmetine sokması,⁴²⁸ sultanın halife ile görüşmesine katılan emîrlar arasında yer alması⁴²⁹ ve son olarak da Tuğrul Bey'in halifenin kızı

427 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 32.

428 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 27.

429 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 28.

Seyyide Hatun'la evlilik törenine katılanlar arasında bulunmasından anlamaktayız.⁴³⁰ Tuğrul Bey'in ölümünden sonra halifenin Irak ve çevresinin durumu hakkında bölge emîrleriyle yaptığı toplantıya Hezâresb de davet edildi, ancak halife bu davetten istediği sonucu elde edemedi. Ayrıca Hezâresb sultanın ölümünden sonra halifeden kendisine 100.000 altın karşılığında meliklik unvanı verilmesini istedi. Bunun üzerine halife, onun isteğinin yerine getirilmesinin mümkün olmadığını, bunun sadece Selçuklular için yapıldığını, ancak hilâfet topraklarını ele geçirmek isteyen Kavurd'a karşı mücadele etmesi ve bunda başarılı olmasının ardından isteğinin dikkate alınacağı bildirildi.⁴³¹

Bu sebeple Hezâresb Alparslan'ın kardeşi Karvurd'la yaptığı taht mücadelesinde onu destekleyip asker gönderdi. Ancak, Alparslan'ın Selçuklu iktidarını ele geçirip otoriteyi sağlamasına rağmen Hezâresb isteğine ulaşamadı. Onun Tuğrul Bey döneminde aşırı nüfuz kazanması ve halife ile yaptığı temaslar dolayısıyla Alparslan'ın zihninde bağımsız hareket etme isteğinde olduğu düşüncesi oluştu. Bu sebeple Alparslan Hezâresb'le olan ilişkilerinde hep mesafeli oldu ve taraflar arasındaki ilişkiler Tuğrul Bey dönemindeki seviyesine ulaşamadı.

Tuğrul Bey ile Hezâresb'in bu evlilikten beklentilerinin taraflar arasında yapılan ilk evlilikle aynı olması muhtemeldir. Ayrıca tarafların ilk evlilikle kurulan iyi ilişkileri bu evlilikle daha da güçlendirmek istedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey'in bölgede hâkimiyetini sağlamlaştırırken Hezâresb'in yardımını alması; Hezâresb'in ise bölgede nüfuzunu arttırmasında Tuğrul Bey'in desteğini sağlamasıyla bu evlilikten beklentilerini elde ettiklerini söyleyebiliriz.

4. GÜRCÜ HANEDAN ÜYELERİYLE YAPILAN EVLİLİKLER

a) Gürcü Prensesi

Selçuklular'ın Gürcü hanedan üyeleriyle yaptıkları ilk evlilik Alparslan ile Gürcistan Kralı Bagrat'ın yeğeni ve Ermeni Kralı David'in oğlu Goriğe'nin kızı olan, adını bilmediğimiz Gürcü prensesi

430 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 40.

431 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 86-87.

arasında olmuş⁴³² ve bu evlilik Sultan Alparslan'ın Ani seferi sonrasında gerçekleşmiştir. Ancak kaynaklarda seferin ve evliliğin yapıldığı tarihler hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Seferin yapıldığı tarih olarak 456 (1064),⁴³³ 457 (1064-65),⁴³⁴ evlilik için ise 460 (1068) öncesi,⁴³⁵ 459 (1066)⁴³⁶ ve 457 (1064-65)⁴³⁷ yılları verilmektedir. Kaynaklarda Ani seferi ve evlilikle ilgili verilen tarihler dikkate alındığında, bu evliliğin muhtemelen 457'de (1065) gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Alparslan, Ani seferi sonrasında nikâh kıydıktan sonra hatunu Hemedan'a götürüp burada düğün yaparak gerdeğe girmiştir. Sultanla hatunun bu şekilde başlayan evliliği iyi gitmedi ve Alparslan evlilikten kısa bir süre sonra onu boşayıp⁴³⁸ emrindeki yöneticilerden biriyle evlendirdi. Sultanın hatunu evlendirdiği kişinin de kim olduğu hakkında kaynaklarda ihtilâf vardır. Hatunun yeni kocası olarak Nizâmülmülk,⁴³⁹ Gence hâkimi Fazlûn⁴⁴⁰ ve eşraftan birinin⁴⁴¹ adları geçmektedir. Gürcü prensesinin Nizâmülmülk'ten İzzülmülk Mansûr adı verilen bir çocuk dünyaya getirdiği bilgisini

432 Sibt İbn'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 25; Bondârî, *a.g.e.*, s. 31; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 118-119; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 318; Reşîdü'd-dîn, *a.g.e.*, s. 110; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. Hrânt D. Andreev, *Tarih Semineri Dergisi*, I/2 (İstanbul 1937), s. 177; Ali Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara 1983, s. 16; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alparslan ve Zamanı*, s. 15; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, Ankara 2003, s. 290; Savaş Eğilmez, "Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, IV, s. 706; Mehmet Ersan, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 2014, s. 87. Reşîdüddin Alparslan'ın eşinin Gürcü Kralı Bagrat Giorgi'nin kızı, Bondârî Ephaz Meliki Bukrat b. Geyüregi'nin kızı, Urfalı Mateos David'in Sibt ve Ebû'l-Ferec ise Ahbâz Meliki Bagrat'ın yeğeni, İbnü'l-Esîr ise Ahbâz kralının kızı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Reşîdüddin ve Urfalı Mateos evlenme isteğinin Alparslan'dan geldiğini belirtmiştir.

433 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 49-52.

434 Bondârî, *a.g.e.*, s. 31.

435 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 25.

436 Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 318.

437 Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 118-119.

438 Bondârî, *a.g.e.*, s. 31; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 25; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 318.

439 Bondârî, *a.g.e.*, s. 31; Reşîdü'd-din, *a.g.e.*, s. 110.

440 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 25.

441 Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 318.

dikkate aldığımızda,⁴⁴² hatunun sultandan sonraki eşi Vezir Nizâmülmülk olmalıdır.

Selçuklular bu evlilikle elde ettikleri toprakları muhafaza etmeyi ve bölgede bir müttefik kazanmayı amaçlamış olmalıdırlar. Sultanın hatunu boşayıp veziriyle evlendirmesi, ilişkileri bozmuş olsa da uzun vadede Gürcüler'in Selçuklu hâkimiyetini tanımalarını dolayısıyla sultanın evlilikten beklentilerine ulaşmış olduğunu söyleyebiliriz.

Gürcüler ise bu evlilikle bölgedeki hâkimiyetlerinin sürmesini ve sınırlarının muhafazasını sağlamayı amaçlamışlardır. Sultan Alparslan'ın Ani seferinden sonra bölgede hâkimiyetlerini sürdürmeleri sebebiyle onlar bu evlilikten beklediklerini elde etmiş olmalıdırlar.

b) Gürcü Prensesi

Selçuklular'ın Gürcü hanedan üyeleriyle yaptıkları ikinci evlilik Muhammed Tapar'ın oğlu Sultan Mesud ile adını bilmediğimiz Gürcü prensesi arasında oldu.⁴⁴³ Prensesin babası muhtemelen 1125-1155 yıllarında hüküm süren Gürcü Kralı Dimitri olmalıdır.⁴⁴⁴ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında bilgi yoktur. Ancak evliliğin Dimitri'nin Irak Selçukluları Devleti'ne tâbi olduktan sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Evlilikle taraflar arasındaki iyi ilişkiler devam etmiştir. Dimitri Irak Selçukluları'na tâbi olmayı sürdürdü ve paralarında halifenin ve sultanın isimlerini kullandı. Hatunun evlilik hayatıyla ilgili bilgi yoktur. O, kocası Sultan Mesud'un ölümünden bir süre sonra Süleyman Şah ile evlendi. Mesud ve Dimitri bu evlilikle ilişkilerini iyileştirmeyi amaçlamış olmalıdırlar. Onların iktidarlari süresince bu amacın gerçekleştiği ve aralarındaki tâbi-metbû ilişkisinin devam ettiği görülmektedir.

442 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 238.

443 Bondârî, *a.g.e.*, s. 212. Kaynakta hatunun evlendiği Irak Selçuklu sultanının Süleyman Şah'ın kardeşi olduğu bilgisi verilmektedir. Süleyman Şah'ın kardeşlerinden Mahmud'un 525 (1131), Tuğrul'un 529 (1134) ve Mesud'un 547 (1152) yılında öldükleri ve Süleyman Şah'ın kardeşinin karısıyla 548 (1153) veya 549 (1154) yılında evlendiği bilgisini dikkate aldığımızda hatunun eşinin Sultan Mesud olması muhtemeldir.

444 Kayhan, *a.g.e.*, s. 184.

c) Gürcü Prensesi

Selçuklular'ın Gürcü hanedan üyeleriyle yaptıkları üçüncü evlilik Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah ile onun ölen kardeşi Mesud'un adını bilmediğimiz dul eşi olan Gürcü prensesi arasında olmuştur.⁴⁴⁵ Bu evlilik Süleyman Şah'ın Horasan'dan ayrılıp Azerbaycan'a gittiği 549 (1154) yılında gerçekleşmiş olmalıdır.

Hatunun evlilik hayatı hakkında bildiğimiz tek şey, kocasıyla zıfak halinde iken sultanın diğer eşi Hârizmşah'ın kızının Selçuklu emîrlerinin yeğeni Muhammed'i tahta çıkarmak için isyan edeceklerini bildirmesinden sonra, Süleyman Şah'ın Hârizmşah'ın kızı olan karısı ve onun kardeşlerini alarak Hemedan'dan ayrılıp hatunu burada bırakmasıdır.⁴⁴⁶ Hatunla Süleyman Şah'ın bir daha bir araya gelip gelmedikleri hakkında bilgi yoktur.

Süleyman Şah bu evlilikle otoritesini arttırmayı, hatun ise geleceğini garanti altına almayı amaçlamış olmalıdır. Ancak tarafların, evlendikten kısa bir süre sonra ayrılmaları, beklentilerinin gerçekleşmesine engel olmuştur.

5. UKAYLÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

a) Safiye Hatun

Selçuklular'ın, Ukaylî hanedan üyeleriyle yaptıkları ilk evlilik, Alparslan'ın kız kardeşi ve aynı zamanda Hezâresb'in dul eşi Safiye Hatun ile Şerefüddeve Müslim b. Kureşş arasında gerçekleşti. Müslim, Hezâresb'in ölümünün ardından Hemedan'da Alparslan'ı ziyareti sırasında ondan Safiye Hatun'u istedi. Sultan Alparslan onun bu isteğini olumlu karşılayıp Nizâmülmülk'e nikâhın kıyılmasını emretti. Böylece bu evlilik taraflar arasında 462'de (1070) nikâhın kıyılmasıyla gerçekleşti.⁴⁴⁷ Alparslan evlilik dolayısıyla Müslim'e Medâin ve bazı yerleri iktâ etti.⁴⁴⁸

445 Bondârî, *a.g.e.*, s. 212.

446 Bondârî, *a.g.e.*, s. 212.

447 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X., 69; Bondârî, *a.g.e.*, s. 36; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 32. Kaynaklarda hatunun adı zikredilmemiştir. Ancak hatunun Müslim'in ölümünden sonra onun kardeşi İbrâhim'le yaptığı evlilik dolayısıyla adının Safiye olduğu tespit edilmektedir.

448 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 32; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alparslan ve Zamanı*, s. 65.

Alparslan ile Müslim'in aralarında kurdukları akrabalık onların ilişkilerine olumlu bir şekilde yansımada. Sultan Alparslan ve Müslim'in çıkarlarının çatışması sebebiyle aralarının açıldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Alparslan, Müslim'den önce Enbâr'ı ve ardından Harbâ kasabasını alıp kız kardeşi Arslan Hatun'a iktâ etti. Sultan Alparslan Müslim'den bu yerlerin alınmasıyla yetinmeyip Hit, Ânât, Bevâzic ve Musul'a bağlı yerlere de el koydu ve ona sadece Tuğrul Bey zamanında babasının elinde bulunan yerleri bıraktı (Şâban 464 / Mayıs 1072).⁴⁴⁹

Müslim'in Sultan Alparslan katındaki itibarının azalısından yararlanmak isteyen kâtibi Ebû Câbir b. Saklah ve hâcibi Şervîn, Alparslan'la mektuplaşarak Müslim'in iktidardan uzaklaştırılmasını istediler. Ancak Müslim olanları öğrenip onları öldürerek bu girişimi sonuçsuz bıraktı (Muharrem 465 / Eylül-Ekim 1072).⁴⁵⁰ Bu olay taraflar arasındaki ilişkilerin daha da kötüleşmesine zemin hazırladı.

Müslim, Alparslan döneminde Selçuklular'la yaşanan gerginliğe Melikşah'ın iktidarında son vermek istedi ve bunun için Kavurd isyanı sırasında Melikşah'la birlikte hareket ederek ona asker yardımında bulundu (465/1073).⁴⁵¹ Ancak Melikşah Tutuş'u Müslim'in hâkimiyetindeki Halep'i alması için görevlendirip yardımına Emîr Afşin ile Hâcib Sunduk'u gönderdi ve ardından Tutuş şehri kuşattı. Bu sırada Musul valisi olan Müslim'in Halepliler'e yardımda bulunarak şehrin ele geçirilmesini engellemesi⁴⁵² üzerine, Selçuklular'la Ukayliler arasındaki ilişkiler yine gerginleşti.

Halep şehrinin ileri gelenlerinin, Tutuş'un kuşatmasından sonra şehirde yaşanan ekonomik sıkıntılar sebebiyle Müslim'e haber gönderip şehri kendisine teslim edeceklerini bildirmeleri üzerine harekete geçen Müslim, yaşanan küçük çaplı çatışmaların ardından 473 (1080-81) yılında Halep şehrine hâkim oldu. Müslim daha sonra oğlu ve aynı zamanda sultanın halasının oğlu olan Ali'yi Melikşah'a gönderip Halep'in yıllık 300.000 altın karşılığında kendisine iltizam edilmesini istedi. Melikşah onun bu

449 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 45.

450 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 48.

451 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 82; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 5.

452 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 33.

istegini kabul etti ve ayrıca Ali'ye de Bâlis şehrini iktâ etti.⁴⁵³ Böylece Müslim Melikşah'la olan ilişkisini düzeltmiş oldu.

Müslim b. Kureyş'in Antakya'yı almak için harekete geçmesi üzerine, Antakya Valisi Philaretos'un bunu engellemek için Sultan Melikşah'a mektup yazarak Müslim'in Mısır halifesiyle mektuplaştığını ve halifenin ona hil'at ve para gönderdiğini bildirmesinin ardından, Selçuklular'la Ukaylîler arasındaki ilişkiler yeniden gerginleşti. Nizâmülmülk Müslim b. Kureyş'e bir mektup göndererek onu yaptıklarından dolayı kınadı. Müslim ise suçunun olmadığını ve Mısır halifesinin mektup gönderdiğini belirtip Selçuklular'ın kendisine daha fazla sahip çıkmalarını istedi (475/1082-1083).⁴⁵⁴

Sultan Melikşah'ın emriyle Diyarbekir'i almak için hareket eden Fahrüddeve, Müslim'in kendisiyle mücadele etmeye hazırlandığını haber alınca durumu sultana bildirip ondan yardım istedi. Sultan bunun üzerine Emîr Artuk b. Eksük'ü Fahrüddeve'ye gönderip Müslim'in yakalanmasını emretti ve taraflar arasında yapılan savaşta Müslim mağlûp oldu ve Âmid'e çekildi. Melikşah ise Musul'u ele geçirmek için harekete geçtiği sırada kardeşi Tekiş'in isyan haberini aldı. Bu durum karşısında Melikşah Müslim'le anlaşıp ona Musul'u bırakmak zorunda kaldı ve böylece bölgenin güvenliğini sağladı, daha sonra kardeşi Tekiş'le mücadele etmek üzere 24 Receb 477 (26 Kasım 1084) tarihinde Horasan'a döndü.⁴⁵⁵

Müslim Suriye bölgesinde faaliyette bulunan Tutuş'la olduğu gibi bölgede varlık gösteren Süleyman b. Kutalmış ile de çatıştı. Süleyman'ın Antakya'yı fethetmesinden sonra Müslim ondan Philaretos'un kendisine vermekte olduğu haracı istedi. Süleyman bunu kabul etmeyince taraflar karşı karşıya geldiler ve yapılan savaşta Müslim kendisiyle birlikte hareket eden Emîr Çubuk'un Süleyman tarafına geçmesi üzerine yenildi ve esir düştü (24 Safer 478 / 20 Haziran 1085). Müslim bu tarihten kısa bir süre sonra Süleyman tarafından öldürüldü.⁴⁵⁶

453 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 110-11; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 37.

454 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 48.

455 Azimî, *a.g.e.*, s. 24; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 125-127; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 58-60.

456 Azimî, *a.g.e.*, s. 25; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 129; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 64-65; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, çev. Mürsel Öztürk, I, Ankara 2000, s. 14-15.

Suriye bölgesinde hâkimiyet kurmaya çalışan Müslim ve Tutuş'un ikisinin de sultanla akrabalık bağı vardı. Tutuş Melikşah'ın kardeşi, Müslim ise halası olan Safiye Hatun'un kocası idi. Sultan denge siyaseti takip ederek onların kendi aralarındaki mücadelelerine taraf olmadı, ancak Selçuklu politikalarına aykırı hareket etmeleri halinde karşı tarafla iyi ilişkiler kurarak duruma müdahil oldu.⁴⁵⁷

Safiye Hatun'un Müslim'le evlilik hayatı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak hatunun kocasının ölümünden sonra memleketinin yönetiminde gösterdiği etkinliğini dikkate aldığımızda, onun kocasının zamanında da yönetimde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Safiye Hatun'la Müslim'in evliliğinden Ali isminde bir çocuk dünyaya geldi. Bu çocuk babası Müslim'in ölümünden sonra Ukaylîler'in başına geçti.⁴⁵⁸

Selçuklular bu evlilikle Ukayloğulları'nın kendilerine bağlılıklarını arttırmayı ve Suriye bölgesindeki hâkimiyetlerinin sürmesini sağlamayı amaçlamışlardır. Onların bu isteklerine Müslim'in iktidarı süresince kendilerine bağlı kalmalarıyla ulaştıklarını söyleyebiliriz. Ancak buna rağmen Sultan Alparslan ve Melikşah'ın Müslim'le iyi ilişkiler kuramadıkları anlaşılmaktadır.

Ukaylîler ise bu evlilikle bölgelerindeki hâkimiyetlerini sürdürmeyi ve faaliyetlerinde Selçuklular'ın desteğini almayı amaçlamışlardır. Ukaylîler'in bu evlilikten beklentilerini tam olarak elde edemediklerini ve Selçuklular'la iyi ilişkiler kuramadıklarını söylemek mümkündür. Çünkü önce Alparslan, sonra Melikşah Ukaylîler'in yönetimini değiştirmek için girişimde bulunmuş ancak bir netice elde edememiştir. Bütün bunların sonucunda taraflar arasındaki ilişkiler gelişme imkânı bulamamıştır.

b) Safiye Hatun

Selçuklular'ın, Ukaylî hanedan üyeleriyle yaptıkları ikinci evlilik, Sultan Melikşah'ın halası ve aynı zamanda Müslim b. Ku-reyş'in dul eşi Safiye Hatun'la Müslim'in kardeşi İbrâhim arasında

457 J. M. Mouton, *Damas et Sa Principaute Sous Les Saljoukides et Les Bourides* (468-549 / 1076-1154), Kahire 1994, s. 26, 27; Taef Kamal el-Azhari, *The Saljuqs of Syria* (463-549 A. H. / 1070-1154 A. D.), Berlin 1997, s. 60.

458 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 189.

yapıldı.⁴⁵⁹ İbrâhim, kardeşi Müslim'in öldürülmesinden sonra hapisten kurtulup Ukaylîler'in başına geçti (478/1085).⁴⁶⁰ İbrâhim ilk olarak İsfahan'da bulunan sultan Melikşah'ın yanına gidip itaat arzetti. Melikşah ile İbrâhim arasında yapılan bu görüşmede o Musul ve el-Cezîre'nin yönetimine getirildi ve onun Safiye Hatun'la evlenmesi kararlaştırıldı, evlilik 479'da (1086-87) gerçekleştirildi.⁴⁶¹

Müslim'in ölümünden sonra kardeşi İbrâhim onun eşi Safiye Hatun'la evlenirken Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah da Müslim'in diğer eşi Muna Hatun'la evlendi.⁴⁶² Suriye'de hâkimiyeti ele geçirmeye çalışan İbrâhim ve Süleyman Şah bu evlilikleri yaparak Müslim'in bölgedeki topraklarına sahip olmayı amaçlamışlardır.

Selçuklular ile Ukaylîler arasında kurulan bu akrabalık, sonraki dönemlerde taraflar arasındaki ilişkilere olumlu katkı sağlamamıştır. Sultan Melikşah İbrâhim'in yaptığı icraatları beğenmedi ve onu yanına çağırıp tutuklattı (482 /1089). İbrâhim, Melikşah ölünceye kadar onun yanında tutuklu olarak kaldı. Melikşah İbrâhim'i yanında alıkoyduktan sonra Fahrüddeve b. Cüheyr'i İbrâhim'in elindeki yerleri (Musul ve diğer şehirler) ele geçirmesi için görevlendirdi ve Ukaylîler'in topraklarına el konulduktan sonra İbrâhim'in eşi ve halası olan Safiye Hatun'la oğlu Ali'ye Beled şehrini iktâ etti.⁴⁶³

Safiye ile oğlu Ali Melikşah ölünceye kadar Beled'de hüküm sürdüler ve sultanın ölümünden sonra Musul'u ele geçirmek için hemen harekete geçtiler. Ancak Ali'nin üvey kardeşi Muhammed b. Müslim'in de aynı amaç doğrultusunda Musul'a yönelmesiyle taraflar karşı karşıya geldiler ve "Künâse" denilen yerde yapılan savaşta Ali, Muhammed'i yenerek Musul'a hâkim oldu (486/1093).⁴⁶⁴

İbrâhim Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Terken Hatun tarafından serbest bırakıldı. İbrâhim doğruca Musul'a yöneldi ve

459 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 189.

460 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 130.

461 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 130; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 67.

462 Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Meliklerinin Evlilikleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, II, Konya 2001, s. 397.

463 İbnü'l-Ezrak, *Mervânî Kürtleri*, s. 199. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 189.

464 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 189.

bu sırada Ali ve Safiye Hatun'un Musul'u aldıklarını duyunca onlarla haberleşerek şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Bu teklifi Safiye Hatun'un olumlu karşılamasıyla İbrâhim Musul'un yönetimini elde etmiş oldu.⁴⁶⁵

Melikşah'ın ölmesiyle Selçuklu tahtının adaylarından Tutuş, Musul'a hâkim olan İbrâhim b. Kureyş'in kendisine tâbi olup adına hutbe okutmasını istedi. Bu teklifi İbrâhim kabul etmeyince taraflar karşı karşıya geldi ve Rebîülevvel 486 (Nisan 1093) tarihinde Musul'un Mudayye mevkiinde yapılan savaşta İbrâhim mağlûp oldu ve esir düştü. Tutuş onu kısa bir süre hapsedtikten sonra öldürdü. Bundan sonra Tutuş Ukayliler'in elinde bulunan Musul ve diğer şehirleri ele geçirdi ve buraların yönetimini kendisinin nâibi olmak sıfatıyla Safiye Hatun'la oğlu Ali'ye bıraktı.⁴⁶⁶ Ancak kısa bir süre sonra Tutuş şehri teslim almak üzere bir vali göndermesi üzerine Safiye Hatun ve oğlu Ali b. Müslim, Tutuş'u Berkyaruk'a şikâyet ettiler.⁴⁶⁷ Berkyaruk ise Ali b. Müslim'e Sa'düddeve lakabını vererek onu Ukayliler'in başına geçirdi.⁴⁶⁸

Safiye Hatun'un hakkında kaynaklarda bulunan son bilgi 486 (1093-1094) tarihinde Tutuş'u Berkyaruk'a şikâyet etmesidir. Bu sebeple hatunun 486 (1093-1094) yılında veya bu tarihten kısa bir süre sonra yaşamını yitirdiğini söyleyebiliriz. Ali b. Müslim hayatındaki tek hâmisi olan annesi Safiye Hatun'un ölümünden sonra Musul'daki hâkimiyetini kaybetti ve Sadaka b. Mezyed'in yanına Hille'ye gitmek zorunda kaldı (489/1096).⁴⁶⁹

Selçuklular ilk evlilikte olduğu gibi bu evlilikte de, bölgedeki hâkimiyetlerinin sürmesini, çatışmaların önlenmesini ve Safiye Hatun ile oğlunun siyasî geleceklerinin devamını sağlamayı amaçlamış olmalıdırlar. Onların evlilikten kısa bir süre sonra Ukayliler'in topraklarına hâkim olmaları ve hatunla oğlunun bölgede varlıklarını devam ettirmeleriyle bu evlilikten beklentilerini elde ettiklerini söyleyebiliriz.

Ukayliler ise bu evlilikle bölgedeki varlıklarını sürdürmeyi, Selçuklular'la bozulan ilişkileri yeniden düzeltmeyi amaçlamışlardır.

465 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 189.

466 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 189-190

467 İbnü'l-Kalânîsi, *a.g.e.*, s. 18; Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları, Ankara 2000, s. 143.

468 İbnü'l-Kalânîsi, *a.g.e.*, s. 18.

469 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 216.

Ancak onlar Sultan Melikşah'ın 482 (1089) yılında İbrâhim'i esir alması ve daha sonra topraklarını ele geçirmesi sebebiyle bu evlilikten umdukları sonucu elde edememişlerdir.

c) Züleyha Hatun

Selçuklular'ın, Ukayli hanedan üyeleriyle yaptıkları üçüncü ve son evlilik Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kız kardeşi Züleyha Hatun ile Müslim b. Kureyş'in oğlu Muhammed arasında oldu. Bu evlilik Muhammed'in 479'de (1086) İsfahan'dan Bağdat'a geldiğinde gerçekleştirildi.⁴⁷⁰

Sultan Melikşah bu evlilik dolayısıyla Muhammed'e Rahbe, Rakka, Harran ve Nümeyroğulları kabilesinin topraklarını iktâ etti. Bu yerlerin karşılığında onun Selçuklular'a amcası İbrâhim'in kendi toprakları için ödediği miktarda vergi vermesi kararlaştırıldı. Muhammed'i hilâfet veziri Beytünnûbe'de karşılayıp ona hil'at giydirdi. Muhammed 7 Cemâziyelâhir 479'da (19 Eylül 1086) Bağdat'tan ayrılıp yönetimine verilen şehirleri almaya gitti ve Harran dışındaki bütün yerleri teslim aldı.⁴⁷¹ Harran hâkimi Muhammed eş-Şâtır şehri teslim etmek istemedi. Bunun üzerine durumdan haberdar edilen Sultan Melikşah Suriye Seferi sırasında Harran'a giderek burayı Şâtır'dan teslim alıp Muhammed'e verdi.⁴⁷²

Muhammed bu evliliğin ardından Melikşah'la iyi ilişkiler kurdu, onun Suriye Seferi'ne iştirak etti ve sultanın iktidarı süresince ona itaat halinde oldu. Melikşah'ın ölümünden sonra Muhammed babasına ait olan Musul'u almak için harekete geçti. Ancak aynı amaç için hareket eden üvey kardeşi Ali ile yaptığı mücadelede yenilince bu isteğine ulaşamadı.⁴⁷³ Bundan sonra Muhammed bölgede faaliyet gösteren Tutuş'la birlikte hareket edip onun seferlerine iştirak etti. Tutuş da Muhammed'e Nusaybin'i iktâ ederek onu ödüllendirdi (486/1093).⁴⁷⁴

470 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 143; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 68, Öztuna, *a.g.e.*, s. 480. Sibt Muhammed'in eşi olan Selçuklu melikesinin Melikşah'ın kızı olduğunu, Öztuna ise hatunun isminin Zelifâ olduğunu belirtmiştir.

471 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 143; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 68.
472 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 136, 143.

473 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 189.

474 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 189; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Elegeçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Belleten*, XXVII/102 (Ankara 1963), s. 416.

Muhammed, Tutuş'un ölümünün ardından Musul'u ele geçirmek için tekrar harekete geçti. Bunun için Servân Vehib, Ebü'l-Heycâ el-Kürdî, Kürboğa ve Altuntaş'tan Musul hâkimi Ali b. Müslim'e karşı kendisine yardım etmelerini istedi. Bu teklifi kabul eden Kürboğa ve kardeşi Altuntaş Muhammed'in yanına gittiler. Ancak onlar kendisine zarar vermeyeceklerine dair yemin etmelerine rağmen Muhammed'i tutuklayıp Nusaybin'i elinden aldılar. Bundan kısa bir süre sonra Kürboğa Muhammed'i öldürdü ve daha sonra Musul'u kuşattı. Ali b. Müslim ise zor durumda kalınca, şehirden ayrılarak Sadaka b. Mezyed'in yanına Hille'ye gitti (489/1096).⁴⁷⁵

Melikşah bu evlilikle Ukayliler'in Suriye'deki hâkimiyetlerini zayıflatarak bölgede güçlenmeyi amaçlamış olmalıdır. Onun, Muhammed'in Suriye'de kendisiyle birlikte hareket etmesi ve İbrâhim'i tutukladıktan sonra Ukayliler'in topraklarını ele geçirmesi dolayısıyla bu evlilikten beklediği sonucu elde ettiği görülmektedir.

Muhammed ise bu evlilikle Selçuklular'ın desteğini sağlayarak Suriye bölgesinde hâkimiyet kurmayı amaçlamıştır. Melikşah'ın bölgedeki bazı yerlerin yönetimini Muhammed'e vermesi ve buralardaki hâkimiyetini ölünceye kadar sürdürmesi sebebiyle, onun bu evlilikten beklediklerini elde ettiğini söyleyebiliriz.

6. KÂKÛYÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

a) Arslan Hatun

Selçuklular'ın, Kâkûyî hanedan üyeleriyle yaptıkları ilk evlilik Çağrı Bey'in kızı, Halife Kâim-Biemrillâh'ın dul eşi ve Sultan Melikşah'ın halası olan Arslan Hatun ile Alâüddeve Ali b. Ferâmurz arasında oldu. Bu evlilik Arslan Hatun'un kocasının ölümünden iki yıl sonra 469'da (1076) gerçekleştirildi.⁴⁷⁶

475 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 216.

476 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 102; Bondârî, *a.g.e.*, s. 52-53; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 18; C.E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", *The Medieval History of Iran Afghanistan and Central Asia*, V, Londra 1977, s. 86; Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri III: Arslan Hatun", *TDA*, 44 (İstanbul 1986), s. 10; Ahmet Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhiler) ve Selçuklular", *I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi Bildiriler I*, Konya 2001, s. 359.

Ali b. Ferâmurz Arslan Hatun'a evlilik sırasında 200 çeşit elbise ve 10.000 altın verdi.⁴⁷⁷ Onun, kocasından aldığı bu para kendisine mehir olarak verilmiş olmalıdır. Arslan Hatun Halife Kâim-Biem-rillâh ile yaptığı evlilikte bulamadığı mutluluğu Ali ile yaptığı evlilikte buldu ve Arslan Hatun Ali'den Gerşâsb adında bir çocuk dünyaya getirdi.

Arslan Hatun, Yezd'de ikamet ettiği süre içerisinde pek çok hayır faaliyeti gerçekleştirdi. Arslan Hatun burada yoksullara yardım etti, âlimlerle iyi ilişkiler kurdu ve onları korudu. Ayrıca Yezd şehrinde mescit, minare ve saray gibi binalar yaptırdı.⁴⁷⁸ Arslan Hatun kendisine ait olan iktâ gelirlerinin büyük bir kısmını bu hayır faaliyetlerinde harcadı.

Arslan Hatun ikinci evliliği süresince çok sevdiği ülkesinden ayrı kalmadı ve eşiyle birlikte sıklıkla Selçuklu başşehirinde bulundu. Melikşah'ın kızı Mâh-Melek Hatun halife tarafından istendiğinde (474/1081-1082) İsfahan'da bulunan Arslan Hatun, Terken Hatun'a, "Halife ile evlenmesi kızınız için şeref ve iftihar vesilesi olacaktır" diyerek onu, kızını Abbâsî halifesiyle evlendirme konusunda ikna etmişti.

Ali b. Ferâmurz Sultan Melikşah'la iyi ilişkiler kurdu ve zamanının büyük bir kısmını Selçuklu sarayında geçirdi.⁴⁷⁹ Onun sultan katındaki itibarı neticesinde Arslan Hatun'la evliliği gerçekleştirildi. Tarafların evlilikten sonraki ilişkileri hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Ancak iki hanedan arasında Melikşah döneminde herhangi bir çatışma yaşanmamış olması, taraflar arasındaki ilişkilerin daha da kuvvetlendirilmiş olduğunu göstermektedir.

Ali b. Ferâmurz Melikşah'ın ölümünden sonra meydana gelen taht kavgalarında aktif rol aldı. Ali b. Ferâmurz, Tutuş'la hareket etti ve 488 (1095) yılında Berkyaruk ile Rey yakınlarında yapılan savaşta ikisi birlikte hayatını kaybetti.⁴⁸⁰ Ali b. Ferâmurz'un Tutuş'un yanında yer almasında muhtemelen Arslan Hatun'un etkili olduğunu söyleyebiliriz.

477 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 18; Faruk Sümer, "Arslan Hatun", s. 11.

478 Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", s. 92; Ahmet Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", s. 368-369; Faruk Sümer, "Arslan Hatun", s. 11.

479 Ahmet Güner, "Kâkûyîler", *DA*, XXIV, 220.

480 İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 207; Ahmet Güner, "Kâkûyîler", s. 220; Yılmaz Öztuna, a.g.e., s. 479.

Selçuklular bu evlilikle Kâkûyîler'le kurulan tâbi-metbû ilişkisini sürdürmeyi amaçlamıştır. Sultan Melikşah döneminde Kâkûyîler'le çatışma yaşanmaması ve onların tâbiyetlerine devam etmeleri sebebiyle Selçuklular'ın bu evlilikten beklentilerine ulaşmış olduklarını söyleyebiliriz.

Kâkûyîler ise bu evlilikle varlıklarını sürdürmeyi ve bölgede etkinliklerini arttırmayı amaçlamış olması muhtemeldir. Onların uzun süre Yezd şehrine hâkim olmaları ve Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgalarına karışarak bölgede etkinliklerini arttırmaları, onların bu evlilikten elde ettikleri kazanımları olmuştur.

b) Sitâre Hatun

Selçuklular'ın Kâkûyî hanedan üyeleriyle yaptıkları ikinci evlilik, Melikşah'ın kızı ve aynı zamanda Muhammed Tapar ve Sencer'in kız kardeşleri Sitâre Hatun ile Ali b. Ferâmurz ve Arslan Hatun'un oğlu Gerşâsb arasında oldu.⁴⁸¹ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak Gerşâsb'ın Sultan Muhammed Tapar katındaki itibarını dikkate aldığımızda evliliğin onun iktidarında gerçekleşmiş olması mümkündür.

Ali b. Ferâmurz, Tutuş ile birlikte Berkýaruk karşısında yaptıkları savaşta ölünce, oğlu Gerşâsb Kâkûyîler'in başına geçti. Gerşâsb babasının ölümü sebebiyle Berkýaruk'un rakibi olan Muhammed Tapar'la iyi ilişkiler kurup, onunla birlikte hareket etti.⁴⁸² İki taraf arasında kurulan iyi ilişkilerin sonucunda bu evliliğin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Gerşâsb'ın, Muhammed Tapar'la kurduğu iyi ilişkiler, Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un Yezd'i Karaca es-Sâkî'ye iktâ etmesi üzerine bozuldu. Bu sebeple Gerşâsb durumunu düzeltmek ve kaybettiği yerleri geri almak amacıyla Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in yanına gitti. Gerşâsb, Sencer'i Mahmud'a karşı harekete geçmesi için teşvik etti.⁴⁸³ Sencer'in kardeşinin oğlu Mahmud ile yaptığı Sâve

481 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 437; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", s. 88.

482 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 437; Ahmet Güner, "Kâkûyîler", s. 220

483 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 437-438; Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", s. 88.

savaşına o da iştirak etti. Gerşâsb'ın savaş sonunda kazanan taraf-ta bulunması sebebiyle Yezd'in yönetimi tekrar Kâkûyîler'in eline geçmiş olmalıdır. Ancak Gerşâsb hakkında Sencer ile Sâve savaşına katılmasından sonra kaynaklarda bilgi yoktur.⁴⁸⁴

Sitâre Hatun'un evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak Sitâre Hatun'un Gerşâsb'ın Muhammed Tapar ile iyi ilişkiler kurması dolayısıyla ailesiyle sık görüştüğünü ve diğer tâbi hükümdarlarla evlenen Selçuklu hatunlarının yaptıkları gibi Kâkûyîler'in hâkim oldukları yerlerde pek çok hayır ve imar faaliyetinde bulunduğunu söyleyebiliriz.

Muhammed Tapar'ın bu evlilikle kardeşi Berkyaruk'a karşı girdiği taht mücadelesinde Kâkûyîler'le iyi ilişkiler kurup onların askerî kuvvetinden yararlanmak istediği anlaşılmaktadır. Sultanın onlardan beklediği yardımı alması ve iktidarı süresince Kâkûyî Emîri Gerşâsb ile iyi ilişkiler kurması, bu evliliğin beklen-tilerini karşıladığını göstermektedir.

Kâkûyîler ise bu evlilikle Berkyaruk ile aralarının açılması neticesinde Selçuklu tahtının diğer adayı Muhammed Tapar'la iyi ilişkiler kurarak Yezd şehrinin yönetimini ellerinde tutmayı amaçlamış olmalıdırlar. Gerşâsb'ın Sultan Muhammed Tapar döneminde onunla dostluk kurduğuna ve Yezd'in yönetimini elinde bulundurduğuna göre, istediklerini elde ettiği görülmektedir. Ancak Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud, Yezd'in yönetimini Gerşâsb'dan alınca Selçuklular'la sağlanan dostluk bozulmuşsa da Sultan Sencer zamanında Yezd'in yönetiminin tekrar Gerşâsb'a verilmesiyle düzelmiş olmalıdır.

7. BÂVENDÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

a) Melikşah'ın Kızı

Selçuklular'ın Bâvendî hanedan üyeleriyle yaptıkları ilk ve tek evlilik Muhammed Tapar'ın adını bilmediğimiz kız kardeşiyle Taberistan hâkimi Hüsâmüddevle b. Kârin'in oğlu Necmüddevle arasında gerçekleşti.⁴⁸⁵ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında

484 Ahmet Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhiler) ve Selçuklular", s. 360-361.

485 Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, s. 88; Erdoğan Merçil, "Bâvendîler", *DİA*, V, 215. Özeydın, Osman Turan'ı kaynak göstererek Melikşah'ın kızı Salkım Hatun ile Mâzenderan

kaynaklarda bir yoktur. Ancak Necmüddeve'nin 508'de (1114) Bâvendiler'in başına geçtiği⁴⁸⁶ bilgisini dikkate aldığımızda bu evliliğin muhtemelen bu tarihten önce yapıldığını söyleyebiliriz.

Muhammed Tapar Bâtıniler'e karşı yaptığı mücadelede Hüsâmüddeve' den yardım istedi. Ancak o, bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine sultan, Emîr Sungur'u 5000 süvariyle birlikte Mâzen-deran üzerine gönderdiyse de yapılan mücadelede Hüsâmüddeve- le'nin oğlu Necmüddeve Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı.

Böylece Muhammed Tapar Bâvendiler'le askerî yoldan başarılı olamayacağını anlayınca onlarla barış yapmaya karar verdi ve Necmüddeve' nin oğlu Alâüddeve Ali, Sultan Muhammed Tapar'ın yanına giderek müzakerelerde bulundu. Bunun sonucunda barış sağlandı ve iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık kurulması kararlaştırıldı. Necmüddeve Bağdat'a gidip Muhammed Tapar'la görüştü ve buradan İsfahan'a giderek sultanın kız kardeşiyle evlendi.⁴⁸⁷

Hatunun hayatı hakkında evlilik kaydından başka bilgi yoktur. İki devlet arasında kurulan bu akrabalık bağının ilişkilere nasıl yansıdığını da bilemiyoruz. Ancak evlilikten sonra taraflar arasında bir çatışma yaşandığı konusunda bilgi olmadığına göre, evliliğin ilişkilere olumlu bir şekilde yansıdığını söyleyebiliriz. Muhammed Tapar ve Hüsâmüddeve'nin bu evlilikle bozulan ilişkileri düzeltmeyi amaçladıkları ve bu hedeflerinin gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

8. NÎMRÛZ MELİKLİĞİ İLE YAPILAN EVLİLİKLER

a) Safiye Hatun

Selçuklular'ın, Nîmrûz Melikliği yöneticileriyle yaptıkları ilk ve tek evlilik, Sultan Sencer'in kız kardeşi Safiye Hatun'la Sîstan Meliki Tâceddin Ebü'l-Fazl arasında gerçekleşti.⁴⁸⁸ Bu evliliğin

Meliki İspehbed Ali'nin ve onun kardeşi Kârin'in de Muhammed Tapar'ın kızıyla evlendiği bilgisini verdiğini belirtmektedir.

486 C. E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties, A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburgh 1996, s. 164.

487 Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, s. 86-88; Merçil, "Bâvendiler", s. 214-15.

488 Devletşâh, *Devletşâh Tezkeresi I*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, s. 157; C. E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*

ne zaman yapıldığı hakkında bilğimiz yoktur, ancak Safiye Hatun'un babası Melikşah'ın 15 Şevval 488 (18 Kasım 1092) tarihinde öldüğünü dikkate aldığımızda, bu evliliğin muhtemelen Sencer'in meliklik döneminde veya iktidarının ilk yıllarında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Tâceddin'in Sencer'in Arslanşah'a karşı yaptığı Gazne seferine iştirak eden kumandanlardan biri olması⁴⁸⁹ dolayısıyla taraflar arasındaki ilişkilerin Sencer'in melikliği döneminde başladığını söyleyebiliriz. Sistan Meliki Tâceddin Ebü'l-Fazl Sencer'in Karahı-taylar'la yaptığı Katavân savaşında ordunun sol kanadına kumanda ediyordu. Tâceddin kahramanca savaştı, ancak Emîr Kamâc ve Terken Hatun'la birlikte esir düştü. Sencer, Terken Hatun ve Emîr Kamâc'ı esaretten kurtarmak için fidye verilirken, Sistan meliki savaşta gösterdiği kahramanlıktan dolayı serbest bırakıldı.⁴⁹⁰

Sultan Sencer Gurlular üzerine yapılacak sefere iştirak etmesi için Sistan melikine bir ferman gönderdi. Sencer'in burada ona "birader" diye hitap etmesi ve iltifatlarda bulunması, Tâceddin'in Sencer'in yanındaki itibarının yüksek olduğunu göstermektedir.⁴⁹¹ Tâceddin bu sefere hastalığı dolayısıyla katılamadı. Sultan daha sonra Tâceddin'in ve kendisine tâbi diğer emîrlerin Oğuzlar'a karşı harekete geçmelerini istedi. Ancak bunun için harekete geçmeden Sencer Oğuzlar'a esir düştü.⁴⁹² Sencer'in esaretten kurtulmasından sonra Sistan meliki, ölümüne kadar onun hizmetinde bulundu.

559 (1164) yılında vefat eden⁴⁹³ Tâceddin'in eşi Safiye Hatun'un evlilik hayatı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak kocasının ağabeyi Sencer'le olan iyi ilişkilerini dikkate aldığımızda onun sıklıkla Selçuklu sarayına gittiği düşünülebilir.

(247/861 to 949/1542-3), Costa Mesa 1994, s. 394; C. E. Bosworth, "Sistan", *EF* (Eng.), IX (1997), s. 683; Osman Gazi Özgüdenli, "Sistan", *DİA*, XXXVII, 274.

489 Merçil, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, s. 288.

490 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 83-84; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V: *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 331-32.

491 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V: *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 354. Sultanın fermanında Tâceddin'e, "melik-i ecel, evhad, kebîr, müeyyed, mansûr, muzaffer, âlim, âdil, birader, tâcû'd-dîn, bahâü'l-İslâm ve'l-müslimîn..." şeklinde hitap etmiştir (Köymen, *a.y.*).

492 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V: *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 453.

493 Bosworth, *The New Islamic Dynasties, A Chronological and Genealogical Manual*, s. 211.

Sultan Sencer bu evlilikle ülkesinin doğu sınırını güvence altına almayı ve buradaki hâkimiyetinin devam etmesini; Tâceddin Ebü'l-Fazl ise Sistan'daki varlığının sürmesini amaçlamıştır. Taraflar arasında iktidarları süresince sağlanan iyi ilişkileri dikkate aldığımızda onların beklentilerini elde ettiklerini söyleyebiliriz.

9. MEZYEDÎLER'LE YAPILAN EVLİLİKLER

a) Seferî Hatun

Selçuklular'ın, Mezyedî hanedan üyeleriyle yaptıkları ilk ve tek evlilik, Irak Selçuklu Sultanı Mesud ile Hille hâkimi Dübeys b. Sadaka'nın kızı Seferî Hatun arasında gerçekleştirildi. Bu evlilik 16 Cemâziyelevvel 532 (30 Ocak 1138) tarihinde Bağdat'ta yapıldı. Evlilik dolayısıyla şehirde üç gün süren tören ve eğlenceler tertip edildi ve bu sebeple bölgede kargaşa meydana geldi.⁴⁹⁴

Evlilik sonrasında Selçuklular ile Mezyedîler arasında iyi ilişkiler kurup bölgede birlikte hareket ettiler. Sadaka b. Dübeys, Mesud'un Melik Dâvud'la yaptığı mücadele sırasında Boz-aba tarafından yakalanıp öldürüldü (532/1138). Mesud ise onun öldürülmesinden sonra Hille'yi kardeşi Muhammed'e verdi.⁴⁹⁵

Seferî Hatun'un diğer kardeşi Ali ise sultanın kendisini tutuklatmak istediği haberini alınca onun yanından ayrılarak Hille'ye gitti ve oranın yönetimini kardeşi Muhammed'den aldı.⁴⁹⁶ Ali'nin Hille'yi kötü yönetimi üzerine Mesud, şehri ondan alıp Emîr Sâlgird'e iktâ etti. Bu olay ile taraflar arasında daha önce gerginleşen ilişkiler bozuldu ve Ali sultana isyan ederek Hille'yi tekrar ele geçirdi (Zilhicce 542 / Nisan-Mayıs 1148).⁴⁹⁷ Ancak Ali, Mesud'a karşı yaptığı mücadelede başarılı olamadı ve sultanın yanına giderek ondan özür diledi. Ali'nin özrünün Sultan Mesud tarafından kabul edilmesiyle⁴⁹⁸ taraflar arasındaki ilişkiler tekrar iyileşme sürecine girdi.

Seferî Hatun'un evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak onun, Sadaka'nın öldürülmesinden sonra Hille'nin yönetiminin

494 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 66, İbn-Kesir, *a.g.e.*, 393-394.

495 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 42.

496 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 100.

497 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 113-114.

498 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 129-130.

kardeşi Muhammed'e verilmesinde ve diğer kardeşi Ali'nin de başışlanmasında sultan üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Mesud bu evlilikle bölgedeki faaliyetlerinde Dübeys'in oğullarının desteğini sağlamayı amaçlamış olmalıdır. Sadaka, Muhammed ve zaman zaman da Ali, Mesud'la birlikte hareket ettiklerine göre, evlilikten umdukları hâsıl olmuştur.

Dübeys'in oğulları ise bu evlilikle bölgedeki hâkimiyetlerini sürdürmeyi amaçlamış olmaları muhtemeldir. Mesud'un iktidarında, sırasıyla Sadaka, Muhammed ve Ali Hille'ye hâkim olduklarına göre beklentileri gerçekleşmiştir.

B) DEVLET ADAMLARIYLA YAPILAN EVLİLİKLER

1. Sencer'in Kız Kardeşi

Selçuklu hanedan üyelerinin devlet adamlarıyla yaptıklarını tespit edebildiğimiz ilk evlilik, Sencer'in kız kardeşiyle Halife Ömer soyundan gelen Hanefî fakihlerinden Abdülazîz b. Ömer b. Mâze arasında yapılmıştır.⁴⁹⁹ Bu evlilik muhtemelen Sencer'in Batı Karahanlılar'ı kendine tâbi kıldığı 495'te (1102) veya bu tarihten kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir.

Sencer Mâverâünnehir'e hâkim olduktan sonra bölgede Selçuklu Devleti'nin çıkarları için tehdit olarak gördüğü Mâverâünnehir'deki Hanefî âlimlerin başı İmam Ebû İshak İbrâhim es-Saffâr'ı Merv'e götürerek orada ikamet etmeye mecbur etti. Daha sonra onun yerine kız kardeşiyle evlendirdiği, "Nu'mân-ı Sâni" denen Hanefî âlimlerinden Mervli Abdülazîz b. Ömer b. Mâze'yi "Sadr" unvanıyla Mâverâünnehir'e gönderdi.⁵⁰⁰

Burhan ailesinin ilk reisi "Sadr-ı Kebîr Nu'mân-ı Sâni" (ikinci Ebû Hanife), "Bahrü'l-ulûm", "Burhânü'l-mille ve'd-dîn" unvan ve lakaplarıyla tanınan Abdülazîz b. Ömer'in evlilik hayatı hakkında kaynaklarda bilgiye raslanmamaktadır.

Sencer bu evlilikle hem Karahanlı hakanlarıyla ulemâ arasında yaşanan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak, hem de bu sınıfı

499 Mu'înü'l-Fukarâ, *Târih-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, (nşr. A. G. Me'ânî) Tahran, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sînâ, 1339, s. 48; Hunkan, a.g.e., s. 333-334; Ali Öngül, "Burhan Ailesi", *DLA*, VI, 430- 431.

500 Mu'înü'l-Fukarâ, a.g.e., s. 47-48; Hunkan, a.g.e., s. 334; Öngül, a.g.m., s. 431.

kendine bağlayarak Mâverâünnehir bölgesindeki otoritesini artırmayı amaçlamıştır. Buhara'da Hanefî taraftarlarının reisliği makamına getirilen Abdülazîz b. Ömer, Sencer'in kız kardeşiyle evli olmakla, Buhara ve çevresinde hatırı sayılır bir itibar edinmiştir.

2. Ümmüha Hatun

Selçuklular'ın devlet adamlarının çocuklarıyla yaptıkları ilk evlilik, Irak Selçuklu Sultanı Mesud ile Amîdüddevle b. Cühey'r'in torunu Ümmüha Hatun arasında olmuştur.⁵⁰¹ Bu evlilik Mesud'un ilk eşi olan Zübeyde Hatun'un ölümünden sonra Seferî Hatun ve Kavurd'un torunuyla yaptığı evliliklerle aynı tarihte (532 / 1138) gerçekleşmiştir.

Ukaylîler, Mirdâsîler, Mervânîler, Abbâsîler ve Selçuklular'ın hizmetinde bulunmuş bir vezir ailesinin mensubu ve Amîdüddevle'nin torunu olan hatunun evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur.

Mesud'un bu evlilikle önemli bir vezir ailesi olan Benî Cehîr ailesinin desteğini sağlayarak iktidarını sağlamlaştırmak istediği anlaşılmaktadır. Benî Cehîr ailesi ise Irak Selçukluları Devleti'ndeki itibarını artırmayı amaçlamış olmalıdır. Kaynaklarda bilgi bulunmaması sebebiyle tarafların evlilikten beklentilerini elde edip etmedikleri hakkında bir değerlendirmede bulunma imkânımız yoktur.

C) MENSUBİYETİ BİLİNMEYEN HATUNLARLA YAPILAN EVLİLİKLER

Selçuklu hanedan üyelerinin evlendikleri hatunlardan ailelerini tepeşit edemediklerimizi mensubiyeti bilinmeyen hatunlarla yapılan evlilikler başlığı altında değerlendirdik. Bu kısımda ele aldığımız hatunların hakkında kaynaklarda çok sınırlı bilgilerin bulunması sebebiyle onların Selçuklu hanedan üyelerinin diğer

501 Kayhan, *a.g.e.*, s. 190. Kayhan, Ümmüha Hatun'un Amîdüddevle'nin kızı olduğunu belirtmektedir. Ancak Amîdüddevle'nin 16 Şevval 493 (24 Ağustos 1100) tarihinde öldüğünü (İbnü'l-Esîr, X, 247) dikkate aldığımızda Ümmüha Hatun Amîdüddevle b. Cühey'r'in kızı değil de torunu olmalıdır. Ayrıca Arapça "ümmiha" kelimesi "onun annesi" anlamına gelmesi dolayısıyla Amîdüddevle'nin kızının Mesud'un eşi Seferî Hatun'un annesi olma ihtimali de mevcuttur. Ümmüha Hatun Benî Cehîr ailesine mensuptur. Benî Cehîr vezir ailesi hakkında daha fazla bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Benî Cehîr" *DİA*, V, 447-449.

bölümlerde ele alınan hatunlarla aynı kişiler olma ihtimali mevcuttur. Mensubiyeti bilinmeyen hatunlarla yapılan evlilikler başlığı altında değerlendirdiğimiz hatunların aileleri hakkında bilgi sahibi olmadığımız için tarafların bu evliliklerden ne bekledikleri ve bu evlilikler sonucunda neler elde ettikleri konusunda bir değerlendirmede bulunma imkânımız da bulunmamaktadır.

1. Süleyman'ın Annesi

Selçuklular'ın mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evliliklerden biri de Çağrı Bey ile adını bilemediğimiz hatun (fülâne hatun) arasında olmuştur.⁵⁰² Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında elimizde bilgi yoktur. Ancak hatunun Çağrı Bey'den dünyaya gelen kızının 455'te (1063) evlenecek yaşta olması⁵⁰³ dolayısıyla bu evliliğin 1040'lı yıllarda veya öncesinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Hatunun Çağrı Bey'den Süleyman'la adını bilmediğimiz bir kız çocuğu dünyaya getirmesi ve Çağrı Bey'in Receb 451 (Ağustos-Eylül 1059) tarihinde ölümünden⁵⁰⁴ sonra dul kalması dışında evlilik hayatı hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

2. Akke Hatun

Selçuklular'ın mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları diğer bir evlilik de Tuğrul Bey ile Akke Hatun arasında olmuştur.⁵⁰⁵ Bu evlilik hakkındaki bilgiyi Alparslan'ın Tuğrul Bey'in ölümünün ardından onun dul eşi Akke ile evlenmesi dolayısıyla elde etmekteyiz. Ancak kaynaklarda bu evliliğin gerçekleşme tarihiyle ilgili bir bilgi yoktur.

Tuğrul Bey'in Akke ile yaptığı bu evliliğin siyasî bir yönünün olup olmadığı konusunda bir şey söyleyemiyoruz. Çünkü hatunun herhangi bir hanedana mensup veya câriye olduğu konusunda bilgi mevcut değildir. Akke'nin evlilik hayatıyla da ilgili

502 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 26; Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 83. Öztuna hatunun Hârizmşahlar soyundan geldiğini belirtmiştir (s. 478).

503 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 84.

504 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 26. Osman G. Özgüdenli, "Çağrı Bey'in Oğulları Tarafından Bastırılmış Bazı Sikkeler ve Sağladıkları Bilgiler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (İstanbul 2002), s. 316.

505 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 15.

bilgimiz yoktur. Bu konuda söyleyebileceğimiz, Tuğrul Bey'in kısır olması dolayısıyla çiftin çocuklarının olmadığı⁵⁰⁶ ve hatunun, sultanın ölümünden sonra Alparslan'la evlenmesi⁵⁰⁷ dolayısıyla onun pek fazla yaşlı olmadığından ibarettir.

3. Tekiş'in Annesi

Selçuklular'ın mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evliliklerden bir diğeri de Sultan Alparslan ve adını bilmediğimiz hatun (fülâne hatun) arasında olmuştur.⁵⁰⁸ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında bilgi yoktur.

Hatunun evlilik hayatı hakkındaki bilgimiz, onun Sultan Alparslan'dan Tekiş isminde bir çocuk dünyaya getirmesinden ibarettir. Hatunun kocasının ölümünden sonra oğlu Tekiş'in yanında kaldığı anlaşılmaktadır. Melikşah Tekiş'le barış yaptıktan sonra İsfahan'a giderken hatundan Tekiş'in çocuklarının, malının ve paralarının bulunduğu kalenin kendisine teslim edilmesini istedi. Melikşah'ın Tekiş ile barış yaptıktan sonra tutumunun değişmesinde Serahs'a vardığında yanına gelerek armağanlar takdim eden kardeşi Togaşah'ın kendisine,

“Ey sultan! Sen, ancak sana karşı çıkıp isyan edene lutuf ve ihsanda bulunuyorsun, sana yaklaşıp ise hiçbir şey vermeyip onları ihanetlerinden yoksun bırakıyorsun, yani Tekiş ile ben gibi”

demesi etkili oldu. Hatun bu duruma önce karşı çıktıysa da kaleyi sultana teslim etmek zorunda kaldı (475 / 1082-83).⁵⁰⁹ Hatunun hayatı hakkında bundan başka bilgiye sahip değiliz. Ancak Melikşah'ın kendisine karşı isyan eden kardeşi Tekiş'e “cahil köle” tabirini kullanması⁵¹⁰ dolayısıyla hatunun muhtemelen câriye kökenli olduğunu söyleyebiliriz.

4. Sultan Şah'ın Annesi

Selçuklular'ın mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları bir diğer evlilik de Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'la adını bilmediğimiz

506 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 16; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 41; Aksarâyî, *a.g.e.*, s. 11.

507 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 15.

508 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 51.

509 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 50-51.

510 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 62.

hatun (fûlâne hatun) arasında olmuştur.⁵¹¹ Bu evliliğin ne zaman gerçekleştiği hakkında elimizde bilgi yoktur.

Hatunun evlilik hayatı hakkında Kavurd'dan Sultan Şah ve Turan Şah adında iki çocuk dünyaya getirmesi dışında bir bilgi mevcut değildir. Ancak hatunun kocasının ölümünden sonra oğullarının iktidarları sırasında devlet yönetiminde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Hatunun, Kirman Selçuklu Hükümdarı Sultan Şah'ın ölümünden sonra, Melikşah'ın yanına giderek oğlu Turan Şah'ın Kirman melikliğini tasdik ettirmesi⁵¹² bu görüşümüze destekler mahiyettedir.

5. Fûlâne Hatun

Selçuklu hanedan üyelerinin mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evliliklerden biri de Sultan Melikşah ile adını bilmediğimiz hatun (fûlâne hatun) arasında olmuştur.⁵¹³ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Sultan Melikşah Rey'de iken huzuruna gayet güzel bir şarkıcı kadın getirildi. Sultan bu şarkıcı kadını çok beğendi ve onunla birlikte yaşamak istedi. Şarkıcı kadın Melikşah'ın bu teklifine,

“Ey sultan! Ben bu güzel yüzünün cehennem ateşinde azap görmesinden çekinirim. Helâl ile haram arasında bir tek kelime var”

deyince sultan, “Doğru söyledin” diyerek kadını çağırdı ve onunla evlendi.⁵¹⁴

Selçuklu hanedan üyeleri genellikle devlet menfaatleri doğrultusunda siyasî evlilik yapmalarının yanı sıra istisnâî olsa da az sayıda siyasî amaç taşımayan evlilikler yapmışlardır. Melikşah ile “fûlâne hatun” un evliliği Selçuklu hanedan üyelerinin câriyelerle yaptıkları evlilikler haricinde tespit edebildiğimiz siyasî amaç taşımayan ilk evlilik olması bakımından önem arz etmektedir.

6. Rıdvan'ın Annesi

Selçuklular'ın mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları bir diğer evlilik de Alparslan'ın oğlu Tutuş'la adını bilmediğimiz

511 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 56; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 47.

512 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 56; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 47.

513 İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 172; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 29.

514 İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 172; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 29.

hatun (fûlâne hatun) arasında olmuştur.⁵¹⁵ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında bilgi yoktur. Hatunun evlilik hayatı hakkında Tutuş'tan Rıdvan'ı dünyaya getirmesi ve eşinin 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) tarihinde ölümünden⁵¹⁶ sonra hayatta olması dışında bilgi mevcut değildir.

7. Ertaş'ın Annesi

Selçuklu hanedan üyelerinin mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evliliklerden biri de Tutuş ile adını bilmediğimiz hatun (fûlâne hatun) arasında olmuştur.⁵¹⁷ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak Tutuş ile hatunun çocukları olan Ertaş'ın 497'de (1104) on iki yaşında⁵¹⁸ olduğunu dikkate aldığımızda bu evliliğin 485'te (1092) veya daha önceki bir tarihte yapılmış olması muhtemeldir.

Hatunun evlilik hayatı hakkında Tutuş'tan Ertaş'ı dünyaya getirmesi ve eşinin 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) tarihinde ölümünden⁵¹⁹ sonra hayatta olması dışında bilgi mevcut değildir. Hatun ve oğlunun Dukak'ın iktidarında muhtemelen hapsedilmiş olduklarını söyleyebiliriz. Dukak'ın ölümünün ardından Atabeg Tuğtegin, Dukak'ın oğlu Tutuş'un küçük yaşta olması sebebiyle kendisine gelebilecek tepkileri önlemek için Dukak'ın kardeşi Ertaş'ı melik ilân etti. Ertaş'ın annesinin Tuğtegin'in karısı Saffetülmülk Hatun'un, kocasıyla iş birliği yaparak kendisini öldürtüp torunu Tutuş'un yeniden Dımaşk tahtına geçmesini sağlayacağı hususunda yönlendirmesiyle Ertaş, Tuğtegin'in kendine kötülük yapmasından korkarak muhtemelen annesi ile birlikte Dımaşk'tan ayrıldı.⁵²⁰ Hatunun bundan sonraki hayatı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır.

515 İbnü'l-Kalânîsî, *Tarihu Dımaşk*, s. 216; Azimî, *a.g.e.*, s. 30; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*, s. 77.

516 Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", *DİA*, XLI, 448.

517 İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 32, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 305. İbnü'l-Esîr, Dukak'ın kardeşinin isminin Bektaş olduğunu belirtmiştir. Faruk Sümer ve Gülay Ögün Bezer ise Ertaş'ın (Bektaş) Dukak'ın oğlu olduğunu belirtmişlerdir (Faruk Sümer, "Suriye Selçukluları" *DİA*, XXXVI, 385, Gülay Ögün Bezer, "Tuğtegin", *DİA*, XLI, 348).

518 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 304.

519 Özaydın, "Tutuş", 448.

520 İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 32, İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 304-305.

8. Saffetülmülk Hatun

Selçuklular'ın mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları bir diğer evlilik Alparslan'ın oğlu Tutuş ile Saffetülmülk Hatun arasında olmuştur.⁵²¹ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında bilgi yoktur.

Saffetülmülk'ün evlilik hayatı hakkında Tutuş'tan Dukak'ı dünyaya getirmesi ve eşinin 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) tarihinde ölümünden⁵²² sonra hayatta olması dışında bilgi mevcut değildir. Ancak Saffetülmülk Hatun'un oğlu Dukak'ın iktidarında devlet işlerine yaptığı olumlu katkılar dolayısıyla onun bir hanedan mensubu olduğunu söyleyebiliriz.

9. Melikşah'ın Annesi

Selçuklu hanedan üyelerinin mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evliliklerden bir diğeri de Berkyaruk ile adını bilmediğimiz hatun (fülâne hatun) arasında olmuştur.⁵²³ Bu evliliğin ne zaman gerçekleştiği hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Ancak Sultan Berkyaruk öldüğünde hatundan olan oğlu Melikşah'ın yaklaşık olarak beş yaşında olduğunu⁵²⁴ dikkate aldığımızda bu evliliğinin 493 (1099) yılında veya öncesi bir tarihte yapıldığını söylemek mümkündür.

Evlilik sonrasında Melikşah'ı doğurmasının dışında hatun hakkında bilinen tek şey 498'de (1104) Berkyaruk'un Bağdat'a giderken onun yanında olduğudur. Sultan Berkyaruk seyahat sırasında rahatsızlanınca emîrlerini çağırıp oğlunu veliaht, Emîr Ayaz'ı da ona atabeg tayin ettiğini bildirdi ve ikisine de itaat etmelerini, oğlunun iktidarını muhafaza etmeleri hususunda gayret göstermelerini emretti. Berkyaruk daha sonra Emîr Ayaz, hatunu ve oğlunu Bağdat'a gönderdi. Ancak Emîr Ayaz yolda sultanın ölüm haberini alınca, hatunu ve veziri İsfahan'a cenazenin yanına göndermişti.⁵²⁵

521 İbnü'l-Kalânisi, *a.g.e.*, s. 22; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 210.

522 Özeydin, "Tutuş", 448.

523 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 308.

524 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 308.

525 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 308. Sultan Berkyaruk'un cenazesi İsfahan'a götürüldü ve câriyesi tarafından yaptırılan türbeye defnedildi. Bu câriye de sultanın ölümünden birkaç gün sonra vefat etti ve Berkyaruk'un kabrinin karşısına defnedildi.

10. Kutluğ Hatun

Selçuklu hanedan üyelerinin mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evliliklerden bir diğeri de Sultan Muhammed Tapar ile Kutluğ Hatun arasında olmuştur.⁵²⁶ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Kutluğ Hatun'un Ebû Hâşim-i Hemedâni'nin Muhammed Tapar'ın huzurunda iken onun yanında olması⁵²⁷ dışında evlilik hayatı hakkında bilgimiz bulunmamaktadır.

11. Emîr Sitti Hatun

Selçuklu hanedan üyelerinin mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evliliklerden biri de Sultan Sencer ile Emîr Sitti Hatun arasında olmuştur.⁵²⁸ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı ile ilgili kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak Emîr Sitti Hatun'la Sencer'in kız çocuklarının 513 (1119) ve 516 (1122-1123) yıllarında evlendiklerini dikkate aldığımızda bu evliliğin 1110'lu yılların başlarında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Emîr Sitti Hatun'un Sencer'den Mâh-Melek ve Gevher Nesibe adında iki kız çocuğu dünyaya getirmesi ve Mahmud'la evli olan kızı Mâh-Melek Hatun'un ölümünden sonra diğer kızı Gerher Nesibe'nin de Mahmud'la evlendirilmesini sağlaması⁵²⁹ dışında evlilik hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır.

12. Fülâne Hatun

Selçuklu hanedan üyelerinin mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları evliliklerden biri de Sultan Mahmud ile adını bilmediğimiz hatun (fülâne hatun) arasında olmuştur.⁵³⁰ Bu evliliğin ne zaman yapıldığı ile ilgili kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak Mahmud'un Sencer'e tâbi olduğunu ve 518 (1124-1125) yılında hatunun Mahmud'dan dünyaya gelen oğlunun küçük yaşta olduğunu dikkate aldığımızda bu evliliği, Mahmud'un Mâh-Melek Hatun'la evlenmeden önce yaptığını söyleyebiliriz.

526 Râvendî, *a.g.e.*, s. 159; Reşîdü'd-din, *a.g.e.*, s. 161.

527 Râvendî, *a.g.e.*, s. 159; Reşîdü'd-din, *a.g.e.*, s. 161.

528 Râvendî, *a.g.e.*, s. 198; Reşîdü'd-din, *a.g.e.*, s. 187.

529 Râvendî, *a.g.e.*, s. 198; Reşîdü'd-din, *a.g.e.*, s. 187. Reşîdüddin, Emîr Sitti Hatun'un Gevher Nesibe'nin annesi olduğunu, Râvendî ise vâlide sultan olduğunu belirtmiştir.

530 Kayhan, *a.g.e.*, s. 115.

Hatunun evlilik hayatı hakkında elimizde bulunan tek bilgi Sultan Mahmud'un 518 (1124-25) yılında onu, oğluyla birlikte Emîr Porsukî'nin yanına gönderip onunla birlikte kalmasını istemesidir. Melik Irak'a varınca askerler ve devlet erkânı tarafından muhteşem bir törenle karşılandı ve karşılıklı hediyeler takdim edildi. Emîr Porsukî daha sonra Melik ve annesini Musul'a götürdü.⁵³¹

13. Mü'mine Hatun

Selçuklular'ın mensubiyetini bilmediğimiz hatunlarla yaptıkları bir diğer evlilik, Muhammed Tapar'ın oğlu Tuğrul ile Mü'mine Hatun arasında olmuştur.⁵³² Bu evliliğin ne zaman yapıldığı hakkında bilgi yoktur. Ancak bu evlilikten dünyaya gelen Arslanşah'ın 531'de (1136) doğması⁵³³ sebebiyle evliliğin 530 (1135) yılında veya öncesinde yapıldığı tahmin edilebilir. Hatunun Tuğrul'dan Arslanşah adında bir çocuk dünyaya getirmesinin dışında evlilik hayatı hakkında bilgi yoktur.

531 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 491-92. Sultanın eşlerinden Mâh-Melek Hatun'un o tarihten önce vefat etmesi, Gevher Hatun'un ise sultanla yeni evlenmesi ve onun üzerinde nüfuzu bulunması ve hatunun Musul'a gittiğinde yanında küçük yaştaki oğlunun bulunması sebebiyle bu adını bilmediğimiz hatunun Mahmud'un üçüncü eşi olduğunu söyleyebiliriz.

532 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 211, 221.

533 Râvendî, *a.g.e.*, s. 268, 286.

BEŞİNCİ BÖLÜM
BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA EVLİLİK

Washington D. C. Freer Gallery of Art

A) EŞ SEÇİMİ

Evliliğin ilk ve en önemli aşaması eş seçimidir. Selçuklular'ın eş seçiminde genellikle kendinden önceki Türk hanedanlarında olduğu gibi, devletin çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri görülmektedir. Onların mensubiyetini tespit edemediğimiz % 16.67'e tekabül eden on üç evlilik dışındaki evliliklerini, a) hanedan içi ve câriyelerle, b) hanedan dışı olmak üzere iki ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisini, Selçuklu hanedan üyelerinin kendi aralarında, câriyelerle ve Selçuklu dul hatunlarının yaptıkları evlilikler oluşturmaktadır.

Evlilikler	Adet	Yüzdesi
Hanedan üyelerinin aralarında yaptıkları evlilikler	9	11.54
Dul hatunların yaptıkları evlilikler	9	11.54
Câriyelerle yapılan evlilikler	3	3.85
Toplam	21	26.93

Bu evliliklerin daha ziyade taht mücadelelerinin yaşandığı zamanlarda, sultanların otoritelerini güçlendirmek veya evlenilen tarafla dostluğu kuvvetlendirmek için yapıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ Melikşah ile Zübeyde Hatun'un, Muhammed Tapar ile Gevher Hatun'un, Mahmud ile Mâh-Melek Hatun'un, Tutuş'un dul eşiyle Atabeg Cenâhüddевle Hüseyin'in, Muhammed Tapar'ın dul eşi Sercihan Hatun ile Emîr Aksungur el-Porsukî'nin evliliklerinde bu amaçlar güdülmüştür.

Sultan Alparslan ölürken oğlu Melikşah'ın iktidarının devamlılığını sağlamak amacıyla karısı Seferiye Hatun'un, kardeşi Kavurd'la evlendirilmesini vasiyet etmiştir.⁵³⁴ Selçuklu hanedan

534 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 80; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 50; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325-326.

üyeleri az da olsa câriyelerle siyasî hedefi olmayan evlilikler de yapmışlardır.

İkinci grup ise Abbâsî hilâfeti, Türk hanedanları (Gazneliler, Karahanlılar ve Hârizmşahlar) ve müslüman devletler veya emirlikler (Büveyhîler, Ukaylîler, Kâkûyîler, Bâvendîler, Mezvedîler, Kıpçaklar, Nîmrûz Melikliği, Ahvaz ve Basra Emirliği), hristiyan Gürcüler, ayrıca devlet adamlarıyla yapılan evliliklerden oluşmaktaydı.

Hanedan dışı evlilikler	Adet	Yüzdesi
1. Abbâsîler'le yapılan evlilikler	8	10.26
2. Karahanlılar'la yapılan evlilikler	9	11.54
3. Gazneliler'le yapılan evlilikler	6	7.69
4. Hârizmşahlar'la yapılan evlilikler	2	2.56
5. Büveyhîler'le yapılan evlilikler	3	3.85
6. Kıpçaklar'la yapılan evlilikler	1	1.28
7. Ahvaz ve Basra Emirliği ile yapılan evlilikler	2	2.56
8. Gürcüler'le yapılan evlilikler	3	3.85
9. Ukaylîler'le yapılan evlilikler	3	3.85
10. Kâkûyîler'le yapılan evlilikler	2	2.56
11. Bâvendîler'le yapılan evlilikler	1	1.28
12. Mezvedîler'le yapılan evlilikler	1	1.28
13. Nîmrûz Melikliği ile yapılan evlilikler	1	1.28
14. Devlet Adamlarıyla yapılan evlilikler	2	2.56
Toplam	44	56.4

Selçuklular'ın yaptıkları hanedan dışı evliliklerde Abbâsî hanedan üyeleriyle yapılan evliliklerin ayrı bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu sultanlarının hemen hepsi Abbâsîler'le akrabalık bağı kurmaya çalışmışlardır. Gerekliği zaman bunun için Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un evliliğinde olduğu gibi güç kullanmaktan çekinmemişler⁵³⁵ ve eş seçiminde Mâh-Melek Hatun'un evliliğinde olduğu gibi, Abbâsîler tercih edilen hanedan mensupları olmuştur.⁵³⁶

Tuğrul Bey döneminde Arslan Hatun ile Kâim-Biemrillâh ve Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun; Alparslan döneminde Seferiye

535 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 36-38.

536 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 115.

Hatun'un kızı ile Uddetüddin, Melikşah döneminde Mâh-Melek Hatun ile Muktedî-Biemrillâh, Muhammed Tapar döneminde Seyyide Hatun ile Müstazhir-Billâh, Sencer döneminde Sencer'in kızıyla Müstersîd-Billâh, Mesud döneminde ise Fâtıma Hatun ile Muktefi-Liemrillâh ve Mesud ile Muktefi-Liemrillâh'ın kızı evlenmişlerdir. Selçuklular'ın bu evliliklerle, Altuncan Hatun'un kocası Tuğrul Bey'e vasiyetinde ifade ettiği gibi,⁵³⁷ Abbâsî hanedan üyeleri yani dolayısıyla peygamber sülâlesi ile akrabalık kurma bahtıyarlığına erişmeyi ve ayrıca hilâfetin dinî-siyasî prestijinden yararlanarak İslâm dünyası üzerinde nüfuz kazanmayı amaçladıklarını söyleyebiliriz.

Selçuklular'ın Abbâsîler'den sonra Karahanlı ve Gazneli hanedan üyeleriyle de akrabalık tesis etmeye önem verdikleri görülmektedir. Selçuklular'ın önceleri bu hanedan üyeleriyle evliliği talep eden taraf iken, siyasî ve askerî bakımdan güçlendikleri zaman ise Gazneli ve Karahanlılar onlarla evliliği talep eden taraf olmuşlardır. Meselâ Alparslan iktidarının ilk yıllarında ülkesinin doğu sınırını güvence altına almak amacıyla Gazneli ve Karahanlılar'la akrabalıklar kurarken, Melikşah'ın iktidarında Gazneliler ve Karahanlılar Mâh-Melek Hatun'a talip olmuşlardır. Selçuklular'ın, Karahanlılar'ın kendilerine tâbi olmalarından sonra onlarla yaptıkları evliliklerde ise otoritelerini kuvvetlendirmeyi amaçladıkları görülmektedir.

Selçuklular genellikle Abbâsî, Gazneli, Karahanlı gibi kendilerine statü bakımından denk hanedanlardan eş seçmelerinin yanı sıra Mezyedî, Kâkûyî, Ukaylî, Bâvendî, Ahvaz ve Basra Emirliği, Nîmrûz Melikliği gibi bölge emirlikleriyle de akrabalık bağı kurmuşlardır. Selçuklular bu mahallî hanedan mensuplarıyla yaptıkları evliliklerle onların hâkimiyet sahalarında kendilerine olan tâbiyetlerinin devam etmesini amaçlamışlardır.

Selçuklular; Abbâsî, Gazneli ve Karahanlı gibi aynı dine ve mezhebe bağlı hanedan mensuplarıyla olduğu gibi Şîî Büveyhî, Ukaylî, Kâkûyîler ve hristiyan Gürcüler'le de akrabalık bağı kurmuşlardır. Ancak onlar İslâm dininin emri doğrultusunda⁵³⁸ hristiyanlara kız vermezken, kendilerinden farklı mezhepten olan

537 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 63.

538 M. Âkif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 29; Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* Konya 1988, s. 114-15.

Şiîler'e kız verdikleri, dolayısıyla akrabalık tesisinde mezhep taassubunda bulunmadıkları ve siyasî çıkarlara öncelik verdikleri görülmektedir.

Selçuklular evliliklerini genellikle iyi ilişkiler kurmak, mevcut ilişkileri pekiştirmek, bozulan ilişkileri düzeltmek, toprak kazanmak, ittifak kurmak, muhtemel bir tehlikeyi önlemek, itibarlarını ve otoritelerini arttırmak amacıyla yapmışlardır.

Selçuklular'ın diğer hanedan üyeleriyle evliliklere bakışımı gösteren önemli örneklerden biri Melikşah'ın Bizanslılar'la akrabalık kurma teşebbüsüdür. Bu sebeple sultanın imparatora yazdığı mektubu aynen naklediyoruz:

“İmparator! Sana ilişkin şeyleri öğrendim. Nasıl, daha devletin yönetimine henüz geçmiş iken kendini çeşitli tehlikelerle karşı karşıya bulunduğunu; nasıl, sen Latinler'i yeni haklamış iken İskitler'in sana karşı saldırı hazırlığına giriştiklerini; Emîr Ebü'l-Kâsım'ın kendisinin de, vaktiyle Süleyman'ın seninle yapmış bulunduğu antlaşmayı çiğneyerek Asya'yı ta Üsküdar'a kadar talan ettiğini bana anlattılar. Ebü'l-Kâsım'ın o yörelerden kovulmasını ve Asya'nın Antakya ile birlikte senin egemenliğine dönmesini istiyorsan oğullarımın en büyüğü ile evlendirilmek üzere bana kızını gönder. Böylelikle artık engel tanımayacaksın ve yanında bağlaşıklık olarak ben bulununca yalnız doğuda değil ta Arnavutluk'a kadar ve bütün batıda da her şeyi başaracaksın. Bizim sana göndereceğimiz ordular sayesinde artık hiç kimse sana karşı koyamayacak.”⁵³⁹

Melikşah'ın mektubunda olduğu gibi o dönem hanedan mensuplarının evliliklerinde genelde erkek tarafı girişimde bulunmaktaydı. Selçuklular da evliliklerinde genellikle bu kaideye uymakla birlikte bazı evliliklerinde az da olsa bunun istisnaları olmuştur. Alparslan'ın kızıyla Halife Kâim-Biemrillâh'ın torunu olan Uddettüddin'in evliliğinde evlilik teklifi Sultan Alparslan'dan,⁵⁴⁰ Alparslan ile Tamgaç Han'ın kızının evliliğinde ise Şemsülmülk Nasr'dan gelmiştir.⁵⁴¹ Bu tip uygulamaların daha çok devlet çıkarlarının gerekli kıldığı zamanlarda yapıldığı anlaşılmaktadır.

539 Anna Kommena, *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarım Adası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 202-03.

540 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 32; İbnü'l-Esir ise evlilik teklifinin halifeden geldiğini belirtmiştir (X, 76).

541 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 49

B) EVLENİLECEK KİŞİNİN GÖRÜLMESİ

Evliliğin en önemli unsurlarından biri de eş seçimidir. Bunun sağlıklı yapılabilmesi için tarafların öncelikle birbirlerini görmesi veya haklarında bilgi edinmeleri esastır. Türk töresinde olduğu gibi İslâmiyet'te de evlilik öncesinde tarafların birbirini tanımaları ve evlilik sırasında çıkması muhtemel problemlerin sebeplerini ortadan kaldırmak için görüşmeleri istenir.⁵⁴²

Selçuklu hanedan üyelerinin yaptıkları evliliklerde genellikle evlenilecek kişi ile görüşmedikleri anlaşılmaktadır. Onlar evlenilecek kişi hakkındaki mâlûmatı genellikle kendi tarafının veya karşı tarafın devlet adamlarından edinmekteydiler. Arslan Hatun, Halife Kâim-Biemrillâh ile evlendiğinde onu ancak düğün günü görmüştür.⁵⁴³ Tuğrul Bey halifenin kızı Seyyide Hatun'u istemeye Rey Kadısı Ebû Sa'd'ı⁵⁴⁴, evlilikle ilgili görüşmeleri yapması için ise veziri Amîdülmülk'ü gönderdi.⁵⁴⁵ Mâh-Melek Hatun ile Halife Muktedî-Biemrillâh'ın evliliği öncesinde taraflar arasında yapılan görüşmeler halifenin veziri Fahrüddeve ve gelinin annesi Terken Hatun arasında yapıldı.⁵⁴⁶ Hanedan üyelerinin yaptıkları evliliklerden önce karşı tarafla görüşmemelerinin en önemli sebeplerinden biri coğrafi uzaklık, bir diğeri ise evliliklerin asıl hedefinin siyasî olmasıdır.

Selçuklu hanedan üyelerinin kendi aralarında, bölge emirleriyle ve sultanların dul hatunlarının yaptıkları evliliklerde tarafların birbirlerini tanıdıklarını ve hatta evlilik öncesinde görüşme imkânı elde ettiklerini de söyleyebiliriz. Bunlara örnek olarak Gevher Hatun ve Erbasan'ın, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in dul eşinin, Alparslan ve Tuğrul Bey'in dul eşi Akke'nin, Alparslan'ın Bagrat'ın yeğeni olan boşandığı eşiyle Nizâmülmülk'ün, Sitâre Hatun ve Gerşâsb'ın, Tutuş'un dul eşiyle Atabeg Hüseyin'in yaptıkları evlilikler gösterilebilir. Ayrıca Terken Hatun'un kocasının

542 Sevim Can, *a.g.e.*, s. 130; Mehmet Akbaş, *Ashab Döneminde Evlilikler*, basılmamış yüksek lisans tezi, 1998, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28; H. İbrahim, Acar, "Nişan", *DİA*, XXXIII, 153.

543 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4.

544 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 36; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 63.

545 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 65-66.

546 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 46-47.

ölümünden sonra İsmâil b. Yâkûtî ile yapmayı planladığı evlilik teşebbüsü öncesinde onunla görüştüğünü bilmekteyiz.⁵⁴⁷

C) NİŞAN

Nişan tarafların birbirlerine verdikleri evlenme vaadidir. Ancak nişan, nikâh gibi hukukî ve kesin bir yaptırım getirmemekte, taraflar gerekli gördükleri takdirde evlilikle ilgili verdikleri sözden dönebilme hakkını saklı tutmaktadır.⁵⁴⁸ Selçuklu öncesindeki Türk devletlerinde de nişanlılık dönemi aile kurumunun sağlam temeller üzerine oturmasını sağlayacağı için teşvik edilmiştir.

Selçuklular'ın yaptıkları evliliklere baktığımızda onların nişanla belirttikleri evlenme vaadini genellikle gerçekleştirdiklerini görmektediriz. Ancak Hatice Arslan Hatun ile halifenin oğlu Zahîretüddin⁵⁴⁹ ve Terken Hatun ile İsmâil arasında yapılan nişanlanma⁵⁵⁰ damat adaylarının ölmeleri, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in kızıyla Alparslan'ın oğlu Melikşah⁵⁵¹ ve Mekke Emîri Ebû Hâşim ile Melikşah'ın kız kardeşinin evlenmesi⁵⁵² kararlaştırılmasına rağmen şartların oluşmaması sebebiyle evlilikle sonuçlanmamıştır.

D) MEHİR

İslâm hukukunda mehir, nikâh kıyılırken erkek tarafının kadına vermesi gereken nikâh bedelidir. Bu bedel belirlenen miktarda para, mal veya kıymetli eşya olabilmektedir. Mehrin en önemli özelliği, kadına verilmesi ve tasarrufunun ona ait olmasıdır. Mehir ödenme şekli bakımından “muaccel mehir” (peşin), “müeccel mehir” (vadeli) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mehrin miktarı kişinin ekonomik gücüne, evlenilecek kişiye göre değişmektedir.⁵⁵³

547 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 191-192;

548 Aydın, *a.g.e.*, s. 15; Cin, *a.g.e.*, s. 48-49; Acar, “Nişan”, s. 153.

549 Azimî, *a.g.e.*, s.13; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 4.

550 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 191-192.

551 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuk lu İmparatorluğu*, s. 85.

552 İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 119; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 17; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 132; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 137.

553 Ömer Ferruh, *İslâm Aile Hukuku*, İstanbul 1994, s. 90-91; Mehmet Emre, *İslâm'da Kadın ve Âile*, İstanbul 1974, s. 72-73; M. Âkif Aydın, “Mehir”, *DİA*,

Sultan Tuğrul Bey, Seyyide Hatun'la evlenirken halife, Hz. Peygamber'in sünnetine uyarak mehir bedeli olarak 400 dirhem ve 1 dinar istemiştir.⁵⁵⁴ Ancak bunun sembolik bir meblağ olduğu görülmektedir. Çünkü Tuğrul Bey evlilik öncesinde hatuna hediye olarak 100.000 altın, 100 giysi, 2250 parça mücevher, 120 inci, 640 parça kırmızı yakut ve pembe bedehşan süsü, 558 parça firûze, 28 parça sim şeritli zümrüt, 12 parça saf cam, 14 parça süs (ziynet) eşyası, yer ve yatak yaygıları, yorgan ve çarşaf örtüleri, ibrişim halı, 35 câriye, 20 hizmetçi, 80 at ve katır, 100 kişilik askerî birlik ve pek çok çadır gönderdi, ayrıca 10.000 altınla beraber sultanın ölen eşi Altuncan Hatun'a ait iktâları da verdi.⁵⁵⁵

Arslan Hatun'a Kâim-Biemrillâh,⁵⁵⁶ Seyyide Hatun'a Halife Müstazhir-Billâh⁵⁵⁷ ve Fâtıma Hatun'a ise Halife Muktefi-Liemrillâh mehir olarak 100.000 dinar verdi.⁵⁵⁸ Mâh-Melek Hatun'la evlenmek isteyen Karahanlı ve Gazneli hanedan üyeleri ona mehir olarak 400.000 dinar vermeyi kabul ettiler; ancak o, 100.000 dinar karşılığında Halife Muktedî-Biemrillâh ile evlendi.⁵⁵⁹ Arslan Hatun ise Ali b. Ferâmurz ile 10.000 dinar karşılığında evlendi.⁵⁶⁰

Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinde mehir ödediklerine dair bilgiye sadece Sultan Tuğrul Bey'in evliliğinde rastlamak-tayız. Ancak diğer hanedan üyeleri de evliliklerinde mehir ödemiş olmalıdırlar. Fakat onların evlilikleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmaması sebebiyle, bunun miktarıyla ilgili bir değerlendirmede bulunma imkânımız yoktur. Kız hanedan üyelerinin aldıkları mehir miktarının ise, evlendikleri kişilere ve karşı tarafın bu evliliği gerçekleştirme isteğine göre değişmekte olduğunu söyleyebiliriz. Arslan Hatun halife ile evliliğinde 100.000 dinar, Ali b. Ferâmurz ile evliliğinde ise 10.000 dinar mehir almıştır.

XXVIII, 389-390. Türk töresinde mehir kavramının bir benzeri olan kalın uygulaması Türkler'in İslâmiyet'i kabulü sonrasında yerini mehre bırakmış, ancak kalın da başlık ve ağırlık adları altında varlığını sürdürmüştür.

554 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 79.

555 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 69,80.

556 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4.

557 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 376-377.

558 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 51; İbn Hallikan, *Vefayatü'l-Ayan*, çev. Matba-ı Amire, II, İstanbul 1280, s. 174; *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, III, Beirut 1970, s. 74.

559 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 47. İbnü'l-Esir mehir miktarının 50.000 dinar olduğunu belirtmiştir.

560 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 18.

E) ÇEYİZ

Çeyiz, kızın evlenirken baba evinden getirdiği mal ve eşyaların tamamıdır. Evlilik için gerekli hazırlıkların yapılması ve evin geçiminin yükümlülüğü kocanın üzerinde olduğu için çeyizin tasarruf hakkı kadına aittir ve bu sebeple kadının izni olmadan kocası çeyizden faydalanamaz.⁵⁶¹

Selçuklu hanedan üyelerinin çeyizin hazırlanmasına büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır. Arslan Hatun Bağdat'a üzerinde genç kızların bulunduğu yük taşıyan develer, katırlar, mallar, mücevherler, yakutlar, altın ve gümüş kaplar, üzerlerinde halis kumaştan yapılmış kaftanlar ve mücevher kemerler, altlarında nakışlarla benek yapılmış atlar ve Rum katırları olan sekiz kız câriye ile üzerlerinde mücevher işlenmiş kaftanlar bulunan katırlara binmiş altı genç kızıdan oluşan pek çok çeyizle birlikte geldi.⁵⁶²

Mâh-Melek Hatun'un çeyizi hilâfet sarayına giderken 130 deve ve 74 katırla taşındı. Develerin üzerleri Rum ipeği, katırların ise çeşitli mülkî ipeklerle örtüldü. Boyunlarına altın ve gümüşten çanlar ve gerdanlıklar takıldı. Yüklerin çoğu altın ve gümüş ziynet eşyası, elbise ve mücevherattan oluşmaktaydı. Ayrıca takımları çeşitli mücevherlerle süslenmiş altın eğerli otuz üç cins at ve üzerinde pek çok altın bulunan büyük bir beşik vardı.⁵⁶³ Seyyide Hatun ise 162 deve ve 27 katıra yüklü çeyizle birlikte halifenin yanına götürüldü.⁵⁶⁴

Selçuklular'da çeyiz olarak eşyalar, elbiseler, çeşitli kumaşlar, câriyeler, hayvanlar ve kıymetli madenlerin yanı sıra toprak iktâ edildiği de görülmektedir. Sultan Alparslan kardeşi Kavurd'un kızlarının çeyizini hazırlaması isteğini kabul ederek onlara 100.000 dinar, çeşitli elbiseler ve topraklar iktâ etti.⁵⁶⁵ Ayrıca Alparslan'ın, Safiye Hatun'la evlenmesinden sonra Müslim b. Kureyş'e Irak'ta Medâyin'in de dahil olduğu bazı yerleri⁵⁶⁶ ve

561 Emre, *a.g.e.*, s. 77; Abdülazim ed-Dîb, "Çeyiz", *DİA*, VIII, 297-298.

562 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 308; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 169.

563 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 145; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 74; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 267; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, 157-158.

564 Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 57; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 330.

565 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 62.

566 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 32; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alparslan ve Zamanı*, s. 65.

Melikşah'ın, Züleyha Hatun ile evlenen Muhammed b. Müslim'e Rahbe, Rakka, Harran ve NümeYROĞULLARI kabilesinin topraklarını iktâ etmesini⁵⁶⁷ de çeyiz olarak değerlendirebiliriz.

F) SÜT HAKKI

Selçuklu öncesi Türkler'de evlilik sırasında annenin damattan “süt hakkı” adı altında belli bir meblağ alması geleneği mevcuttu.⁵⁶⁸ Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinde süt hakkı alma uygulamasının bulunmadığı ya da bunun kaynaklara yansımadağı görülmektedir. Çünkü Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinde sadece Karahanlı hanedanına mensup Terken Hatun'un kızı Mâh-Melek'i evlendirirken halifeden süt hakkı olarak 50.000 dinar istediğini⁵⁶⁹ bilmekteyiz.

G) NİKÂH

Nikâh, evlenecek kişilerin bir araya gelerek irade beyan etmeleriyle evliliğin ilân edilmesi ve hukukîleştirilmesidir. Bu beyan, evlenecek kız ve erkek tarafından kendilerine vekâlet verilen kimselerce de yapılabilir. İslâm hukukuna göre nikâhın sahih olması için şahitler huzurunda yapılması ve tarafların evlenmeyi kabul ettiklerini bildirmeleri gerekmektedir.⁵⁷⁰

Selçuklu hanedan üyelerinin nikâhları genellikle kendilerine vekâlet verilen devlet adamları vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Halife Kâim-Biemrillâh kızının Tuğrul Bey'le yapılacak nikâhı için Ebü'l-Ganâim'i vekâletnâmeyle birlikte sultanın yanına gönderdi.⁵⁷¹ Alparslan'ın kızıyla halifenin veliahdının nikâhında, sultanın orada bulunmasına rağmen Nizâmülmülk kız tarafını, Amîdüddevle ise erkek tarafını temsil etmişlerdir.⁵⁷² Seyyide Hatun'la Müstazhir-Billâh'ın nikâhında halifenin vekilliğini Sultan

567 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 143; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 68.

568 Erkul, a. g. m., s. 63.

569 Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Melikşah Dönemi”, s. 47.

570 Emre, *a.g.e.*, s. 64-65; Fahrettin Atar, “Nikâh”, *DİA*, XXXIII, 112,114.

571 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 38.

572 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 76; Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 45.

Muhammed Tapar'ın veziri Ahmed b. Nizâmülmülk yaptı.⁵⁷³ Fâtıma Hatun'la Muktefi-Liemrillâh'nın nikâhında halifenin vekili veziri Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî, sultanın bizzat nikâhta bulunmasına rağmen onun vekili ise veziri Kemâl ed-Dergezîni oldu.⁵⁷⁴ Arslan Hatun ile Halife Kâim-Biemrillâh'ın nikâhında ise erkek tarafını bizzat halife, kız tarafını ise sultan temsil etmiştir.⁵⁷⁵

Nikâh sırasında tarafların karşılıklı olarak birbirlerinden birtakım isteklerde bulunma hakları vardı. Bunlar genellikle evlilik hayatı ve kadının boşanma hakkına sahip olması gibi konularda olabilmekteydi. Terken Hatun, halifenin Mâh-Melek Hatun'u istemek için veziri Fahrüddeve'yi İsfahan'a göndermesi üzerine, ondan birtakım güvenceler almak istemiştir. Hatun ona,

"Gazne ve Karahanlı hükümdarları kızımı oğullarına almak istiyorlar, buna karşılık da onların her biri, 400.000 altın verecekler. Eğer halife, bu miktarı bana verirse, ben onu diğerlerine yeğlerim"

diyerek kızı için yüksek miktarda mehir talep etmiştir. Ancak Nizâmülmülk ve Arslan Hatun araya girerek evliliğin devlet için yararlı olduğu konusunda Terken Hatun'u ikna etmeyi başarmışlardır. Böylece hatun 50.000 dinar süt hakkı, 100.000 dinar mehir verilmesini, halifenin kendi kızıdan başka bir karısı ve câriyesinin olmamasını, her geceyi kızının yanında geçirmesini ve işret-eğlence meclislerine son vermesini şart koştu.⁵⁷⁶ Bunların halife tarafından kabul edilmesiyle taraflar arasındaki evlilik gerçekleşti.

Seçuklular'da nikâhın kıyılmasından sonra Türk geleneklerine uygun olarak davetlilerin üzerine altın ve mücevher saçma âdetinin var olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un, Seyyide Hatun ile Halife Müstazhir-Billâh'ın ve Fâtıma Hatun ile Halife Muktefi-Liemrillâh'ın nikâhında davetlilerin üzerine para, mücevher ve altınlar saçıldı. Ayrıca nikâhın gerçekleşmesinde emeği geçenlere de hediyeler verildi.

Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un nikâhında halifenin vekilliğini yapan İbnü'l-Mahleban'a sultan tarafından 1000 altın, bir

573 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 376.

574 İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım)*, s. 68-69; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, 51; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-Ayan*, s. 174; *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, s. 234.

575 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4.

576 Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 47.

o kadar da gümüş para ve her yıl masraflarını karşılaması için 10.000 altınlık bir tevki⁵⁷⁷ verilmiştir. Sultan Melikşah ise halifenin Mâh-Melek'i istemek için İsfahan'a gönderdiği Fahrüddeve'ye 2000 altın, hil'at, bayrak, davul, altın işlemeli atlar ve ipekli giysiler hediye etmiştir.⁵⁷⁸

Selçuklular'ın nikâh törenlerine bölge emirleri, diğer devlet temsilcileri ve devlet adamlarının iştirak ettiklerini görmekteyiz. Arslan Hatun ile Kâim-Biemrillâh'ın nikâhında Sultan Tuğrul Bey, halife, Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr, Hezâresb b. Bengîr ve İbn Şevk gibi bölgenin önemli emîrleri, Vezir Amîdülmülk'le diğer devlet adamları hazır bulunmuşlardır.⁵⁷⁹ Terken Hatun ise, kızı Mâh-Melek'in nikâhının Gazne, Semerkant ve Horasan hatunlarıyla Selçuklu devlet adamlarının huzurunda kıyılmasını istemiştir.⁵⁸⁰

H) DÜĞÜN

Düğün, tarafların nikâhtaki irade beyanlarının umuma duyurulması, katılanların ağırlanması ve eğlencelerle kutlanması için yapılan merasimdir. Düğün Türk ve İslâm hukukunda evliliğin bir rûknü olarak kabul edilmiş ve akrabalık bağı kuran taraflar için sevinç ve mutluluk vesilesi olmuştur.⁵⁸¹ Selçuklular'da da bu merasim genelde her toplumda olduğu gibi tarafların nikâhtan sonra bir araya gelmesiyle başlayıp, yapılan eğlence ve verilen ziyafetlerle sürmekteydi.

Selçuklular'ın düğünleri hakkındaki bilgileri daha çok onların Abbâsî hanedan üyeleriyle yaptıkları evliliklerden edinmekteyiz. Arslan Hatun halife ile nikâhının kıyılmasından sonra Bağdat'a götürülerek önce sultan sarayına indirildi. Halifenin annesinin, gelini istemesi üzerine, Altuncan Hatun onu adamlarından biriyle hilâfet sarayına gönderdi. Arslan Hatun halifenin yanına geldiğinde birkaç defa yeri öptü, halife ise eşini yanına oturtup başına mücevherlerle süslenmiş bir taç giydirdi. Halife ertesi gün hatuna altın işlemeli 100 ipek elbise, yakut ve firûzelerle süslenmiş bir

577 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 78-79.

578 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 47.

579 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4.

580 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 47.

581 Rahmî Yaran, "Düğün", *DLA*, X, 15.

altın tas ve değerli taşlardan yapılmış bir gerdanlık, Tuğrul Bey'in Büveyhî hanedanına mensup eşine ise 10 yük elbise ve çeşitli eşyalar hediye etti.⁵⁸²

Selçuklular'ın gerçekleşmesi için büyük çaba harcadıkları Tuğrul Bey ile Seyyide Hatun'un düğününe katılmak için Selçuklu Devleti'nin vasalları olan Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr, Sürhâb b. Bedr, Hezâresb, Ebû Mansûr Ferâmurz gibi emîrler de sultanla birlikte Bağdat'a gittiler. Bunun üzerine Amîdülmülk, hilâfet sarayına giderek Seyyide Hatun'u sultanın sarayına götürmek üzere yola çıktı. Hatunun götürülüşü sırasında Tuğrul Bey onu karşıladı, Selçuklu devlet adamları ve sultanın yakınları ise ayağa kalkıp oyun oynadılar, diz üstü oturup kalkılar ve Türkçe şarkılar söylediler.

Seyyide Hatun sultan sarayına gittiğinde altınla kaplanmış bir tahta oturtuldu. Sultan gelin odasına varıp yeri öptü ve ona hizmet etti. Hatun ise yüzündeki duvağı açmadığı gibi sultan için ayağa bile kalkmadı. Tuğrul Bey eşinin yanından ayrıldıktan sonra ona değerli mücevher ve boncuklarla süslenmiş bir ferace; Arslan Hatun ise iki gerdanlık, altından yapılmış hüsrevanî bir kâse ve büyük bir parça kırmızı yakut gönderdi. Sultan her gün eşinin yanına gidip ona hürmette bulunup hediyeler vermekteydi.⁵⁸³

Tuğrul Bey uzun uğraşlardan sonra halifenin kızıyla evliliğinin gerçekleşmesi dolayısıyla çok mutlu oldu ve bunda emeği geçen veziri Amîdülmülk'ü hil'atleyip ona yeni lakaplar verdi, altınla süslenmiş bir at ve süslü bir kılıç hediye etti. Düğününe katılan Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr, Hezâresb, Ebû Mansûr Ferâmurz b. Kâkeveyh gibi bölge emîrllerine de hil'atler verdi ve günlerce süren ziyafet sofraları kurdurdu.⁵⁸⁴ Ayrıca Tuğrul Bey'e ait 455 (1063) tarihli, Medînetüsselâm'da (Bağdat) basılan bir altın madalyonun bu mutlu günün hatırası olarak darbedildiği de rivayet edilmektedir.⁵⁸⁵

Selçuklu ile Abbâsî hanedan üyeleri arasında kurulan bir diğer akrabalık bağı Mâh-Melek Hatun ve Muktedî-Biemrillâh'ın evlenmesiyle oldu. Sultan Melikşah ve Terken Hatun taraflar arasında nikâhın kıyılmasından sonra, düğünün yapılması için Musul'dan Bağdat'a gittiler ve Mâh-Melek Hatun'un da İsfahan'dan

582 Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 4-5.

583 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 40; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 82.

584 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 41; Sibt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 83.

585 Can, *a.g.e.*, s. 139.

götürülmesi için bir adam görevlendirdiler. Halifenin annesi ve halası sultan sarayına giderek Terken Hatun'u ziyaret ettiler, daha sonra Terken Hatun da hilâfet sarayına gitti, onlara iâde-i ziyarette bulundu.

Mâh-Melek Hatun Bağdat'a gelince bir süre sultan sarayına kaldıktan sonra, halifenin annesi ve halası, Nizâmülmülk ve devlet adamları tarafından mücevherlerle süslenmiş bir tahtirevanla üzerine saçılar saçılarak hilâfet sarayına götürüldü ve burada halife ile gerdeğe girdi (Safer 480/Mayıs 1087). Halife ertesi gün sultanın adamları için büyük bir şölen düzenledi ve bu işte emeği geçen devlet adamlarına hil'atler verip hediyeler dağıttı. Sultan Melikşah kızını hilâfet sarayına gönderdikten sonra ava çıkıp üç gününü avda geçirdi.⁵⁸⁶

Seyyide Hatun Halife Müstazhir-Billâh ile nikâhı kıyıldıktan iki yıl sonra, Ramazan 504 (Mart-Nisan 1111) tarihinde düğün için Bağdat'a gitti. O, ilk önce kardeşi Muhammed Tapar'ın sarayında kaldı ve Ramazan ayının 10. gecesinde, beraberinde 162 deve ve 27 katıra yüklü çeyizle birlikte halifenin yanına götürüldü. Seyyide Hatun'un Bağdat'a gelişi sebebiyle şehir süslendi ve büyük eğlenceler tertip edildi.⁵⁸⁷

Fâtıma Hatun da Muktefi ile nikâhın kıyılmasından üç yıl sonra Cemâziyelâhir 534 (Ocak-Şubat 1140) tarihinde Bağdat'a giderek halife ile gerdeğe girdi. Hatun saraya muhteşem bir törenle götürüldü, onun gelişi sebebiyle günlerce süren kutlamalar yapıldı ve şehrin kapıları birkaç gün kapatıldı.⁵⁸⁸

Selçuklular'ın erkek hanedan üyelerinininde olduğu gibi, kız hanedan üyelerinin düğünlerinde de konumlarına uygun olarak büyük harcamalar yaptıkları anlaşılmaktadır. Melikşah'ın kızı Gevher Hatun ile Gazne Sultanı İbrâhim'in oğlu Mesud'un evliliklerinde Nizâmülmülk, düğün masrafları ve gelini damadın ülkesine göndermek için hazineden 100.000 dinar tahsisat ayırdı.⁵⁸⁹ Düğünde erkek tarafından kadınlara hediye verildiği gibi kadınlar tarafından da erkeklere hediye götürüldüğü anlaşılmaktadır.

586 İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 145-146; Sibt İbnü'l-Cevzi, "Sultan Melikşah Dönemi", s. 71, 73-74.

587 Hüseyinî, a.g.e., s. 57; İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 387; İbn Kesir, a.g.e., s. 330.

588 İbnü'l-Esir, XI, 76; İbn Hallikan, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, s. 234.

589 İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 151.

Sultan Alparslan'ın eşlerinden biri tarafından 459 (1066-67) yılında sultana bir gümüş tepsi hediye edildi.⁵⁹⁰

İ) BOŞANMA

Nikâh ile birleşen çiftlerin evliliklerinin zina, kötü muamele, iktidarsızlık ve kısırlık gibi sebepler dolayısıyla son bulmasına boşanma (talâk) denir. Eski Türk hukukunda kadın ve erkeğe boşanma hakkı eşit olarak verilirken, İslâm hukukunda kadın bu haktan ancak nikâhta şart koşması halinde yararlanabilmekteydi.⁵⁹¹

Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinde ilk boşanma olayı Sultan Alparslan ile Abhaz Kralı Bagrat'ın yeğenin evliliğinden olmuştur. Sultan evliliğinden kısa bir süre sonra karısını boşayarak onu veziri Nizâmülmülk'le evlendirdi.⁵⁹² Sultanın hatundan niçin boşandığı ile ilgili olarak kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak onun boşadığı karısını veziriyle evlendirmesinde, devletler arası ilişkilerin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Selçuklular'ın kız hanedan üyelerinin evliliklerinde huzursuzluğun erkeklerinkine oranla daha fazla yaşandığını söyleyebiliriz. Bu genellikle Selçuklular'la akrabalık kurdukları diğer devletin çıkarlarının çatışmasından kaynaklanmaktaydı. Tuğrul Bey ile Seyyide'nin evlilik sürecinde etkin rol oynaması ve Selçuklu politikaları doğrultusunda sık sık kullanılması sebebiyle Arslan Hatun ile halifenin arası açılmıştı ve evlilikleri olumsuz yönde etkilenmişti. Bu yüzden hatun, halifenin karşı çıkmasına rağmen Tuğrul Bey'in düğününden sonra sultanla birlikte Bağdat'tan ayrıldı.⁵⁹³ O, Tuğrul Bey'in ölümünden 459 (1066-67) yılına kadar kardeşi Alparslan'ın yanında kaldı. Halife bu yıl, yönetimi altındaki yerlerle ilgili karşılaştığı zorlukları sultana iletti

590 Şerare Yetkin, "Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a Hediye Edilen Gümüş Tepsi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV (İstanbul 1971), s. 102. Yetkin, bu gümüş tepsinin Alparslan'ın eşi Karahanlı Kadir Han'ın kızı Şah Hatun tarafından hediye edildiğini belirtmiştir. Ancak tepsinin hediye edildiği 459 (1066-67) yılını dikkate aldığımızda, sultanın Malazgirt Savaşı'ndan sonra evlendiği Tamgaç Han'ın kızı haricindeki altı eşinin de bu tepsiyi hediye etmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

591 H. İbrahim Acar, "Talâk", *DİA*, XXXIX, 496,497.

592 Bondârî, *a.g.e.*, s. 31.

593 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 41.

ve ayrıca ondan Arslan Hatun'un Bağdat'a gönderilmesini istedi. Bunun üzerine sultan da halifenin isteklerini kabul ederek hatunu Bağdat'a gönderdi.⁵⁹⁴ Arslan Hatun Bağdat'a geri döndükten sonra halife ile ilişkilerinde iyileşme olmadı. Bu sebeple hatun Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra Bağdat'tan ayrılıp, Rey'e gitti. Arslan Hatun halifeden boşanmayıp onun ölümüne kadar burada kaldı. O kocasının ölümünden iki yıl sonra ise Ali b. Ferâmurz ile evlendi.

Mâh-Melek ile Muktedî-Biemrillâh'ın evliliğinde de çeşitli sorunlar yaşadı ve bunun sonucunda halife hatundan yüz çevirdi. Mâh-Melek olanları babasına anlatarak kocasından şikâyetçi oldu. Sultan bunun üzerine halifeye haber göndererek kızının yanına gönderilmesini istedi ve hatun Rebîülevvel 482 (Mayıs-Haziran 1089) tarihinde oğlu Câfer'le birlikte Bağdat'tan ayrıldı. Onlar halifeliğin adamları tarafından Nehrevan'a kadar uğurlandılar. Mâh-Melek Hatun, İsfahan'a gittikten kısa bir süre sonra öldü (Zilkade 482 / Ocak 1090).⁵⁹⁵

Sultan Alparslan Abhaz Kralı Bagrat'ın yeğeni olan eşini boşayıp onu Nizâmülmülk'le evlendirirken devletin çıkarlarını düşünmüş olmalıdır. Selçuklu hanedanına mensup kadınlar ise evliliklerinde yaşanan pek çok soruna rağmen devletin menfaatleri doğrultusunda hareket ederek boşanma yoluna gitmemişlerdir. Onlar eşlerinin yanından ayrılarak yaşamlarını Selçuklu başşehirinde sürdürmüşlerdir. Selçuklu hanedan üyelerinin evliliklerinde boşanmanın çok az olmasının sebebi, onların yaptıkları evliliklerde öncelikli olarak devlet menfaatini gözetmiş olmalarıdır.

K) ÖLÜM

Hayatın sona ermesi anlamına gelen ölüm, boşanmadan başka evliliği sona erdiren diğer bir olaydır. Hükümdar veya ailesinden birisinin ölümü üzerine ülkede matem ilân edilir. Bu süre zarfında hayat durur ve devlet adamları gelen tâziyeleri kabul

594 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 63; Bondârî, *a.g.e.*, s. 32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, "Sultan Alparslan Dönemi", s. 23.

595 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, 157.

ederlerdi. Cenaze törenlerinde ise yas alâmeti olarak siyah elbiseler giyilir ve saç baş yolunur, ağlayıp bağırılırdı.⁵⁹⁶

Tuğrul Bey Rey’de vefat ettiği zaman cenazenin yıkanması ve defin işlemlerini Veliaht Süleyman’ın annesi olan eşi ve Ferruh el-Hâtunî bizzat yürüttü.⁵⁹⁷ Sultan Alparslan’ın ölüm haberinin Bağdat’a ulaşmasından sonra Arslan Hatun ve sultanın kızı yas tuttular.⁵⁹⁸ Arslan Hatun bu sırada câriyelerin saçını yoldu, daha sonra kendi saçını yolmak istedi, ancak halife buna mâni oldu. Hatun toprak üzerinde yedi gün süreyle oturarak kardeşinin yasını tuttu.⁵⁹⁹ Sultan Melikşah’ın ölümünde ise yas tutulmadı. Çünkü Terken Hatun oğlu Mahmud’u tahta geçirebilmek için sultanın ölüm haberini açıklamadı.⁶⁰⁰ Sultan Melikşah’ın eşi Seferiye Hatun’un ölümünden sonra oğlu Sencer ve torunu Mahmud ayrı ayrı tâziyeleri kabul ettiler.⁶⁰¹

Selçuklular’ın iyi ilişkiler kurmak için yaptıkları siyasî evliliklerde her zaman bekledikleri neticeleri elde ettikleri görülmektedir. Çağrı Bey’in kızı Gevher Hatun’la evlenen Erbasan, Sultan Aparslan’la iyi ilişkiler kuramayıp isyancı durumuna düştü ve Anadolu’da sürgün hayatı yaşadı. Bu durum Melikşah’ın iktidarında Gevher Hatun’a karşı olan bakışı değiştirdi ve onu kendisi için tehdit olarak gören Melikşah Gevher Hatun’un öldürülmesine vesile oldu. Şemsülmülk Nasr, kardeşlerini ülkesine karşı saldırıya geçmelerini teşvik ettiği ve onlara bilgi sağladığı gerekçesiyle karısı Alparslan’ın kızı Âişe Hatun’u döverek öldürdü. İsmâil b. Yâkūtî’nin kızı Gevher Hatun’un devlet yönetimindeki etkinliğinden rahatsız olan emîrlerin teşvikiyle kocası Muhammed Tapar tarafından boğdurtuldu.

Selçuklular’ın kadın hanedan üyeleri, kocalarının ölümlelerinden sonra genellikle devletin menfaatleri doğrultusunda tekrar evlendirilmişlerdir. Çağrı Bey’in Sultan Mevdûd ile evlenen

596 Köymen, *a.g.e.*, s. 151,53; Eşref Buharalı, “Türkler’de Matem Alâmetleri”, *TDA*, 65 (Nisan 1990), s. 150-51; Salime Leyla Gürkan, “Ölüm”, *DİA*, XXXIV, 32.

597 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, s. 85.

598 İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 227.

599 Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sultan Alparslan Dönemi”, s. 51.

600 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 184; Özeydin, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi* (485-498/1092-1104), s. 15.

601 İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, X, 469.

kızı, kocasının ölümünden sonra Ali b. Mes'ûd ile, Arslan Hatun halifeden sonra Ali b. Ferâmurz ile, Süleyman'ın annesi Çağrı Bey'den sonra Tuğrul Bey ile, Akke Tuğrul Bey'den sonra Alparslan ile, Safiye Hatun Hezâresb'den sonra Müslim ile ve daha sonra İbrâhim ile, Melikşah'ın kızı Sultan İbrâhim'in oğlu Nasr'dan sonra Sultan Mesud ile, Gürcü prensesi, kocasının ölümünden sonra da Süleymanşah ile evlenmiştir.

Selçuklular'ın güçlü oldukları dönemlerde, dul kalan sultan eşlerinin yaptıkları evliliklerde devletin çıkarı doğrultusunda hareket edildiğini ve bunda da istenilen sonuçlara ulaşıldığını söyleyebiliriz. Ancak taht kavgalarının olduğu ve devletin zayıfladığı dönemlerde aynı amaç doğrultusunda yapılan evliliklerde istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Mengü Bars'ın Muhammed Tapar'ın eşi Sercihan Hatun ile Atabeg İldeniz'in Tuğrul'un eşi ile ve Cenâhüddevle Hüseyin'in Tutuş'un eşiyle evlenmelerinden sonra nüfuzları artarak ülke yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.

Selçuklu hanedan üyelerinin ölen kardeşin dul eşleriyle de evlilik (leviratus) yaptıkları görülmektedir. Selçuklular'da bunun ilk örneği Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in karısıyla evliliğidir. Sultan Alparslan da Tuğrul Bey'in dul eşi Akke ile evlenmiş ve kendi karısı Seferiye Hatun'un da kardeşi Kavurd'la evlenmesini vasiyet etmiştir. Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah ise kardeşinin karısı olan Gürcü prensesiyle evlenmiştir. Bu tip evliliklere yalnızca Selçuklu hanedan üyeleri arasında değil, onlarla aynı dönemde hüküm süren Gazneli ve Kâkûyiler'de de raslanmaktadır. Gazne Sultanı Mevdûd'un eşi olan Çağrı Bey'in kızıyla sultanın kardeşi Ali b. Mes'ûd ve Müslim'in eşi olan Safiye Hatun'la da Müslim'in kardeşi İbrâhim evlenmiştir.

İslâm hukukuna göre, kocasından boşanan veya kocası ölen bir kadının yeniden evlenebilmesi için bir süre (iddet) beklemesi gerekir.⁶⁰² Selçuklu hanedan üyelerinin yaptıkları ikinci evliliklerinde genellikle bu süreye dikkat edilmiştir. Sadece Çağrı Bey'in kızının kocası Mevdûd'un ölümünden sonra Ali b. Mes'ûd ve Sercihan Hatun'un ise Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Mengü Bars ile yaptığı evliliklerde iddet müddetine riayet edilmemiştir.

SONUÇ

Ulaşabildiğim kaynaklarda yaptığım araştırmalar sonucunda, Büyük Selçuklu hanedan üyelerinin yaptıkları yetmiş sekiz evliliği tespit ettim. Böylece onların daha önce bilinmeyen, hakkında yeterli bilgi bulunmayan veya yanlış yorumlanmış evliliklerini, kimlerle niçin evlendiklerini, evliliklerin devletler arası ilişkilere nasıl yansıdığını, evlilik hayatlarını ve evliliklerden elde ettikleri sonuçları araştırmaya ve incelemeye çalıştım.

Selçuklu öncesindeki Türk devletlerindeki hatunlarda olduğu gibi Selçuklu hatunları da siyasi ve sosyal hayatta ön plana çıkarak devlet yönetiminde önemli görevler ifa etmişlerdir. Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun, Erbasan'ın eşi Gevher Hatun, Halife Kâim-Biemrillâh'ın eşi Arslan Hatun, Melikşah'ın eşleri Zübeyde, Terken ve Seferiye Hatun, Sencer'in eşi Terken Hatun, Müslim b. Kureyş'in eşi Safiye Hatun, Tutuş'un eşi Saffetülmülk Hatun, Mesud'un eşi Zübeyde Hatun ve Tuğrul'un eşi Mü'mine Hatun, Selçuklu Devleti'nin geleceğinde etkili olmuşlardır.

Selçuklu hanedan mensubu hatunlarının ülke yönetiminde söz sahibi olma istekleri her zaman umdukları sonuçları vermemiş ve bu girişimleri bazan onların hayatlarına mal olmuştur. Nizâmülmülk'ün ülke yönetimi için tehdit oluşturduğu söylediği Gevher Hatun, Melikşah tarafından; oğlu Berkjaruk'un döneminde ülke yönetiminde önemli bir güce sahip olan Zübeyde Hatun, görevinden azlettiği Vezir Müeyyidülmülk tarafından; devlet işlerindeki etkinliğinin artmasından rahatsız olunan Gevher Hatun, kocası Muhammed Tapar tarafından; Selçuklular'la Karahanlılar arasındaki mücadelelerde kardeşlerine bilgi verdiğinden şüphelenilen Âişe Hatun, kocası Şemsülmülk tarafından öldürülmüşlerdir.

Selçuklu hatunlarının, sultanlar üzerindeki etkisini bilen devlet adamlarının, bu durumu kendi lehlerine kullandıkları da

görülmektedir. Tuğrul Bey tarafından kendisine zarar gelmesinden korkan Mervanoğlu Nasrüddevle Ahmed affedilme ve Bizans elçisinin ülkesine Yâkûtî'nin yaptığı akınların durdurulma istekleri Tuğrul Bey'e Altuncan Hatun tarafından iletilmiştir. Tuğrul Bey tarafından kendisine bağlı yerlerin elinden alınmasından rahatsız olan Ebû Ali, Tuğrul Bey'le görüşmesine rağmen istediği sonuca ulaşamayınca, sultan üzerinde nüfuzu olduğunu düşündüğü eşi ve çocuklarını ona göndermiştir. Sultan Alparslan tarafından öldürülmekten korkan Hezâresb, sultanın eşi Seferiye Hatun'a hediyeler vererek hayatını kurtamaya çalışmıştır. Toprakları elinden alınan Meyyâfârikîn Emîri Mansûr b. Mervân kaybettiği toprakları elde etmek için Terken Hatun'a çeşitli hediyeler vererek Melikşah ile ilişkilerini düzeltmek için ondan aracılık etmesini istemiştir. Sultan Sencer'in Gazneliler'e karşı sefere çıkmaya karar vermesi üzerine, Arslanşah teyzesi ve aynı zamanda üvey annesi olan Cevher Hatun'u ilişkileri düzeltmek amacıyla çeşitli hediyelerle birlikte Sencer'in yanına göndermiştir.

Selçuklu sultanlarının ölümleri sonrasında yaşanan taht mücadeleleri, hatunların ülke yönetiminde en fazla söz sahibi oldukları zaman dilimleri olmuştur. Tuğrul Bey'in ölümünün ardından Süleyman'ın annesi, Melikşah'ın ölümünün ardından başta Terken Hatun olmak üzere, Zübeyde Hatun ve Seferiye Hatun, Tutuş'un ölümünün ardından Saffetülmülk ve Tuğrul'un ölümünün ardından Mü'mine Hatun, oğullarının da küçük yaşta olmalarının etkisiyle ülke yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.

Selçuklular'ın kadın hanedan üyeleri, kocalarının ölümünden sonra genellikle devletin menfaatleri doğrultusunda tekrar evlendirilmişlerdir. Çağrı Bey'in Sultan Mevdûd ile evlenen kızı, kocasının ölümünden sonra Ali b. Mes'ûd ile Arslan Hatun Halife Kâim-Biemrillâh'tan sonra Ali b. Ferâmurz ile Süleyman'ın annesi Çağrı Bey'den sonra Tuğrul Bey'le, Akke Hatun Tuğrul Bey'den sonra Alparslan ile Safiye Hatun Hezâresb'den sonra Müslim'le ve daha sonra İbrâhim ile, Melikşah'ın kızı Sultan İbrâhim'in oğlu Nasr'dan sonra Sultan Mesud ile Gürcü prensesi, kocası Mesud'un ölümünden sonra Süleymanşah ile evlendirilmiştir.

Selçuklular'ın güçlü oldukları dönemlerde, dul kalan sultan eşlerinin yaptıkları evliliklerde devletin çıkarları doğrultusunda hareket edildiğini ve bunda da istenilen sonuçlara ulaşıldığını

söyleyebiliriz. Ancak taht kavgalarının olduğu ve devletin zayıfladığı dönemlerde aynı amaç doğrultusunda yapılan evliliklerde istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Mengü Bars'ın Muhammed Tapar'ın eşi Sercihan Hatun'la, Atabeg İldeniz'in Tuğrul'un eşiyle ve Cenâhüddevle Hüseyin'in Tutuş'un eşiyle evlenmelerinden sonra nüfuzları artarak ülke yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.

Selçuklular'ın, câriyeler ve mensubiyeti bilinmeyen hatunlar dışında yaptıkları evliliklerin siyasî amaç taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Büyük Selçuklular'ın devletler arası ilişkilerini açıklayan en önemli verilerden biri de hanedan üyelerinin yaptıkları evlilikler olmuştur. Selçuklular kendilerinden önce var olan Türk devletlerinde olduğu gibi, iyi ilişkiler kurmak, mevcut ilişkileri pekiştirmek, bozulan ilişkileri düzeltmek, toprak kazanmak, ittifak kurmak, muhtemel bir tehlikeyi önlemek, itibar ve otoritelerini arttırmak amacıyla evlilikler yapmışlardır.

Selçuklular yaptıkları evliliklerin önemli bir kısmını devlet menfaati doğrultusunda Abbâsî, Gazneli, Karahanlı ve kendi hanedan üyeleriyle gerçekleştirmişlerdir. Hz. Muhammed'in soyundan gelen Abbâsîler ve Efrâsiyâb soyundan gelen Karahanlılar ile akrabalık bağı kurmaya ayrı bir özen gösterdikleri görülmektedir. Bunların dışında diğer devletler, mahallî hanedan mensupları ve câriyelerle de evlenmişlerdir. Onlar Büveyhî, Ukaylî ve Kâkûyî gibi Şîî hanedan mensuplarına kız verip kız alırken, hristiyan Gürcüler'den ise sadece kız almışlardır.

Selçuklular'ın yaptıkları siyasî evliliklerden genellikle istedikleri neticeleri elde ettiklerini söyleyebiliriz. Ancak onların Abbâsîler, Gazneliler ve Karahanlılar gibi denk siyasî teşekküllerle yaptıkları evlilikler, genellikle devletler arasında yaşanan güç mücadelesinden olumsuz yönde etkilenmiş; bunların dışındaki evliliklerde ise taraflar arasında güç mücadelesinin ciddi anlamda yaşanmaması sebebiyle beklentilerini elde ettikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

Kaynaklar

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular* (H. 430-485=1038-1092), seçme tercüme ve değerlendirme: Ali Sevim, Ankara 2014.
- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, I-II, İstanbul 1977.
- Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, çev. Mürsel Öztürk, I, Ankara 2000.
- Anna Kommena, *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarım Adası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Azimî, *Azimî Tarihi*, nşr. ve çev. Ali Sevim, Ankara 1988.
- Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, nşr. Ganî ve Feyyaz, Tahran 1324.
- Bündârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara 1999.
- Cüveynî, Alâeddin Atâ Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.
- Devletşah, *Devlet Şah Tezkeresi*, çev. Necati Lugal, I-II, İstanbul 1977.
- Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I, Ankara 1999.
- Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1999.
- İbn Hallikan, *Vefayatü'l-Ayan*, çev. Matba-ı Âmire, II, İstanbul 1280; *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary*, III, Beirut 1970.
- İbn Kesîr, *el Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, XII, İstanbul 1995
- İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb* çev. Ali Sevim, Ankara 1989.
- _____, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb'de Selçuklular* (H. 447-521=1055-1227), seçme, tercüme ve değerlendirme: Ali Sevim, Ankara 2014.

- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, nşr. C. J. Tornberg 1864 – Beyrut 1979, IX; *İslam Tarihi el-Kâmil fi't Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, IX-XI, İstanbul 1991.
- İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım)* çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İbnü'l-Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul 1975.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Tarihü Dımışk*, nşr. Dârü Hassân, Dımaşk 1983.
- İbnü'l-Kalânîsî, “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45 -1106/07)”, çev. Ali Sevim, *Belgeler*, XXIX /33 (Ankara 2008), s. 1-42.
- Kazvîni, Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyn Nevâi, Tahran 1364.
- Minhâc-i Sirâc el- Cûzcânî *Tabakât-ı Nâsirî*, tercüme ve notlar Erkan Göksu, Ankara 2015.
- Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye*, tercüme ve notlar: Erkan Göksu, Ankara 2015.
- Mu'înü'l-Fukarâ, *Târih-i Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, (nşr. A. G. Me'ânî) Tahran, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sînâ, 1339.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay. Ali Öngül, İzmir 2000.
- Müverrih Vardan, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, I/2 (İstanbul 1937), s. 153-255.
- Nizâmümülk, *Siyaset-Nâme*, haz. A. Mehmet Köymen, Ankara 1999.
- Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sudûr*, çev. Ahmet Ateş, I-II, Ankara 1999.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Camîü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2011.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, *Belgeler*, çev. Ali Sevim, XVIII / 22 (Ankara 1998), s. 1-90.
- _____, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alparslan Dönemi”, *Belgeler*, çev. Ali Sevim, XIX / 23 (Ankara 1999), 1-51.
- _____, “Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Melikşah Dönemi”, *Belgeler*, çev. Ali Sevim, XX / 24 (Ankara 2000), 1-75.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Griğor'un Zeyli (1136 -1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2000.

Araştırma Eserleri

- Acar, H. İbrahim, "Nişân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, 152-154.
- _____, "Talâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 496-500.
- _____, "İddet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 466-471.
- Atar, Fahrettin, "Nikâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIII, 112-117.
- Adaloğlu, H. Hüseyin, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri*, 1996, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Akbaş, Mehmet, *Ashab Döneminde Evlilikler*, 1998, basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971.
- _____, "Aksungur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, 296.
- Akgündüz, Ahmet, *İslam Hukukunda Kölelik- Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1998.
- Arsal, Sadri Maksudi, "Eski Türklerin Hususi Hukuku", *Türkler*, III, 88-96.
- Aslanapa, Oktay, "Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan Zamanından Kalan Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, 17 (İstanbul 1972), s. 21-24.
- Ayan, Engin, "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyasi Evlilikleri" *TDA*, 173, İstanbul 2008, 109-128.
- _____, "Irak Selçuklu Sultânlarının Siyasi Evlilikleri" *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 2008-I, 151-165.
- Aydın, M. Âkif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.
- _____, "Aile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, 196-200.
- _____, "Mehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 389-391.
- _____- Muhammed Hamîdullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 237-246.
- al-Azhari, Taef Kamal, *The Saljuqs of Syria (463-549 A.H. / 1070-1154 A.D.)*, Berlin 1997.
- Barthold, V.V., *Moğul İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

- Baykuzu, Tilla Deniz, "Çin Saraylarında Türk İmparatoriçeler (VI-VIII. Yüzyıl)", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011, s. 357-374.
- Bezer, Gülay Ögün, "Terken", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, 509.
- _____, "Terken Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, 510.
- _____, "Tuğtegin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLI, 347-349.
- Bosworth, C. E., *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Edinburgh 1977.
- _____, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", *The Medieval History of Iran Afghanistan and Central Asia*, V, Londra 1977, 88,92.
- _____, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, Costa Mesa 1994.
- _____, *The New Islamic Dynasties, A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburgh 1996.
- _____, "Sistan", *The Encyclopaedia of Islam (EF)*, IX (1997), s. 683.
- Buharalı, Eşref, "Türklerde Matem Alâmetleri", *TDA*, 65 (Nisan 1990), s. 149-159.
- Can, Sevim, *Selçuklular Döneminde Kadın (1040-1308)*, 1997, basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması (Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Büyük Selçuklu Tarihi)" *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011.
- Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988.
- Demirkent, Işın, "Kürboğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 562-563.
- ed-Dîb, Abdülâzîm, "Çeyiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VIII, 296-297.
- Ebû Seyf, Fethî, *el-Musâhârâtü's-siyâsiyye fi'l-asreyni'l-Gaznevî ve's-Selcûkî*, Kahire 1986.
- Ecer, Ahmet Vehbi, "Türkan Hatun", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (Kayseri 1989), s. 167-176.
- Eğilmez, Savaş, "Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Kafkasya Politikası", *Türkler*, IV, 705-712.
- Emre, Mehmed, *İslâmda Kadın ve Âile*, İstanbul 1974.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, I, Ankara 1989.

- Erkul, Ali, "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", *Türkler*, III, 97-106
- Ersan, Mehmet, "Sultan Alp Arslan Devrinde Ermeniler", *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 2014, s. 81-96.
- Ferruh, Ömer, *İslâm Aile Hukuku*, İstanbul 1994
- Genç, Mustafa, *İslâm Hukukunda Evlenme Velayetinin Sebepleri*, 1990, basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997.
- _____, "Karahanlılar", *Türkler*, IV, 445-459.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul 1976.
- Gömeç, Saadetin, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1997.
- _____, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997.
- Gümüş, Nebi, "Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler*, IV, 713-721.
- Güner, Ahmet, "Yezd Kâkûyileri (Kakveyhiler) ve Selçuklular, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi Bildiriler I*", Konya 2001, s. 355-371.
- _____, "Ebû Kâlicâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, 171-172.
- _____, "Kâkûyiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 219-221.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüce'den çev. Marie Felicte Brosset, Türkçe'ye çev. Hrant D. Andreasyan, yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Harman, Ömer Faruk, "İslâm Öncesi Dinlerde ve Toplumlarda Kadın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 82-86.
- Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, İstanbul 2011.
- _____, "Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Ankara 2011. s. 375-394.
- _____, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilgi*, kış/2007, sayı 40, s. 35-77.
- _____, "Tamgaç Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 556-557.
- İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikaları Göre)*, Ankara 1987.
- Jürgen, Paul, "Karahanlılar", çev. Şeyda Yılmaz, *Türkler*, IV, 460-468.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara 1952.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 2014.

- _____, “Melikşah”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 665-673.
- _____, “Nizâm-ül-Mülk”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, IX, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 329-333.
- _____, “Selçuklular”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, X, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 353-416.
- _____, “Alparslan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, 526-530.
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya 2001.
- _____, “Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri”, *Türkler*, IV, 669-677.
- _____, “Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)”, *Türkler*, IV, 871-879.
- Kaymak, Suat “Bir Selçuklu Hâtûnu’nun Evlilikleri: Safiyye Hâtun” *Tarih Dergisi*, sayı 58 (2013/2), İstanbul, s. 25-42.
- Kitapçı, Zekeriya, *Abbasi Hilâfesinde Selçuklu Hâtunları ve Türk Sultanları*, Konya 1994.
- _____, “Türkan Hatun ve Selçuklu Prenslерinin Mücadeleleri” *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 63 (Mart 1992), s. 50-57.
- _____, “Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in Halife el-Kaim’in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (Kasım 1994), s. 13-42.
- Koca, Salim, “Büyük Hun Devleti”, *Türkler*, I, 687-708.
- Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, V: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1998.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş Devri*, Ankara 2000.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alparslan ve Zamanı*, Ankara 2001.
- _____, “Devlet Kurtaran Örnek bir Türk Kadını”, *Millî Kültür*, I/1 (Ankara 1977), s. 44-45.
- _____, “Sencer”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, X, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 486-493.
- _____, “Tuğrul Bey”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XII, Millî Eğitim Bakanlığı, s. 25-46.
- Kurt, Abdurrahman, “Tarihi Süreçte Türk Kadınları”, *Türkler*, V, 399-405.
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986.

- Makdisi, George, "The Marriage of Tughril Beg", *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), s. 253-275.
- Mackerras, Colin, "Uygurlar", çev. Şinasi Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2000, s. 425-458.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- _____, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989.
- _____, *Müslüman – Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993.
- _____, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011.
- _____, "İslam'dan Sonra Türklerde Kadın", *Tercüman Gazetesi Kadının Ansiklopedisi*, İstanbul 1984, 468-499.
- _____, "Bâvendiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 214-216.
- _____, "Büveyhiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 496-500.
- _____, "Gazneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, 480-484.
- _____, "İbrâhim b. Mes'ûd-i Gaznevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 321-322.
- _____, "Mevdûd b. Mes'ûd-i Gaznevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 431-432.
- _____, "Gazneliler", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, VI, İstanbul 1990, s. 283.
- _____, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *Selçuklular – Makaleler*, İstanbul 2011, s. 335-349.
- _____, "Alp Arslan ve Doğu'daki Olaylar", *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 2014, s. 125-132.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli, I, Ankara 1971.
- Mouton, Jean-Michel, *Damas et Sa Principaute Sous Les Saljoukides et Les Bourides (46-549 / 1076-1154)*, Kahire 1994.
- Nejâd, Bediullah Debîrî, "Selçuklular Devrinde Horasan", çev. Mürsel Öztürk, *Erdem*, III/8 (Ankara 1987), s. 479-490.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.
- Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Türk Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- _____, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485- 498/ 1092 - 1104)*, İstanbul 2001.
- _____, "Arslan Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, III, 401.

- _____, "Benî Cehîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 447-449.
- _____, "Berkyaruk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 514-516.
- _____, "Hasan Sabbâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 347-350.
- _____, "Kâim-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 210-211.
- _____, "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 404-412.
- _____, "Kavurd Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 73-74.
- _____, "Melikşâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 54-57.
- _____, "Muktefi-Liemrillah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 145-146.
- _____, "Müstahzir-Billah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, 127-128.
- _____, "Râşid Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIV, 465-466.
- _____, "Sencer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 507-511.
- _____, "Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLI, 446-449.
- Özdemir, Mehmet Nadir, *Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler*, 1998, basılmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgüdenli, G. Osman, "Çağrı Bey'in Oğulları Tarafından Bastırılmış Bazı Sikkeler ve Sağladıkları Bilgiler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12 (İstanbul 2002), s. 305-321.
- _____, "Sistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, 274-276.
- Öztuna, Yılmaz, *İslam Devletleri (Devletler ve Hanedanlar)*, I, Ankara 1996.
- Öztürk, Mürsel, "Ebû Tâhir-i Hâtûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, 236.
- Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Melikşâh I", *TA*, XXIII, Ankara 1976, s. 463-465.
- _____, "Sultan Muhammed Tapar", *TA*, XXIV, Ankara 1976, s. 387.

- Piyadeoğlu, Cihan “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal” *Türkiyat Mecmuası*, 23/Güz, 2013, 117-143.
- Selçuk, Hava Kurt, “İbn-i Hallikân'ın Vefayatü'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklu Devlet ve İlim Adamları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (Kayseri1999), s. 105-114.
- Sertkaya, Pınar, *Türk Tarihinde Terkenler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya 2011.
- Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983.
- _____, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995.
- _____, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, Ankara 2000.
- _____, “Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Elegeçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)”, *Belleten*, XXVII/102 (Ankara 1963), s. 411-435.
- _____, “Bugyetü't-Taleb Fî Târihi Haleb'e Göre Sultan Alparslan”, *Belleten*, XXX/118 (Ankara1966), s. 205-242.
- Sinor, Denis, “Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı”, çev. Talât Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2000, s. 383-424.
- Solmaz, Sefer, “Danişmendli Ailesi ile Büyük Selçuklu Hanedanı Arasındaki Akrabalık İlişkileri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, II, Konya 2001, s. 271-282.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Boy-Teşkilat-Destanları*, İstanbul 1980.
- _____, - Sevim, Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara 1988.
- _____, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri (II: Harizmşah (490-551=1097-1156), III: Arslan Hatun)”, *TDA*, 44 (İstanbul 1986), s. 1-13.
- _____, “Afşin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 440-441.
- _____, “Mes'ud b. Muhammed Tapar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 349-351.
- _____, “Suriye Selçukluları” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 385-386.
- _____, “Tuğrul Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLI, 344-346.
- Taneri, Aydın, “Hârizmşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 228-231.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Ankara 1995.

- _____, “Kapgan Kağan Devrinde Gök-Türk – Çin Münasebetleri”, TDA, 44 (İstanbul 1986), s. 307-320.
- Turan, Osman, *Selçuklular Târihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- _____, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi*, İstanbul 1993.
- _____, “Terken Unvanı Hakkında”, *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 67-73.
- Türkeli, Cevat, “Çin-Hun Evlilik İttifakları”, TDA, 44 (İstanbul 1986), s. 321-328.
- Ünal, A. Afşin, “İbnü'l-Esir'in 'el-Kâmil fi't-Tarih' İsimli Kaynak Eserinin 'Selçuklu Kültür ve Medeniyeti' Bakımından Bir Değerlendirmesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (Kayseri 1998), s. 115-122.
- Uymaz, Emine, “Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Melikelerinin Evlilikleri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, II, Konya 2001, s. 397-421.
- Üçok, Bahriye, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993.
- Yaran, Rahmi, “Düğün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, 15-16.
- Yetkin, Şerare, “Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a Hediye Edilen Gümüş Tepsi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 4 (İstanbul 1971), s. 101-109.
- Yıldız, H. Dursun, “Abbâsiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 31-48.
- Yınanç, M. Halil, “Alparslan”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, I, s. 384-386.
- Ying-Shih, “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, çev. Selçuk Esenbel, *Erken İç Asya Tarihi*, der. Denis Sinor, İstanbul 2000, s. 167-208.
- Yüksel, Musa Şamil, “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlularda Uygulanışı”, *Turkish Studies*, volume 5/3 Summer 2010, s. 2028-2058.
- Zahoder, B. , “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XIX/76 (Ankara 1955), s. 491-527.
- Zettersteen, K. V. , “Berkyaruk”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, II, s. 556-558.

TABLÖLAR

**TABLO 1: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ SULTANLARININ
YAPTIKLARI EVLİLİKLER**

Sultanın Adı	Eşinin Adı	Kız Çocukları	Erkek Çocukları
TUĞRUL BEY	1. Altuncan Hatun		
	2. Ebû Kâlicâr'ın Kızı		
	3. Hezâresb'in Kızı		
	4. Çağrı Bey'in Dul Eşi		
	5. Akke Hatun		
	6. Seyyide Hatun		
ALPARSLAN	1. Seferiye Hatun	Fülâne	Melikşah
	2. Akke Hatun		
	3. Şah Hatun		
	4. Ümmü Kıpçak	(Çocuk ?)	(Çocuk ?)
	5. Fülâne Hatun		Tekiş
	6. Gürcü Prensesi		
	7. Şemsülmülk Nasr'ın Kızkardeşi		
MELİKŞAH	1. Terken Hatun	Mâh-Melek	Dâvud, Ahmed Mahmud, Fülân
	2. Zübeyde Hatun	Cevher	Berkyaruk
	3. Seferiye Hatun	Sitâre	Muhammed Tapar, Sencer, Fülân
	4. Fülâne hatun		
BERKYARUK	Fülâne Hatun		Melikşah
MUHAMMED TAPAR	1. Gevher Hatun		
	2. Kutluğ Hatun		
	3. Sercihan Hatun		Mesud
	4. Fülâne Hatun	Fâtıma	
SENCER	1. Terken Hatun		
	2. Emîr Sitti		Mâhmelek, Gevher Nesibe

**TABLO 2: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HANEDANININ
ERKEK ÜYELERİNİN YAPTIKLARI EVLİLİKLER**

Sultanın Adı	Eşinin Adı	Kız Çocukları	Erkek Çocukları
ÇAĞRI BEY	1. Terken Hatun		Alparslan
	2. Fülâne Hatun	Fülâne	Süleyman
KAVURD	Fülâne Hatun		Sultan Şah, Turan Şah
ARSLANŞAH	Fülâne Hatun		
TUTUŞ	1. Fülâne Hatun		Rıdvan
	2. Fülâne Hatun		Ertaş
	3. Saffetülmülk		Dukak
MAHMUD	1. Fülâne Hatun		Fülân
	2. Mâh-Melek Hatun		
	3. Gevher Nesibe Hatun		
TUĞRUL	Mü'mine Hatun		Arslanşah
MESUD	1. Zübeyde Hatun	Gevher	
	2. Kavurd'un torunu		Fülân
	3. Seferî Hatun		
	4. Ummiha Hatun		
	5. Müsterşid-Billâh'ın kızı		
	6. Gürcü prensesi		
SÜLEYMAN ŞAH	1. Atsız'ın kızı		
	2. Gürcü prensesi		

**TABLO 3: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HANEDANININ
KIZ ÜYELERİNİN YAPTIKLARI EVLİLİKLER**

Sultanın Adı	Eşinin Adı	Kız Çocukları	Erkek Çocukları
ÇAĞRI BEY'İN KIZI	1. Mevdûd b. Mes'ûd		Mesud
	2. Ali b. Mes'ûd		
ÇAĞRI BEY'İN KIZI	Ebû Mansûr b. Ebû Kâlicâr		
SAFİYE HATUN	1. Hezâresb b. Bengîr		
	2. Müslim b. Kureyş		Ali
	3. İbrâhim b. Kureyş		
HATİCE ARSLAN HATUN	1. Kâim-Biemrillâh		
	2. Ali b. Ferâmurz		Gerşâsb
GEVHER HATUN	Erbasan b. Yûsuf		
ÂİŞE HATUN	Şemsülmülk Nasr		
ZÜLEYHA HATUN	Muhammed b. Müslim		
ALPARSLAN'IN KIZI	Muktedî-Biemrillâh		
FÜLÂNE HATUN	Süleyman b. Dâvûd		Muhammed
GEVHER (MEHD-İ IRAK) HATUN	Mes'ûd b. İbrâhim		Arslanşah
CEVHER HATUN	1. Nasr b. İbrâhim		
	2. Mes'ûd b. İbrâhim		
MELİKŞAH'IN KIZI	Sultan Şah b. Kavurd		
MÂH-MELEK HATUN	Muktedî-Biemrillâh		Câfer
SİTÂRE HATUN	Gerşâsb b. Ali		
SEYYİDE HATUN	1. Müstazhir-Billâh		Fülân
	2. Arslanşah		
MELİKŞAH'IN KIZI	Arslan Han Muhammed		Mahmud
MELİKŞAH'IN KIZI	Necmüddeve b. Hüsâmüddeve		
SAFİYE HATUN	Tâceddin Ebû'l-Fazl		
MELİKŞAH'IN KIZI	Abdülazîz b. Ömer		
ZÜBEYDE HATUN	Mes'ûd b. Muhammed Tapar	Gevher	
FÂTİMA HATUN	Muktefi-Liemrillâh	Fülâne	
MÂH-MELEK HATUN	Mahmûd b. Muhammed Tapar		
GEVHER NESİBE HATUN	Mahmûd b. Muhammed Tapar		
EMİRE HATUN	Müsterşid-Billâh		
FÜLÂNE HATUN	Ali b. Ebû Kâlicâr	(Çocuklar ?)	(Çocuklar ?)

TABLO 4: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HANEDAN ÜYELERİNİN DUL HATUNLARININ HANEDAN DIŞI YAPTIKLARI EVLİLİKLER

Sultanın Adı	Eşinin Adı	Kız Çocukları	Erkek Çocukları
GÜRCÜ PRENSEİ	Nizâmülmülk		İzzülmülk Mansûr
TUTUŞ'UN DUL HATUNU	Atabeg Hüseyin		
SAFFETÜLMÜLK HATUN	Cenâhüddevle Hüseyin		
MUHAMMED TAPAR'IN DUL HATUNU	Emîr Karaca		
SERCİHAN HATUN	Mengü Bars		
SERCİHAN HATUN	Emîr Aksungur		
MÜ'MİNE HATUN	Atabeg İldeniz		Muhammed Pehlivan, Kızılarslan

**TABLO 5: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HANEDAN ÜYELERİNİN
EVLİLİKLERİNİN DAĞILIMI**

Hanedanlar	Evlilik Sayısı	Yüzdesi
Abbâsîler	8	10,26
Ahvaz Emirlîği	2	2,56
Bavendîler	1	1,28
Büveyhîler	3	3,85
Cariyeler	3	3,85
Devlet Adamları	2	2,56
Dul Hatunlar	9	11,54
Gaznelîler	6	7,69
Gürcüler	3	3,85
Hârizmşâhlar	2	2,56
Kakuyîler	2	2,56
Karahanlılar	9	11,54
Kıpçaklar	1	1,28
Mensubiyeti Bilinmeyen Hatunlar	13	16,67
Mezyedîler	1	1,28
Nîmrûz Melikliği	1	1,28
Selçuklular	9	11,54
Ukaylîler	3	3,85
TOPLAM	78	100,00

DİZİN

A

Abbâsî 48, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 79, 81, 82, 84, 85, 88, 90, 91, 102, 103, 104, 111, 121, 122, 153, 175, 194, 195, 203, 204, 212
Abbâsîler 19, 67, 85, 86, 91, 103, 119, 121, 182, 194, 195, 212
Abbasoğulları 94
Abdurrahman b. Togayürek 88
Abdülazîz b. Ömer 181, 182
Abdülazîz b. Ömer b. Mâze 181
Abdürreşid 136
Abdürrezzâk 135
Abhaz 206, 207
Adnân b. Şerif er-Radî 66
Adudüdevle 92
Afşin 24, 25, 168
Ahlat 25
Ahmed b. Nizâmülmülk 83, 202
Ahmedek Medresesi 88
Ahmed Han 115, 118, 124
Ahvaz 157, 159, 160, 163, 194, 195
Âişe Bibî Türbesi 114
Âişe bk. Âişe Hatun 112
Âişe Hatun 8, 113, 114, 117, 118, 125, 126, 127, 208, 210
Akbörü 31
Akke Hatun 7, 9, 46, 102, 183, 211
Akke bk. Akke Hatun 46, 183, 197, 209
Aksungur 7, 28, 29, 30, 54, 62, 193
Aksungur el-Porsukî 54, 62, 193
Alâüddevle Ali 174, 178
Alâüddevle Ali b. Ferâmurz 174
Alâüddevle Gerşâsb krş. Gerşâsb 59
Alevî 130
Alevîler 66

Ali b. Ebû Kâlicâr krş. Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr 99
Ali b. Ferâmurz 71, 174, 175, 176, 199, 207, 209, 211
Ali b. Mes'ûd 135, 136, 209, 211
Ali b. Müslim 172, 174
Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî 89, 90, 103, 202
Ali Tegin 107, 108
Alp Argun 31
Alparslan 8, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 45, 46, 47, 49, 70, 71, 72, 73, 74, 101, 102, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 125, 126, 127, 128, 134, 136, 137, 138, 139, 146, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 183, 184, 186, 187, 193, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 206, 207, 208, 209, 211
Alper Tunga krş. Efrâsiyâb 28
Alp Kuş 104
Altuncan Hatun 8, 45, 67, 91, 92, 93, 98, 144, 145, 146, 147, 148, 163, 195, 199, 203, 210, 211
Altuntaş 174
Altuntaşoğulları 144
Âmid 89, 103, 169, 202
Amîdüddevle 71, 72, 73, 76, 77, 102, 119, 182, 201
Amîdüddevle b. Cüheyr 71, 182
Amîdülmülk 46, 66, 69, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 144, 145, 146, 158, 159, 197, 203, 204
Anadolu 24, 25, 26, 196, 208
Ânât 168

- Ani 46, 137, 165, 166
 Ani seferi 46, 165
 Antakya 169, 196
 Anuş Tegin 138, 144
 Anuş Tegin Garçeî 138
 Arap 37
 Arnavutluk 196
 Arrân 32, 35
 Arslan Argun 31, 137
 Arslan Han 128, 129, 130, 131, 132, 133
 Arslan Han Muhammed 129, 130, 131, 132, 133
 Arslan Hatun 8, 9, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 121, 153, 157, 161, 168, 174, 175, 176, 194, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211
 Arslanşah 42, 43, 44, 55, 56, 57, 112, 137, 139, 140, 142, 143, 179, 189, 211
 Arslan Yabgu 107
 Artuk b. Eksük 169
 Asya 17, 18, 19, 196
 atabeg-i a'zam 56
 ataerkil 15
 Atsız 8, 133, 148, 149
 Ayaz 33, 113, 117, 127, 138, 162, 187
 Ay Tegin 78, 101, 102, 162
 Ay Tegin es-Süleymânî 101
 Azerbaycan 28, 35, 37, 55, 56, 57, 167
 Aziz 40, 41
- B**
 Bâbülhücre 76, 103
 Bâbünnnevbe 98
 Bagrat 164, 165, 197, 206, 207
 Bağdat 26, 29, 39, 41, 43, 45, 48, 50, 53, 54, 55, 59, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 110, 119, 121, 145, 146, 148, 154, 173, 178, 180, 187, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208
 bahrü'l-ulûm 181
 Bâlis 169
 Barankuş Bâzdâr 88
 Basra 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 194, 195
 Basra Emirliği 159, 194, 195
 başlık (kalın) 16, 75, 199
 Batı Karahanlılar 112, 113, 114, 115, 126, 127, 133, 181
 Bâtunî 31, 48, 50
 Bâtuniler 85, 88, 178
 batman 80, 117
 Bâvendî 177, 195
 Bâvendiler 177, 178, 194
 Bâzâr-ı Leşker 82
 Bâzdâr Yarınkuş 42
 Bedr b. Mühelhil 99
 Behrâm b. Leşkeristân 154
 Behramşah 142, 143
 Bektaş krş. Ertaş 51, 186
 Beled 171
 Belh 112, 117, 131, 134, 138
 Benî Cehîr 182
 Berd b. Mühelhil 115
 Berkyaruk 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 41, 42, 49, 50, 59, 60, 83, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 141, 142, 172, 175, 176, 177, 187, 208, 210
 Berzem Kalesi 127
 Besâsîrî 67, 68, 72, 92, 145, 146, 161
 beşik 79, 89, 200
 Bevâzic 168
 Beytünnûbe 66, 173
 Bihrûz 43
 Bilge Bey 29, 31, 123
 Bizans 23, 24, 25, 110, 115, 145, 198, 211
 Bizanslılar 19, 196
 Boz-aba 180
 Bozan 28, 29
 Buğra Han 107, 108
 Buğra Han Muhammed 107
 Buhara 113, 117, 118, 126, 182
 Burhan ailesi 181
 burhânü'l-mille ve'd-dîn 181
 Burûcird 123
 Büveyhî 67, 68, 92, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 195, 204, 212
 Büveyhî Devleti 157
 Büveyhiler 65, 67, 153, 154, 156, 158, 194
 Büyük Selçuklular 23, 61, 108, 113, 212

C-Ç

- Câfer 81, 82, 83, 122, 207
 Câferek 119
 Câmî-i Atîk 55
 Celâliye 115
 Celâliye Hatun 115
 Celâlûddeve 78, 115
 celâlûddeve ve'd-dîn 115
 Cenâhûddeve Hüseyin 49, 50, 51, 193
 Cenâp 154
 Cend 116
 Cevher 8, 139, 140, 141, 142, 143, 211
 Cevher Hatun 8, 140, 141, 142, 143, 211
 Ceyhun 108, 116, 130
 Choular 18
 Cihan Pehlivan krş. Muhammed Pehlivan 56
 Curbâzakan 156
 Cürçân 36, 60
 Cüyûş Bey 62
 Çağrı 7, 8, 9, 11, 23, 26, 44, 45, 46, 65, 99, 107, 108, 111, 117, 133, 134, 135, 136, 139, 144, 145, 146, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 174, 183, 184, 197, 208, 209, 211
 Çağrı Bey 7, 8, 9, 11, 23, 44, 45, 46, 65, 99, 107, 108, 111, 117, 133, 134, 135, 136, 139, 144, 145, 146, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 174, 183, 184, 197, 208, 209, 211
 Çağrı b. Mîkâil 136
 Çiğilkent 138
 Çin 17, 18, 19
 Çinli 17, 18, 19
 Çinliler 17, 18, 19
 çok eşlilik 15
 Çor Kağan 19

D

- darphane 90
 dârûlmemleke krş. sultan sarayı
 David 2, 3, 164, 165
 Dâvud 42, 65, 75, 87, 88, 116, 118, 119, 120, 121, 145, 180
 Dede Korkut 16
 Dergezîni 40, 41, 89, 202

- Deylemli 48, 155
 Deylemli Fulâd 155
 Deylemliler 157, 160
 Dımaşk 29, 49, 50, 51, 186
 dıştan evlenme 15
 Dicle 67, 78, 86
 Dimitri 166
 divan 35, 131, 159
 Diyarbekir 169
 Doğu Karahanlılar 112
 Dukak 49, 50, 51, 186, 187
 Dübeyş 39, 40, 54, 68, 86, 87, 104, 161, 163, 180, 181
 Dübeyş b. Mezyed 163
 Dübeyş b. Sadaka 39, 180

E

- Ebû Abdullah b. Cerâde 68
 Ebû Abdullah ed-Dâmegânî 96
 Ebû Ahmed en-Nihâvendî 98
 Ebû Ali 66, 100, 156, 157, 158, 161, 203, 204, 211
 Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr 66, 100, 156, 161, 203, 204
 Ebû Bekir 86
 Ebû Câbir b. Saklah 168
 Ebû Ca'fer 86
 Ebû Ca'fer el-Mansûr 86
 Ebû Hanîfe 77, 181
 Ebû Hâşim 188, 198
 Ebû Hâşim-i Hemedânî 188
 Ebû İshak İbrâhim es-Saffâr 181
 Ebû Kâlicâr 9, 66, 67, 99, 100, 134, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 163, 203, 204
 Ebû Kâlicâr b. Büveyhî 67
 Ebû Kâlicâr Hezâresb krş. Hezâresb b. Bengîr
 Ebû Mansûr 94, 95, 96, 97, 100, 154, 155, 156, 204
 Ebû Mansûr b. Yûsuf 94, 96, 97
 Ebû Mansûr Ferâmurz 100, 204
 Ebû Mansûr Ferâmurz b. Kâkeveyh 100, 204
 Ebû Muhammed 92, 93, 94
 Ebû Muhammed et-Temîmî 92, 94
 Ebû Nasr Ahmed 40

Ebû Nasr b. Saîd 97
 Ebû Sa'd 85, 92, 155, 197
 Ebû Sa'd (Saîd) el-Herevî 85
 Ebû Sehl 101
 Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah 101
 Ebû Şücâ 77, 78, 79, 80, 81
 Ebû Tâhir-i Errânî 48
 Ebû Tûrâb 95
 Ebû'l-Alâ Saîd 83
 Ebû'l-Alâ Saîd b. Muhammed 83
 Ebû'l-Berekât b. Müslim 89
 Ebû'l-Feth el-Muzaffer b. Hüseyin 101
 Ebû'l-Ganâim 97, 201
 Ebû'l-Hasan Ali b. Îsâ 102
 Ebû'l-Heycâ el-Kürdî 174
 Ebû'l-Kâsım 40, 196
 Ebû'l-Kâsım el-Enesâbâdî 40
 Ebû'n-Nadr el-Esterâbâdî 33
 Efrâsiyâb 28, 108, 212
 el-Cezîre 171
 Emînüddeve b. Dârest 94
 Emînüddeve b. Tilmîz 30
 Emîr Afşin 24, 168
 Emîr Amîd 35, 36
 Emîr Ayaz 187
 Emîr Ay Tegin 78
 Emîr Bozan 28
 Emîr Çubuk 169
 Emîre Hatun 8, 85, 86
 Emîr Hâcib Tatar 103
 emîr-i hâcib 56
 emîr-i silâh 56
 Emîr İsmâil 37
 Emîr Kamâc 179
 Emîr Karaca 51, 52, 62
 Emîr Kodan 47
 Emîr Kutluğtegin 59
 Emîr Porsuk 31, 79
 Emîr Porsukî 189
 Emîr Sâlgîrgird 180
 Emîr Savtegin 50
 Emîr Semez 124
 Emîr Sitti Hatun 10, 39, 188
 Emîr Sungur 178
 emîrû'l-mü'mînîn 82

Emîrülümerâ Osman 138
 Emîr Üner 29, 122, 123, 124, 143
 Enbâr 168
 Enûşirvan 18, 145, 146, 147, 148
 Erbasan 23, 24, 25, 26, 197, 208, 210
 Erkuş 123
 Ermeni 164, 165
 Errecân 157, 160, 162
 Ertaş 10, 51, 134, 186

F

Fahrüddeve 75, 76, 77, 102, 169, 171, 197, 202, 203
 Fahrüddeve b. Cüheyr 171
 Fahrülmülk 31
 Fars 33, 52, 53, 111, 117, 119, 123, 155, 156
 Farsça 78
 Faruk Sümer 25, 51, 62, 91, 101, 102, 133, 148, 174, 175, 186
 Fâtıma 7, 8, 51, 52, 62, 88, 89, 90, 91, 103, 104, 195, 199, 202, 205
 Fâtıma Hatun 7, 8, 62, 88, 89, 90, 91, 103, 104, 195, 199, 202, 205
 Fazlûn 47, 165
 Fazlûye 156
 ferman 35, 98, 179
 Ferruh Hatun 93, 100
 Firdevs Kapısı 84

G

Gazne 38, 60, 75, 76, 116, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 179, 202, 203, 205, 209
 Gazneli 27, 108, 111, 112, 121, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 195, 199, 209, 212
 Gazneli Devleti 134, 135, 136
 Gazneliler 45, 108, 111, 112, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 179, 194, 195, 211, 212
 Gence 47, 59, 87, 165
 Gerşâsb 59, 134, 175, 176, 177, 197
 Gerşâsb b. Muhammed 134
 Gevher Hatun 7, 23, 24, 25, 26, 34, 35, 36, 37, 42, 62, 139, 142, 189, 193, 197, 205, 208, 210

Gevher Nesibe 7, 38, 39, 40, 188
 Gevher Nesibe Hatun 7, 38, 39, 40
 Gorige 164
 Göktürk 18, 19
 Göktürkler 18, 19
 Gurlular 179
 Güher Hatun 42
 Gümüştegin Bilge 138
 Gümüştegin el-Candar 29, 32
 Gürcistan 47, 115, 164, 165
 Gürcü 7, 9, 46, 47, 48, 164, 165, 166,
 167, 209, 211
 Gürcüler 49, 56, 57, 166, 194, 195, 212

H

habbe 98
 Habeşî b. Altuntak 60
 Hâcib Sunduk 168
 Haçlılar 51, 54, 85
 hâkân-ı âzam
 Halep 29, 30, 49, 50, 110, 168
 Halepliler 168
 Halhâl 39
 Halife et-Tâî 92
 Halife Ömer 181
 Hanefî 181, 182
 hân-ı hânân 107
 Harbâ 168
 harem 36
 Hârizm 75, 117, 137, 144, 147, 158, 162
 Hârizmşah 130, 144, 146, 148, 167
 Hârizmşahlar 144, 147, 183, 194
 Harran 173, 201
 Hasan Sabbâh 48, 121
 Hasan Tegin 133
 Hatice Arslan Hatun krş. Arslan Hatun
 65, 198
 Hatîre 36
 Hatunî 36
 Havş 52
 hazine 89
 Hemedan 31, 33, 40, 41, 56, 57, 66, 88,
 95, 110, 145, 146, 163, 165, 167
 Hezâresb 9, 66, 99, 100, 146, 157, 159,
 160, 161, 162, 163, 164, 167, 203,
 204, 209, 211
 Hezâresb b. Bengîr 160, 163, 203

Hızır Han 115
 hilâfet sarayı 84
 hil'at 78, 162, 169, 173, 203
 Hille 68, 172, 174, 180, 181
 Hindistan 141
 Hit 168
 Horasan 27, 28, 33, 38, 40, 59, 60, 76,
 86, 126, 129, 133, 134, 136, 142, 149,
 167, 169, 203
 Hoy 99
 Huai-yang 19
 Humâr Tegin 88, 95, 119
 Humâr Tegin eş-Şerâbî 119
 Humâr Tegin et-Tuğrâî 95
 Humus 49, 50
 Hun 17, 18
 Hunlar 17, 18, 19
 Hurdik 122
 Huşf 86
 Hûzistan 157, 160, 162
 Hüsâmüddeve 177, 178
 Hüsâmüddeve b. Kârin 177
 Hüseyin 12, 27, 38, 49, 50, 51, 55, 65,
 77, 101, 193, 197, 209, 212
 Hz. Ali 77
 Hz. Hüseyin 77
 Hz. Muhammed 103, 212
 Hz. Peygamber 98, 199

I-İ

Irak 8, 27, 28, 38, 40, 42, 43, 44, 53, 54,
 55, 56, 57, 61, 67, 85, 86, 87, 88, 104,
 138, 139, 143, 148, 164, 166, 176,
 180, 182, 189, 200
 Irâkî Hatun 130
 Irak Selçukluları 38, 43, 44, 55, 56, 57,
 61, 85, 87, 166, 182
 Îsâ Han 115
 İbn Abdürrahîm 70
 İbn Behmenyâr 119
 İbn Cüheyr 70, 71, 99
 İbn Dübeyş 104
 İbn Kesîr 29, 30, 32, 43, 44, 45, 65, 66,
 68, 70, 72, 73, 74, 76, 80, 81, 82, 83,
 84, 85, 86, 90, 91, 93, 99, 100, 101,
 103, 115, 116, 121, 122, 124, 145,
 146, 153, 154, 155, 200, 205, 208

İbn Sadaka 39

İbn Şevk 66, 203

İbn Talha 89

İbn Tamgaç 127

İbnü'l-Enbârî 86

İbnü'l-Esîr 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 189, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208

İbnü'l-Mahlebân 69, 97, 98, 99

İbnü'l-Müslime 66, 67

İbrâhim b. Kureyş 160, 172

İbrâhim b. Nasr 134

İbrâhim Tamgaç Han 115

İbrâhim Yinal 68, 95, 145, 146, 147, 154, 163

İçen 18, 19

İçen Hatun 19

İçen Konçuy 18

İç evlilik 15

iddet 49, 52, 53, 135, 209

iddet müddeti 49, 53

İldeniz 43, 55, 56, 57, 209, 212

İlghanlar 107

İl-Kağan 19

İlyas 137

İmâdüddin Zengî 87

İranlılar 19, 24

İsfahan 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 44, 45, 59, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 138, 148, 157, 160, 171, 173, 175, 178, 184, 187, 202, 203, 204, 207

İslâmiyet 197, 199

İsmâil 28, 32, 34, 35, 37, 123, 144, 198, 208

İsmâil b. Alp Sungur krş. İsmâil b. Yâkūtî 28

İsmâil b. Yâkūtî 34, 123, 198, 208

İsmâil Handan 144

İspehbed Ali 178

İstahr 155, 156

İstahr Kalesi 155

İstanbul 2, 4, 16, 17, 18, 19, 23, 25, 26, 27, 29, 37, 38, 53, 58, 65, 66, 74, 91, 108, 114, 115, 124, 133, 160, 165, 174, 178, 183, 195, 196, 198, 199, 206

İstemi Han 18

İşbara Kağan 18

İzzülmülk Mansûr 48, 165

K

Kādilkudât Mâverdi 66

Kādilkudât Zeynebî 103

Kadır Han 107, 111, 113, 125, 129, 130, 132, 137, 206

Kadır Han Ahmed 130

Kadır Han Cibrîl 129

Kadır Han Yûsuf 107

Kafkasya 32, 165

Kâim-Biemrillâh 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 91, 92, 93, 96, 101, 103, 111, 153, 174, 175, 194, 196, 197, 199, 201, 202, 203, 210, 211

Kâkûyî 59, 71, 174, 176, 177, 195, 212

Kâkûyîler 45, 134, 175, 176, 177, 194, 195, 209

Kâlicâr 9, 66, 67, 99, 100, 134, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 163, 203, 204

Kamac 130

Kao 17

Kapgan Kağan 19

Karaca 52, 62, 176

Karaca es-Sâkî 52, 176

Karahanlı 59, 75, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 118, 121, 124, 126, 127, 128, 129, 132, 133, 181, 195, 199, 201, 202, 206, 212

Karahanlı Devleti 108

Karahanlılar 11, 15, 107, 108, 111, 112,
113, 114, 115, 117, 118, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131, 133, 134,
138, 181, 194, 195, 210, 212
Karahıtaylar 131, 133, 179
Kara Sungur 42
Kārin 177, 178
Karluklular 131
Kasîmüddeve Aksungur 29
Kasran 100
Kâşân 148, 157
Katavân 131, 133, 179
Kavurd 7, 24, 25, 26, 32, 33, 42, 43, 44,
110, 111, 117, 138, 145, 154, 161,
164, 168, 182, 184, 185, 193, 200, 209
Kemâl ed-Dergezîni 89, 202
Kemâleddin 103
Kemâlül-mülk 35, 36
Kerec 28
Kıpçak 9, 58, 158, 159
Kıpçaklar 158, 159, 194
Kırmısın 157
kısır 103, 184
Kızıl Âhûr 88
Kızılarslan 56
Kızıl Emîrâhur 43
kız isteme 16
Kirman 24, 27, 32, 33, 34, 42, 43, 44,
117, 154, 185
Kirman Selçuklu Devleti 32
Kirman Selçukluları 33, 43, 44, 185
Kitapçı 66, 72, 73, 74, 79, 81, 83, 84, 85,
86, 89, 91, 102
Kûfe 77
Kum 157
Kun-mo 17, 18
Kureyş 68, 92, 98, 160, 161, 163, 167,
169, 170, 172, 173, 200, 210
Kutluğ Hatun 10, 188
Kuzey Irak 67
Künâse 171
Kürboğa 28, 29, 122, 174

L

levirat 19, 45, 46
Lukri 57

M

mahfe 38, 79, 80
Mâh-Melek 7, 8, 37, 38, 39, 41, 61, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 116,
120, 121, 124, 141, 175, 188, 189,
193, 194, 195, 197, 199, 200, 201,
202, 203, 204, 205, 207
Mâh-Melek Hatun 7, 8, 37, 38, 39, 41,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
121, 175, 188, 189, 193, 194, 195,
197, 199, 200, 202, 204, 205, 207
Mahmud 16, 27, 28, 29, 30, 34, 36, 37,
38, 39, 40, 41, 47, 48, 52, 53, 54, 55,
59, 60, 61, 83, 85, 86, 87, 88, 104,
110, 120, 121, 122, 123, 124, 125,
130, 132, 133, 166, 176, 177, 188,
189, 193, 208
Mahmûd b. Muhammed 61, 133
Malazgirt Savaşı 109, 110, 114, 126, 206
Mansûr b. Mervân 211
Ma'rûf-i Kerhî 77
matem 207
Mâverâünnehir 26, 38, 60, 115, 117,
127, 130, 181, 182
Mâzenderan 177, 178
Mecdül-mülk 30, 31, 32, 48, 123
Medâin 167
Medine 33
Medînetüsselâm 204
Mehd-i Irak kış. Gevher Hatun 138, 139
Mekke 33, 198
Melik Ahmed 120, 121
Melik Ayaz 138
Melik Dâvud 42, 75, 87, 88, 120, 121, 180
Melik Mesud 52, 53, 54, 138
Melik Muhammed 59
Melik Selçuk Şah 52
Melikşah 7, 8, 9, 10, 25, 26, 27, 28, 29,
32, 33, 34, 45, 47, 48, 50, 58, 59, 71,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82,
83, 84, 101, 104, 109, 110, 111, 112,
113, 115, 116, 117, 118, 119, 120,
121, 122, 124, 125, 126, 127, 128,
129, 132, 137, 138, 139, 140, 141,
160, 168, 169, 170, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 179, 184, 185,
187, 193, 195, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 205, 208,
209, 210, 211

Melik Tuğrul 39, 86, 87
 melikü'l-mülûk 120
 Melikü'r-Rahîm 154, 155, 156, 157
 Mendiş Kalesi 136
 Mengü Bars 7, 52, 53, 54, 55, 209, 212
 Mengü Bars b. Böri Bars 52
 Merâğa 88
 Merv 47, 61, 86, 112, 115, 116, 120, 137, 162, 181
 Mervâniler 182
 Mervanoğlu Nasrüddevle Ahmed 144, 211
 Mervânoğulları 98
 Merverrûz 159
 Mescid-i Haram 33
 Mes'ûd b. Mahmûd 111, 112
 Mes'ûd el-Horasânî 98
 Mete Han 17
 Mevdûd 8, 34, 35, 37, 62, 108, 133, 134, 135, 137, 148, 208, 209, 211
 Mevdûd b. Altuntegin 62
 Mevdûd b. İsmâil 34, 35, 37
 Mevdûd b. Mes'ûd 137
 Meyyâfârikın 52, 211
 Mezyedî 68, 86, 180, 195
 Mezyedîler 180, 194
 Mısır 169
 Mikâil b. Selçuk 45
 Mirâhur İnanç Yabgu 31
 Mirdâsiler 182
 Moğ-yü Kağan 19
 muaccel mehir 198
 Mudayye 172
 Muhammed b. Müslim 171, 201
 Muhammed eş-Şâtır 173
 Muhammed Pehlivan 56
 Muhammed Tapar 7, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 44, 48, 51, 52, 53, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 83, 84, 85, 86, 89, 130, 142, 143, 148, 166, 167, 176, 177, 178, 188, 189, 193, 195, 202, 205, 208, 209, 210, 212
 Muhtas 35, 75, 77
 Muktedî 29, 62, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 103, 121, 124, 195, 197, 199, 204, 207

Muktedî-Biemrillâh 29, 62, 72, 73, 74, 77, 78, 81, 82, 83, 103, 121, 124, 195, 197, 199, 204, 207
 Muna Hatun 171
 Murtaza 101
 Mûsâ b. Ca'fer 77
 Musul 29, 52, 54, 55, 62, 67, 80, 98, 122, 148, 161, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 189, 204
 Musul Kalesi 148
 Muşatab el-Fergâni 76
 Muvaffak 92, 101
 Mübârek 66
 müeccel mehir 198
 Müeyyidülmülk 30, 31, 32, 59, 60, 210
 Mü'mine Hatun 7, 10, 55, 56, 57, 189, 210, 211
 Müslim b. Kureş 98, 160, 167, 169, 170, 173, 200, 210
 Müstazhir-Billâh 43, 44, 83, 84, 85, 103, 195, 199, 201, 202, 205
 Müsterşid-Billâh 39, 54, 85, 86, 87, 88, 89, 195
 Müstevfî Mecdülmülk 30, 31

N

nâsirüddünyâ ve'd-dîn 122
 Nasr 8, 27, 40, 97, 113, 114, 115, 117, 118, 125, 126, 127, 128, 130, 134, 139, 141, 142, 143, 196, 208, 209, 211
 Nasr Han 130
 Nasrüddevle Ahmed 144, 211
 Necmüddevle 177, 178
 Nehrevan 71, 80, 81, 94, 207
 Nesevî 75
 Nihâvend 48
 Nîmrûz Melikliği 178, 194, 195
 Nişâbur 25, 73, 115, 116, 159
 Nizâmiye Medresesi 26, 75
 Nizâmülmülk 25, 26, 27, 31, 47, 48, 49, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 101, 109, 110, 115, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 165, 166, 167, 169, 197, 201, 202, 205, 206, 207, 210
 Nu'mân-ı Sâni 181
 Nusaybin 173, 174
 Nümeyoğulları 173, 201

O-Ö

Oğuzlar 91, 131, 133, 148, 157, 179
 Osman 23, 24, 39, 47, 115, 123, 124,
 138, 147, 177, 179, 183
 Ömer Han 129
 Ömer Soner Hunkan 12, 15, 107, 108,
 111, 115
 Özaydın 12, 26, 27, 29, 31, 32, 37, 58,
 61, 83, 85, 86, 89, 91, 101, 104, 109,
 111, 116, 117, 118, 121, 122, 123,
 125, 128, 131, 143, 154, 177, 178,
 182, 186, 187, 208
 Özkent 118

P

Philaretos 169
 Porsuk 31, 79, 99
 Porsukî 54, 55, 62, 161, 189, 193
 Porsukoğulları 31

R

Râdgân 116
 Rahbe 68, 173, 201
 Rakka 173, 201
 Râşid-Billâh 86, 88, 89
 Rey 25, 30, 32, 38, 40, 45, 46, 59, 68, 69,
 70, 71, 72, 86, 87, 92, 97, 100, 101,
 123, 139, 146, 147, 175, 185, 197,
 207, 208
 Rey Alevîleri 101
 Rıdvan 10, 49, 50, 51, 185, 186
 Romanos Diogenes 25, 198
 Rusâfe Mezarlığı 91
 Rûyân 29
 Rûkneddin 29, 94
 Rûknüddeve 92

S-Ş

Sadaka b. Dübeys 180
 Sadaka b. Mansûr 161
 Sadaka b. Mezzyed 172, 174
 Sadr 181
 Sa'düddeve 172
 Sa'düddeve Gevherâyin 79, 81
 Saffetülmülk Hatun 7, 10, 50, 51, 186,
 187, 210

Safiye Hatun 9, 159, 160, 167, 170, 171,
 172, 178, 179, 200, 209, 210, 211
 Sagâniyân 137
 Sagun Bey 129
 Salef Karamânetü'l-halife 92
 Salkım Hatun 177
 Sâsânî 18
 Savab 81
 Sâve 37, 38, 60, 101, 130, 176, 177
 Sedîdüddeve b. Enbârî 90
 Seferî Hatun 9, 72, 109, 180, 182
 Seferiye Hatun 7, 8, 33, 38, 57, 58, 59,
 60, 61, 72, 83, 102, 108, 109, 110,
 111, 117, 121, 125, 193, 194, 208,
 209, 210, 211
 Sehne 48
 Selçuk 17, 23, 45, 52, 55, 65, 82, 109,
 115, 116, 198
 Selçuklu 1, 2, 3, 4, 10, 11, 16, 19, 23,
 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34,
 35, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47,
 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57,
 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 69, 70,
 71, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83,
 84, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 94, 99, 100,
 101, 104, 107, 108, 110, 111, 112,
 113, 114, 115, 117, 119, 122, 123,
 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130,
 131, 133, 134, 135, 136, 138, 139,
 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
 147, 148, 153, 155, 156, 160, 164,
 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173,
 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180,
 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188,
 193, 194, 197, 198, 199, 200, 201,
 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211
 Selçuklu Devleti 1, 2, 3, 10, 11, 27, 32,
 35, 46, 48, 49, 50, 51, 65, 70, 71, 76,
 79, 86, 101, 110, 125, 144, 145, 146,
 147, 148, 181, 204, 210
 Selçuklular 11, 16, 23, 24, 25, 26, 27,
 29, 55, 57, 61, 62, 65, 66, 67, 71, 72,
 74, 76, 82, 83, 85, 86, 89, 90, 91, 92,
 97, 101, 102, 103, 107, 108, 111, 112,
 113, 114, 116, 117, 118, 119, 122,
 124, 125, 126, 128, 129, 131, 132,
 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139,

- 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 153, 154, 155, 156, 157,
158, 159, 161, 163, 164, 166, 167,
168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
175, 176, 177, 178, 180, 182, 183,
184, 185, 187, 189, 193, 194, 195,
196, 198, 200, 202, 203, 204, 205,
206, 208, 209, 210, 211, 212
- Selçuk Şah 52
- Semerkant 15, 58, 76, 82, 113, 115,
116, 117, 118, 126, 130, 131, 133, 203
- Sencer 9, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 52,
53, 58, 59, 60, 61, 83, 85, 86, 87, 88,
89, 104, 121, 128, 129, 130, 131, 132,
133, 142, 143, 148, 176, 177, 178,
179, 180, 181, 182, 188, 195, 208,
210, 211
- Serahs 184
- Sercihan 7, 52, 53, 54, 55, 61, 62, 193,
209, 212
- Sercihan Hatun 7, 52, 53, 54, 55, 61,
62, 193, 209, 212
- Serheng Savtegin 28
- Servân Vehib 174
- Seyyide 7, 8, 44, 45, 67, 69, 70, 72, 74,
83, 84, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 102, 103, 110, 164, 194,
195, 197, 199, 200, 201, 202, 204,
205, 206
- Seyyide Hatun 7, 8, 44, 45, 67, 69, 72,
74, 83, 84, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 102, 103, 110, 164, 194,
195, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 205
- Shih-pi Kağan 18
- Sibt İbnü'l-Cevzî 23, 24, 25, 26, 33, 34,
45, 46, 47, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 91, 92, 93,
94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102,
109, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
116, 117, 118, 119, 120, 121, 124,
126, 127, 137, 138, 140, 141, 144,
145, 146, 147, 153, 157, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 165, 167, 168,
169, 171, 173, 174, 175, 183, 184,
185, 193, 195, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208
- Sicas 31
- Sincar 58
- Sistan 134, 135, 178, 179, 180
- Sitâre Hatun 9, 176, 177, 197
- Siti 38
- Sitti Hatun 10, 38, 39, 188
- Siyâsetnâme 110
- Sui 18
- Sultan Ali 136
- Sultan Alparslan 23, 24, 25, 26, 27, 32,
46, 47, 49, 70, 71, 72, 73, 74, 102,
107, 109, 110, 111, 112, 113, 114,
115, 116, 117, 125, 126, 127, 137,
157, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
165, 166, 167, 168, 170, 183, 184,
193, 196, 200, 201, 206, 207, 208,
209, 211
- Sultan Berkayuk 129
- Sultan İbrâhim 136, 138, 139, 140, 141,
142, 209, 211
- Sultan Mahmud 28, 38, 40, 41, 52, 53,
54, 61, 87, 188, 189
- Sultan Melikşah 25, 26, 27, 29, 33, 34,
45, 47, 48, 50, 58, 71, 73, 74, 75, 76,
77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 109, 111,
118, 119, 120, 121, 122, 124, 128, 138,
139, 140, 141, 160, 168, 169, 170, 171,
173, 174, 175, 176, 184, 185, 197, 198,
199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208
- Sultan Mesud 42, 43, 55, 88, 89, 90, 91,
103, 104, 133, 166, 180, 209, 211
- Sultan Mevdûd 208, 211
- Sultan Muhammed Tapar 36, 37, 41,
53, 58, 83, 130, 142, 143, 176, 177,
178, 188, 201
- sultan sarayı 67, 69, 77, 78, 79, 89, 90,
97, 99, 119, 203, 204, 205
- Sultan Sencer 38, 39, 53, 61, 87, 88,
89, 104, 130, 131, 177, 178, 179, 180,
188, 211
- Sultan Süleyman 56
- Sultan Şah 10, 33, 34, 184, 185
- Sultan Tuğrul 23, 24, 45, 46, 55, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 91, 92, 93, 94,
95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 144, 145,
146, 147, 153, 156, 157, 160, 161,
163, 164, 183, 195, 197, 198, 199,
200, 202, 203, 204, 208

Sultan Tuğrul Bey 23, 24, 45, 46, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 91, 92, 93, 94, 95,
96, 97, 98, 99, 100, 101, 144, 145, 146,
147, 153, 156, 157, 160, 161, 163, 164,
183, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 203,
204, 208
Sungur b. Humâr Tegin 88
Suriye 27, 29, 49, 50, 51, 58, 110, 169,
170, 171, 172, 173, 174, 186
Suriye Selçuklu Devleti 49, 50
Süleyman b. Dâvûd 128
Süleyman b. Kutalmış 169
Süleyman Şah 9, 148, 149, 166, 167,
171, 209
Sürhâb b. Bedr 204
Şah Hatun 8, 111, 112, 113, 114, 125,
137, 206
Şah Melik 144
şan-yü 17
Şâtır 173
Şebânkâre 156
Şehrizor 115
Şemseddin İldeniz 55
Şemsülmülk 8, 39, 113, 114, 115, 117,
118, 125, 126, 127, 128, 196, 208, 210
Şemsülmülk Nasr 8, 113, 114, 115, 117,
118, 125, 127, 128, 196, 208
Şemsülmülk Osman 39
Şerefeddin 90, 103, 149
Şerefeddin Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî 90,
103
Şerefüddevle Müslim b. Kureyş 167
Şervîn 168
Şiî 68, 195, 212
Şiîler 196
Şîraz 33, 52, 111, 155
Şîrâzî 75

T

Taberistan 60, 177
Tâceddin 178, 179, 180
Tâceddin Ebû'l-Fazl 178, 179, 180
Tâcüddevle Tutuş 29
tâcü'l-mille 120
Tâcülmülk 48, 121, 122, 123
Tamgaç Han 108, 111, 112, 113, 115,
117, 125, 128, 137, 196, 206
Tapar krş. Muhammed Tapar 32, 59, 61

Taspar Kağan 18
Tebriz 97
tek eşlilik 15
Tekiş 10, 139, 140, 141, 169, 184
Tellükberâ 69
Terken 8, 27, 28, 29, 30, 34, 47, 48, 50,
58, 59, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 107, 109, 110, 114, 115, 116,
117, 118, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 129, 131, 132, 137, 141, 171,
175, 179, 197, 198, 201, 202, 203,
204, 205, 208, 210, 211
Terken Hatun 8, 27, 28, 29, 30, 34, 47,
48, 50, 58, 59, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 83, 107, 109, 110, 114,
115, 116, 117, 118, 120, 121, 122,
123, 124, 125, 129, 131, 132, 137,
141, 171, 175, 179, 197, 198, 201,
202, 203, 204, 205, 208, 210, 211
tevkî' 98, 203
Tikrît 55, 68
Tirmiz 108, 117, 118, 134
Tirmiz Kalesi 117
Togan Han Muhammed 107
Toganşah 184
Togayürek 31, 88
Tohâristan 117, 137
Toruntay 104
Tuğrul 23, 24, 25, 26, 39, 40, 45, 46, 55,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
77, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95,
96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 108,
110, 111, 133, 136, 138, 144, 145, 146,
147, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160,
161, 163, 164, 166, 168, 183, 184, 189,
194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 204, 206, 208, 209, 210, 211, 212
Tuğrul Bey 23, 24, 25, 26, 45, 46, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 85,
91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 108, 110, 111, 133,
136, 138, 144, 145, 146, 147, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 160, 161,
163, 164, 168, 183, 184, 194, 195,
197, 198, 199, 200, 201, 202, 203,
204, 206, 208, 209, 210, 211
Tuğtegin 50, 51, 186
Tuğteginliler Atabegliği 51
Tun Bağa 19

Turan Şah 34, 185
 Turşek 90
 Tuslu Hasan krş. Nizâmülmülk 73
 Tutuş 7, 29, 30, 49, 50, 51, 124, 168, 169,
 170, 172, 173, 174, 175, 176, 185, 186,
 187, 193, 197, 209, 210, 211, 212
 Türk 13, 15, 16, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 44,
 55, 62, 66, 73, 76, 80, 89, 98, 108, 112,
 114, 115, 116, 124, 131, 133, 145, 146,
 147, 148, 165, 174, 193, 194, 197, 198,
 199, 202, 203, 206, 210, 212
 Türkân krş. Terken
 Türkçe 58, 99, 204
 Türkistan 112, 113, 116
 Türkler 15, 16, 17, 18, 19, 45, 55, 80, 81,
 84, 128, 165, 199, 201, 208
 Türkmenler 24, 25, 28, 91, 145, 146

U-Ü

Uddetüddin 72, 73, 98, 109, 195, 196
 uddetü emîri'l-mü'minîn 120
 Ukaylî 68, 167, 170, 173, 195, 212
 Ukaylîler 168, 169, 170, 171, 172, 174,
 182, 194
 Ukayloğulları 170
 Ukke krş. Akke Hatun 46
 Umman 33
 Urfa 29
 Urmiye 99
 Uygur 19
 Uygurlar 19
 Ümmüha Hatun 182
 Ümmü Kıpçak 9, 158, 159
 Ümmü Kıpçak Hatun 9, 158, 159
 ümmüvelet 57, 58, 61, 62, 84
 Ürgenç (Gürgenç) 158
 Üsküdar 196

V

Vâsıt 24, 93
 Veliâht Ahmed krş. Melik Ahmed 80
 Vu-sun 17

W

Wu Yen-hsiu 19

Y

Yâkütî 26, 28, 34, 123, 145, 198, 208, 211
 Yâkütioğulları 32, 37
 yenge evliliği 15
 Yezd 174, 175, 176, 177
 Yinal Tegin 149
 Yûnus Bey 23
 Yûsuf 23, 45, 94, 96, 97, 107, 114, 127,
 149
 Yûsuf b. Selçuk 23
 Yûsuf el-Hârizmî 114, 127
 Yûsuf Yinal 45

Z

Zafer 78, 79
 Zâhir 77
 Zahîretüddin 65, 198
 Zahîrüddin Belhî 56
 Zekeriya Kitapçı 66, 102
 Zelihâ 173
 Zencan 31, 147
 Zengî 31, 87
 Zeynebî 89, 90, 103, 202
 Zeynüddin Ali 148
 Zîrek 68
 Zübeyde Hatun 7, 26, 27, 28, 29, 30,
 31, 32, 41, 42, 59, 60, 121, 122, 125,
 141, 182, 193, 210, 211
 Züleyha Hatun 9, 173, 201